

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
(Reyestr № 4254)

ISSN 2957-3882 (Print)
ISSN 2957-6423 (Online)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ŞƏRQ ARAŞDIRMALARI

elmi-nəzəri jurnal

ВОСТОЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

научно-теоретический журнал

EASTERN STUDIES

scientific-theoretical journal

№ 2 (10)

İyul-dekabr
Vol. 6, 2024

Bakı-2024

BAŞ REDAKTOR:

Akademik Gövhər BAXŞƏLİYEV - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Fil.ü.f.d, dos. Ruhəngiz CÜMŞÜDLÜ - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

MƏSUL KATİB:

Fil.ü.f.d., dos. Lalə ƏLİYEV - AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Akademik İ.Həbibbəyli -	AMEA-nın prezidenti
Akademik V.V.Naumkin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik A.B.Kudelin -	Rusiya Elmlər Akademiyasının M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi rəhbəri
Akademik N.Axundova -	AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Akademik N.Vəlixanlı -	AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru
Akademik M.Nağısoylu -	AMEA-nın müşaviri
Akademik Ş.Mustafayev -	Türk Akademiyasının prezidenti
Professor T.Məlikli -	AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Professor İ.F.Popova -	Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunun direktoru
Professor T.Cəmil -	Babes-Bolyai Universitetinin Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, Rumıniya
Professor T.Seyhan -	Memar Sinan İncəsənət Universiteti, Türkiyə
Professor M.E.Kılıç -	İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzinin baş direktoru
Professor M.Xalvaşi -	Batumi Şota Rustaveli Dövlət Universiteti, Gürcüstan
Professor E.Quliyev -	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Türk Araşdırmaları" Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri
Professor M.M.Əbdülhəmid -	İraq Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru
Professor H.Eren -	Türkiyə
Professor S.Rüstəмова-Tohidi -	AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Professor M.Kazımov -	Bakı Dövlət Universiteti, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
Professor İ.Həmidov -	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ortaq başlanğıc və İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri

REDAKTORLAR: H.Ağamoğlanov, İ.Bağırov, Ş.Şahbazova

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

Hüseyn Cavid prospekti 117

Bakı, Azərbaycan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Rəsmi sayt: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

© akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Академик Говхар БАХШАЛИЕВА - директор Института Востоковедения имени академика
З.М. Бунядова НАНА

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Д.ф.п.ф., доцент Рухангиз ДЖУМШУДЛУ - заместитель директора по научной работе Института
Востоковедения имени академика З.М.Бунядова НАНА

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Д.ф.п.ф., доцент Лала АЛИЕВА - ведущий научный сотрудник отдела исследования и публикации
памятников письменности Института Востоковедения имени
академика З.М.Бунядова НАНА

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Академик И.Габибейли –	Президент НАНА
Академик В.В. Наумкин –	Научный руководитель Института востоковедения РАН
Академик А.Б. Куделин –	Научный руководитель Института мировой литературы имени М. Горького РАН
Академик Н. Ахундова -	Институт истории НАНА им. А. Бакиханова
Академик Н.Валиханлы –	директор Музея национальной истории Азербайджана НАНА
Академик М. Нагысойлу –	советник НАНА
Академик Ш. Мустафаев –	президент Турецкой академии
профессор Т.Меликли -	Национальный Музей Азербайджанской Литературы НАНА им. Н.Гянджеви
Профессор И.Ф. Попова –	директор Института восточных рукописей РАН
Профессор Т. Джемиль –	директор Института тюркологии и исследований Центральной Азии Университета Бабеш-Бойяи, Румыния
Профессор Т. Сейхан –	Университет искусств Мемара Синана, Турция
Профессор М.Э.Кылыч –	генеральный директор Центра исследований исламской истории, искусства и культуры Организации исламского сотрудничества
Профессор М. Халваши -	Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Грузия
Профессор Э.Гулиев –	руководитель Научно-исследовательского центра «Тюрковедение» Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
Профессор М.М. Абдулхамид –	директор Иракского центра стратегических исследований
Профессор Х. Эрен -	Турция
Профессор С.Рустамова-Тохиди -	Институт Востоковедения НАНА имени академика З.М.Бунядова
Профессор М.Кязимов –	Бакинский Государственный Университет, заведующий кафедрой языков и литературы Среднего Востока
Профессор И.Гамидов –	заведующий отделом азербайджанской литературы, Общих начал и периода Возрождения Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА

РЕДАКТОРЫ: Х.Агамогланов, И. Багиров, Ш.Шахбазова

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

Проспект Гусейна Джавида 117
Баку, Азербайджан, AZ1143
Тел: (+994) 0554711366
Официальный сайт: es.anas.az
E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru
Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal
Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

EDITOR-IN-CHIEF:

Academician Govhar BAKHSHALIYEVA - Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Associate Professor Ruhangiz JUMSHUDLU - Deputy Director of the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadova of ANAS

EXECUTIVE SECRETARY:

Associate Professor Lala ALIYEVA - Leading Researcher in the Department of Research and Publication of Written Monuments at the Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Academician I.Habibbeyli	President of ANAS
Academician V.V.Naumkin	President of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences
Academician A.B.Kudelin	Scientific adviser of the Institute of World Literature named after M.Gorky of the Russian Academy of Sciences
Academician N.Akhundova	Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS
Academician N.Valikhanli	General Director of the National History Museum of Azerbaijan of ANAS
Academician M.Naghisoylu	Advisor of ANAS
Academician Sh.Mustafayev	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS, head of the Department of History and Economy of Turkey
Professor T.Malikli	National Museum of Azerbaijani Literature named after N.Ganjavi of ANAS
Professor I.F.Popova	Director of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences
Professor T.Jamil	Director of the Institute of Turkology and Central Asian Studies, Babes-Bolyai University, Romania
Professor T.Seyhan	Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey
Professor M.E.Kilic	General Director of the Research Center for Islamic History, Art and Culture of the Organization of Islamic Cooperation
Professor M.Khalvashi	Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia
Professor E.Guliyev	Head of the Research Center for Turkic Studies of the Azerbaijan State Pedagogical University
Professor M.M.Abdulhamid	Director of the Iraq Institute for Strategic Studies
Professor H.Eren	Turkey
Professor S.Rustamova-Tohidi	Institute of Oriental Studies named after Academician Z.M.Bunyadov of ANAS
Professor M.Kazimov	Baku State University, head of the Department of Middle Eastern Languages and Literature
Professor I.Hamidov	Institute of Literature named after Nizami of ANAS, Head of the Department of Ancient Azerbaijani Literature

EDITORS: H.Aghamoghlanov, I.Baghirov, Sh.Shahbazova

EDITORIAL ADDRESS:

Huseyn Javid Avenue 117

Baku, Azerbaijan, AZ1143

Tel: (+994) 0554711366

Official website: es.anas.az

E-mail: sherq.arashdirmalari@mail.ru

Fb.com/Şərq araşdırmaları elmi-nəzəri jurnal

Academia.edu/Şərq araşdırmaları (elmi-nəzəri jurnal)

MÜNDƏRİCAT

FİLOLOGİYA

Xuraman QƏDİMOVA. Türk ədəbiyyatında obyektiv tənqiddin tərəfdarları	8
Yelena TEER. Nizami Gəncəvinin “İskəndər-namə” əsərində filosof obrazları.....	16
Rauf QULUZADƏ. Hafız Şirazinin yaradıcılığında sosial və dini mövzular.....	25
Sevinc NURİYEVA (MƏMMƏDOVA). Şumer və ümumtürk mifologiyasında oxşarlıq.....	36

TARİX, ETNOQRAFİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sevda SƏMƏDOVA. Antik dövrdə Cənubi Qafqaz xalqlarının etnomədəni əlaqələrinin öyrənilməsinin biblioqrafiyası (e.ə. IV əsr - eramızın V əsri)	52
Nadejda ƏSƏDOVA. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında əlaqələrin perspektivliyi	67
İlkin ƏHMƏDZADƏ. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində terrorçuluqla mübarizənin sistemli xarakteri və onun problemləri	79
Sevda İBRAHİMOVA. Azərbaycan-Belarus: strateji tərəfdaşlıq və onun inkişaf perspektivləri ...	93
Elman NOVRUZOV. “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycanın sosial-mədəni və iqtisadi inkişafında rolu	104
Əli ƏLİYEV. ABŞ-ın Türkiyə-İran münasibətlərində siyasi maraqları və balanslaşdırma cəhdləri.....	111

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ

Хураман ГАДИМОВА. Сторонники объективной критики в турецкой литературе	8
Елена ТЕЕР. Образы философов в поэме Низами Гянджеви «Искендер-наме»	16
Рауф ГУЛУЗАДЕ. Социальные и религиозные темы в творчестве Хафиза Ширази.....	25
Севиндж НУРИЕВА (МАМЕДОВА). Сходства между шумеро и общетюркской мифологиями	36

ИСТОРИЯ, ЭТНОГРАФИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Севда САМЕДОВА. Библиография изучения этнокультурных связей народов Южного Кавказа в эпоху античности (IV в. до н.э.- V в. н.э.)	52
Надежда АСАДОВА. Перспективы отношений между Азербайджаном и странами Центральной Азии	67
Илькин АХМЕДЗАДЕ. Системный характер борьбы с терроризмом в рамках международных организаций и ее проблемы	79
Севда ИБРАГИМОВА. Азербайджан-Беларусь: стратегическое партнерство и перспективы его развития.....	93
Эльман НОВРУЗОВ. Роль «Контракта века» в социокультурном и экономическом развитии Азербайджана	104
Али АЛИЕВ. Политические интересы США в отношениях Турции и Ирана и попытки балансирования	111

CONTENTS

PHILOLOGY

Khuraman GADIMOVA. Supporters of objective criticism in Turkish literature	8
Yelena TEER. Images of philosophers in the poem of Nizami Ganjavi "Iskender-name"	16
Rauf GULUZADE. Social and religious themes in the poems of Hafez Shirazi	25
Sevinj NURIYEVA (MAMMADOVA). Similarities between Sumerian and Turkic mythology	36

HISTORY, ETHNOGRAPHY AND POLITICAL SCIENCES

Sevda SAMADOVA. Bibliography of the study of ethnocultural ties of the peoples of the South Caucasus in the era of antiquity (IV century BC - V century AD)	52
Nadejda ASADOVA. Prospects of Relations Between Azerbaijan and Central Asian Countries	67
Ilkin AHMEDZADE. Systematic character of the fight against terrorism within the framework of international organizations and its problems	79
Sevda IBRAHIMOVA. Azerbaijan-Belarus: strategic partnership and prospects for its development.....	93
Elman NOVRUZOV. The role of the "Contract of the Century" in the socio-cultural and economic development of Azerbaijan.....	104
Ali ALIYEV. The political interests and balancing attempts of the US in Turkey-Iran relations.....	111

FİLOLOGİYA

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.8>

UOT: 821.512.161

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA OBYEKTİV TƏNQİDİN TƏRƏFDARLARI

Xuraman QƏDİMOVA*

Açar sözlər: Ədəbiyyat, Türk ədəbiyyatı, təndiq, obyektiv tənqid, subyektiv tənqid

XÜLASƏ

Türkiyədə professional ədəbi tənqidin inkişafı Tənzimat dövründən – 1866-cı ildən başlayaraq günümüze qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Araşdırmaçılar bunların arasında iki mərhələni xüsusilə fərqləndirirlər. Namik Kamal (1840-1888), Rəcəizadə Mahmud Əkrəm (1847-1914), Nurullah Ataç (1898-1957) kimi ziyahların öncüllük etdiyi və 1960-cı illərə qədər davam edən dövr bir qayda olaraq subyektiv tənqid (*empresyonist/öznəl eleştiri*) dövrü hesab olunur. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri poeziya ilə bağlı mübahisələrdə ənənəvi klassik şeirin yeni yaranmaqda olan modern poeziyaya rəhbərlik edə bilməyəcəyi fikrinin geniş vüsət alması və tənqidin subyektiv yanaşmalara əsaslanmaqla daha çox mübahisə və həqarət müstəvisində aparılmasıdır.

İkinci mərhələ isə Asım Bezici (1927-1993), Tahir Alanqu (1915-1973) və Hüseyn Contürk (1918-2003) kimi müəlliflərin rəhbərlik etdiyi 1960-1980-ci illəri əhatə etməklə subyektiv tənqid dövrünə son qoyan və çox vaxt da marksist tənqid adlandırılan obyektiv tənqid (*bilimsel/nesnel eleştiri*) dövrüdür. Bu mərhələyə təsir göstərən amillər içərisində, heç şübhəsiz ki, dünyada sol düşüncənin güclənməsi ön plana çıxır.

Məqalədə ikinci mərhələdə uzun illər boyu obyektiv tənqidin optimal tətbiqi yollarını axtaran, sənətkarların tənqiddə elmi təhlillərə üstünlük verməsini müdafiə edən, həmçinin tənqidçinin əsərdə duyğularını əks etdirməsinin əleyhinə çıxan, yoldaşlıq və dostluq üzərindən edilən tənqidləri rədd edən müəlliflərin fəaliyyətindən bəhs olunur. Burada adı çəkilən müəlliflərlə yanaşı, həm də türk obyektiv ədəbi tənqidinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Cəvdət Kudret (1907-1992), Vedat Günyol (1911-2004) və Turgut Uyarın (1927-1985) fikirlərinə də diqqət yönəldilir.

Giriş

Ədəbiyyatşünaslıqda “ədəbi tənqid” anlayışı, bir qayda olaraq, ədəbi proseslərin, bədii əsərlərin təhlili, ictimai və ədəbi-estetik dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsi, eləcə də yaradıcılıq prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və təsdiqi ilə bağlı ədəbi-bədii yaradıcılıq növü kimi başa düşülür. Platon və Sokrata dayanan bu yaradıcılıq növü Türk ədəbiyyatında Orta əsrlər boyu fərqli formalarda (*təzkirə, dibaçə* və s.) meydana çıxsada, tədqiqatçılar onun 1839-cu ildə İstanbulun

* F.ü.f.d., Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu (elmlər doktorluğu üzrə doktorant)
E-mail: xuramanqedimova@mail.ru

Gülhanə parkında “*Hatt-ı Şerif*”in (Padşah yazısı) oxunması – Tənzimatın elan edilməsi ilə ədəbiyyatda yaranan böyük canlanma nəticəsində yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu bildirirlər. Lakin onun müasir formaya düşməsinin 1866-cı ildən sonra başladığı fikri irəli sürülür.

1960-cı illərdən başlayaraq isə tənqidin, daha doğrusu elmi dəyərlərə əsaslanan obyektiv tənqidin (*bilimsel/nesnel eleştiri*) sürətli yüksəlişi və hakim yaradıcılıq yoluna çevrilməsi mərhələsi başlayır. Dr. Bilgin Güngörün fikrincə, bu, hər şeydən öncə 1960-cı il may ayının 27-də baş vermiş ilk hərbi çevrilişdən sonra ölkədə sol müxalifətin nüfuzunun gedərək artması ilə bağlı olmuşdur. Əslində bu prosesə 1961-ci ildə qəbul olunmuş ölkə Kontitusiyasında sinif təməlli partiya yaratma, təşkilatlanma və mətbuat azadlığı ilə bağlı haqların təsbiti yol açmışdır. Həmin dövrdə Şimali Afrikada müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə, Vyetnam savaşı, eləcə də 1968-ci ildə Parisdə prezident Şarl de Qol (1890-1970) əleyhinə tələbə hərəkatı kimi amillərin rolu da danışılmazdır. Məhz bütün bunlar hamısı birlikdə sol düşüncənin Türkiyədə siyasətə, mədəniyyətə və ədəbi tənqiddə dərin təsir göstərməsinə yol açmışdır (Güngör, 2020, s.18).

Obyektiv tənqidin liderləri

Asım Bezirci. Tənqid, tərcümə və tədqiqat əsərləri ilə məşhur olan Asım Bezirci “Yeni üfüqlər”, “Ataç”, “Xalqın dostları”, “Militan” və “Politika” kimi jurnallarda ədəbi və elmi dəyərini hələ də saxlayan məqalələr yazmışdır. O, Nurullah Atacın təbliğ etdiyi subyektiv tənqid (*öznəli eleştiri*) anlayışına qarşı çıxmışdır.

“Bilimden Yana, Sosializmə Doğru” adlı əsərinin nəşrindən (1963) etibarən obyektiv tənqidi (*nesnel-bilimsel eleştiri*) müdafiə etmiş, qiymətləndirmələrini sosialist realizmini əsas tutaraq marksist anlayışla aparmağa başlamışdır. Professor Yıldız Ecevit də haqlı olaraq onun “plüralist-eklektik xətti” ifadə edən bu əsərinə əsasən zaman-zaman marksist tənqid üsulları ilə məşğul olduğunu bildirir (Ecevit, 2009, s.96). Yəni impressionist tənqidlə məşğul olan Asım Bezirci tənqidin sosialist xəttini də mənimsəmişdir.

O, öz yazılarında tənqidin təhlilə əsaslanmalı olduğunu, tənqidçinin yaşam tərzilə bağlı fikir və hisslərə yer verməkdən çəkinməli olduğunu vurğulamışdır (Aytac, 2020, s.49).

Bu qeydlər Asım Bezircinin ədəbiyyata baxışlarını qiymətləndirmək baxımından olduqca dəyərlidir: “Mənim yazmağa başladığım illərdə bu ölkədə bir Avropa heyranlığı vardı. Avropa pərəstişkarlığını pisləmək fikrində deyiləm. Gözümüzü Avropadan çəkməməliyik, saya gəlməz mənimsənəcək nüanslar var. Adət-ənənələrimizə sadıq qalaraq Avropa müəlliflərinin kitablarını qapadıb öz ədəbiyyatımızla kifayətlənməyi məsləhət görənlər var. Mən onlardan deyiləm, özümüzü Avropa mədəniyyətinin içində əritməliyik – onun sivilizasiyasındadır qurtuluşumuz. Gənc tənqidçilərimizdən biri, Məhmət Kaplan Akifi müsəlman olduğu üçün sevmədiyimi deyir. “Tövbə, ət-tövbə, xəta rahinə getdiklərimə, Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə!” – deyən şairi* sevirəm, Süleyman Çələbini sevirəm, bayağı deyillər. “Mədəniyyət dediyin tək dişi qalmış canavar” deyən şair isə tamamilə bayağı bir şairdir. Məhəllə qəhvəxanasının mütəfəkkiri. “Hicab qaldırıldı, bərəkət getdi” – deyə dedi-qodu edən yığının ziyalıları Mehmed Akif. O, tək-cə Qərb sivilizasiyasını deyil, Şərq sivilizasiyasını da sevmir. İncə tərəfini sevməz o sivilizasiyanın. Şirazlı Hafizə də, Nədimə də söyər, şeirə düşməndir. “Avropaya yönəlməyimizi, Avropa mədəniyyətimizi mənimsəməyimizi istəməyənlər daim Mehmed Akifin ətəyindən yapışsınlar. Mən, Mehmed Akifçi deyiləm. Amma mənim yazı yazmağa başladığım illərdəki Avropa heyranlığı kor-koranə heyranlıqdı” (Bezirci, 1996, s.49).

“Bilimden Yana, Sosializmə Doğru” və “Sosialist eleştiri” kimi əsərləri ilə Bezirci, marksist tənqidin nəzəri qismini dərinlən və sistemli bir şəkildə araşdırmışdır. Bununla birlikdə, o, nəzəri

* Bezirci burada M.Ə.Sabiri nəzərdə tutur.

tənqiddən daha çox praktik tənqiddə üz tutmuşdur. Buna misal olaraq “İkinci Yeni Olayı” başlıqlı yazısı göstərilə bilər. Müəllif yazır: “DP – Demokrat Partiya II Dünya müharibəsi ərafəsində və o illərdə getdikcə böyüyən burjuaziyı təmsil edir. Onun üçün CHP-nin arxasını dayadığı iqtidar hegemonluğunu dağıtmaq Amerikanın da arzu və istəklərinə uyğun olaraq onun köməyi ilə burjuaziya xeyrinə liberalist bir iqtisadiyyat və siyasi düzən qurmaq istəyir. Türkiyənin xüsusi qaydaları, iqtisadi quruluşu və tarixi xatırlanmadan tətbiq edilməyə çalışılan bu düşüncələr ateist-tacir-sənayeçi təbəqələrin gündən-günə güclənməsinə və işçi-kəndli-məmur-əsgər siniflərin yoxsullaşmasına yol açır” (Bezirci, 1960, s.64).

Bəzircinin tənqidində önə çıxan xüsusiyyətlərindən biri də elmə və obyektivliyə sonuna qədər sadıq qalmasıdır. “Mustafa Subhi dastanı” başlıqlı yazısında 1960-1980-ci illər arasında ictimai şəirnin yaradıcılarından biri olan Ataol Behramoğlunun qələmə aldığı “Mustafa Sübhi dastanı”nı bu ifadələrlə təqdim etmişdir: “Bununla belə, nəql edilən tarixi sənədlər ilə sərgilənən hadisələrin çoxluğu və bunlardan bəzilərinin Mustafa Subhiylə birbaşa bağlantısının olmaması xırdalıqları qiymətləndirməyə mane olur. Bundan əlavə, ümumi-sosial vəziyyətin çəkisi və genişliyi şəxsi-fərdi vəziyyətə də təsir edir, mane olur. Buna görə də Mustafa Suphi dastanda kifayət qədər dəqiqləşdirmə aparmır, fikrini aydın və dəqiq ifadə etmir” (Cöntürk-Bezirci, 1961, s.64).

Bəzirci bir qayda olaraq tənqidlərini sistemli təhlil əsasında qurmuş və fikirlərini obyektiv nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırmışdır. Ədəbi əsəri tarixi elementləri ilə dəyərləndirərkən analitik qiymətləndirmə metodunu qəbul etmişdir. Məsələn, “İkinci yəninin xüsusiyyətləri” yazısında hərəkəti qısaca təqdim etdikdən sonra onun Qərb hərəkəti ilə oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət çəkmiş, ən sonunda “İkinci yeni” estetikasını incələmiş (“ənənəni pozmaq”, “formalizmə sürüşmək”, “əvəz etmək”, “qarışdırmaq” və s.) və bir-bir izah etmişdir (Bezirci, 1960, s.51).

“Nurullah Ataçın eleştiri anlayışı” adlı məqaləsində isə Bəzirci subyektiv tənqidin ünlü ismi Ataçın tənqidi fəaliyyətini “subyektivizm dövrü” və “obyektivizm dövrü” kimi bölmələrə ayırdıqdan sonra bu dövrləri müsbət və mənfi misallar və nümunələrlə izah etmiş, onun subyektiv-impressionist tənqiddə (*öznel-izlenimci eleştiri*) də bir uğur qazanmadığını ifadə etmişdir.

Tahir Alangu. Ədəbiyyat aləminə “Gündüz” jurnalında dərc olunmuş bir şeiri ilə qədəm qoyan Tahir Alangu yazıçı, ədəbiyyat tarixçisi, tənqidçi və pedaqoq kimi tanınmış, folklor sahəsindəki çalışmaları ilə Türk ədəbiyyatında böyük xidmətlər göstərmişdir. O, yeni və müasir vətəndaş cəmiyyətinin yetişdirilməsində folklor nümunələrinin roluna böyük əhəmiyyət vermişdir.

Tahir Alangu Türk roman və hekayələri ilə bağlı dərin araşdırmaları ilə də məşhurdur. O, Türk ədəbiyyatının klassik və yeni dövrlərini tədqiq etmiş, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərini və mənsub olduqları fərqli ədəbi cərəyanları araşdırmışdır. Bu baxımdan ədibin “Cumhuriyyətdən Sonra Hikaye ve Roman” (3 cild, 1959-1968) və “Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış” (1983) adlı kitabları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müəllif bu əsərlərində bir sıra yazıçıların realizm cərəyanındakı yerini müəyyən etməyə çalışmışdır. Onları tutduqları yaradıcılıq yollarına görə doğma rəng, sosializm, müşahidəçi, reportaj, tənqidi sosializm, tənqidçi, təsviri realizm sahələrinə aid etmişdir. O, öz fikirlərinin təsdiqi məqsədilə yerliliyi təsvir etmək üçün yerli rəng realizmindən istifadə edən müəllifləri – tənqidçi Hüseyn Rehmi Gürpınar, Ahmet Rasim və Abdulhak Şinasi Hisarı buna misal göstərir (Alangu, 1968, s.5-7).

Tahir Alangu həmçinin Fəhri Celaləttinin “Moassartvari” hadisə hekayəsi, Meduh Şökə Esendal və Bekir Sıtkı Kuntun “Çexovvari” naturalist hekayə, Kənanın “Zolyavari”, Hulusinin “Edqar Allen Poevari” əsərlər yazdığını vurğulayıb.

Tahir Alangu tənqidlərində bir qayda olaraq müəllif haqqında qısa məlumat verdikdən sonra əsərin güclü və zəif tərəflərini araşdırırdı. O, tənqidçi işinin heç də asan olmadığından bəhs edərkən yazırdı: “Tənqid yazır, sənətkar dostlarımızı itiririk, yaxşı əsərlər yazsalar tənqidimiz də güllük

gülüstanlıq olardı. Təbii ki, barışacağıq. Yaşar Kamal, Orxan Kamal, Kamal Tahir, Samim Kocagöz kimi sənətkarları yaxından tanıyıram, sənətkar şəxsiyyətlərini, yaşayış tərzlərini bilirəm – mənə bu şərəfi verdilər, amma mənim işim onlarla deyil. Mən işimi dostluqlarımdan ayrı saxlayıram” (Alangu, 1958, s.38-41).

“Yeni türk realizmi” ifadəsini işlədən Alangu, məşhur yazıçı Sait Faikin əsərlərini təhlil etdikdən sonra “Yeni nəsil yazıçılarda həyata maraq yaranıb, bu dövrdə yaşayan yazıçılar əvvəl heç olmadığı qədər həyatın içindədirlər” – deyə bəyan etmişdir (Alangu, 1948, s.8).

Hüseyn Contürk. Obyektiv tənqidin liderlərindən olan Hüseyn Cöntürk ölkədə 60-cı illər gənc şair, yazıçı və tənqidçi nəslinin yetişməsində mübahisəsiz böyük rol oynamışdır. Müxtəlif ədəbiyyat dərgilərində yazılar yazan Hüseyn Cöntürk 1958-ci ildən başlayaraq qələmə aldığı “Eleştirmeden Önce” (1958), “Çağının Şairi” (1960), “Günlerin Götürdüğü Getirdiği” (1962 - Asım Bezirci ilə müştərək) və s. əsərləri ilə tanınmışdır. Müəllifin bir sıra əsəri isə ölümündən sonra işıq üzü görmüş “Çağının Eleştirisi” (2006) adlı kitabında toplanmışdır.

Hüseyn Contürkün tənqidi iki təməl üzərində qurulmuşdur:

– Tənqid, ədəbi mətn üzərinə qurulan üstün bir dil yaratmaqdadır. Tənqidin özünəməxsus bir dili vardır.

– Mətni özlüyündə başa düşmək lazımdır, onu xarici meyarlara görə müəyyənləşdirmək lazım deyil.

Contürk tənqiddə istifadə edilən dilə çox diqqət yetirmiş, ən əvvəl sistemli bir tənqid dili qurmağın vacibliyini ifadə etmişdir. O, həmişə Nurullah Ataçdan bəri davam edən impressionist/subyektiv tənqidin ən güclü əleyhdarı kimi çıxış etmişdir. “Yeni eleştiri” nəzəriyyəsinin qərbdən mənimsənilərək tətbiq edilməsini özünün gerçəkləşdirdiyi tənqidlərdə çox gözəl əhatə etmiş, dəyişik fəndlər tətbiq etməklə bu sahədə özündən sonra gələn gənc tənqidçilərə də yol göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Türkiyədə akademik tənqid sahəsində ən böyük müvəffəqiyyət qazananlardan biri və hətta ən məşhuru Hüseyn Cöntürkdür. Təbii ki, burada professor Mehmet Kaplanın (1915-1986) da daha əvvəl bəzi araşdırmalarında yeni tənqid ekolundan faydalandığını və bəlkə də bu ekolun Türkiyədəki qurucusu olduğunu qeyd etmək lazımdır. O, həm də mətn təhlili metodundan ilk dəfə istifadə edən ədəbiyyatşünasdır.

Cöntürk incələdiyi ədəbi əsərə öncə düşüncələri və hissləri, daxili əlaqələri və elementləri kontekstində münasibət sərgiləyir. Tanınmış şair Turqut Uyarın dil, mövzu, forma, anlatmaq şəkli baxımından bir yenilik etdiyi “Dünyanın En Güzel Arabistanı” adlı kitabındakı bəzi şeirləri tədqiq etdiyi “Turgut Uyar” (1961) adlı əsəri bu mənada önəmli bir misaldır. Burada o, Uyarın qarışıq dünya təsəvvürlərinə zaman-zaman müraciət etsə də öz fikirlərini ən son təhlillərində – şairin şeirlərini tədqiq edərkən açıqlamışdır (Cöntürk-Bezirci, 1961, s.57).

Hüseyn Contürk Türk ədəbiyyatı tarixinə həm də Amerika əsilli mətnə bağlı tənqidin tətbiqatçısı və pioneri kimi keçmişdir. Tənqidin mötəbər simalarından sayılan Contürk “Eleştirmeden Önce” adlı əsərində tənqid dilinin necə olmasını aydın bir şəkildə izah etmişdir. O, bu tipli yazılarda konsepsiya və terminlərin uzlaşmasının vacib olduğunu vurğulayaraq tənqidi ədəbiyyatdan ayırır, Nurullah Ataçı və Fethi Naciyi tənqid atəşinə tutur. Contürkün obyektiv tənqid anlayışı mütləq anlamda subyektivliyin düşməni deyildir. Bu məsələ ilə bağlı olaraq o, obyektiv olduqlarını iddia edən tənqidçiləri elmliliklə obyektivliyi qarışdırdıqları üçün ittiham edir: “Subyektivliyi azaltmaq deyərək onu büsbütün yox etmək tamamilə səhv düşüncədir. İstedadlı tənqidçi, mətnin obyektiv xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı duyğuların təsirini də diqqətə almalıdır” (HECE, 2003, s.641).

Cevdet Kudret. “Yedi Meşale Edebiyyatı Topululuğu”nun təşkilatçılarından olan, Cevdet Kudret yazıçıların yaşayış tərzilə deyil, əsərləri ilə məşğul olmasını tərcih etmiş, həyat tərzinin kölgəsinin əsərlərin üzərinə düşməsinə qarşı çıxmışdır. Ona görə önəmli olan, yazıçılarla bağlı dedi-qodular deyil, əsərlər haqqında söylənən yepyeni rəylər və görüşlərdir. O, “hər əsəri öz quruluşuna görə ələ almaq adətinin dörd divarı içində” qalmaqdan xoşlanmamaq tənqidçinin ilk vəzifəsidir, demişdir (Kudret, 1977, s.151).

Cevdet Kudret ikicildlik “Türk və Batı Edebiyatı” adlı əsərində: “Mətn araşdırmalarının üzərində nə qədər düşünsək azdır, hər növdə məlumat əldə etmək üçün ən qısa, ən zövqlü yol budur, hər şeyi ilk əldən alın, mənbəyə baş vurun, mətni alt-üst edin, əzbərləyin, fürsət düşdükcə istifadə edin, hətta anlamını bütün genişliyi ilə, incəlikləri ilə başa düşməyə çalışın, mətn müəllifinin müxtəlif düşüncələrini bir-birinə bağlayın, uyğunluqlarını müqayisə edin, özünüz də nəticələr əldə etməyə çalışın” – deyir (Kudret-Kabacalı, 1993, s.67).

Gerçək bir elm adamının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən Cevdet Kudret ilk növbədə istedadlı bir ədəbiyyat tarixçisi, daha sonra tənqidçidir. 1950-ci illərdə yazdığı dərslər kitabları, eləcə də 1960-cı illərdən sonra yazdığı “Türk Edebiyatında Hekayə və Roman”, “Bir bakıma” və “Kalemin ucu” kimi əsərləri bunun ən parlaq nümunələridir.

Vedat Günyol. Obyektiv tənqid cərəyanına mənsub olan Vedat Günyol yazıçı, tərcüməçi və tənqidçi kimi tanınır. O, tənqidlərində araşdırdığı mətni diqqətlə incələmiş və dəlilləri öz meyarları ilə qiymətləndirməklə ortaya çıxarmışdır. Yazdığı tənqidlərdə obyektivliyi itirməməyə çalışan Günyol, müəllifin dünyagörüşü və bu dünyagörüşünün mətnində nə qədər əks olunmasına diqqət etmişdir. Üslub və məzmununda yeniliklər, sujet və roman texnikası, mövzular və xarakterlər, yazının dili və üslubu, mənbələri, söz oyunları və təsirləndiyi müəlliflər üzərində xüsusi dayanmışdır. Günyol bir yazıçını yalnız araşdırdığı əsəri ilə qiymətləndirməmiş, onun bütün yaradıcılığını diqqətlə tədqiq etmiş, onlarla qiymətləndirdiyi əsər arasında əlaqələr axtarmışdır. Günyolun araşdırmalarında həyata keçirdiyi bir başqa iş isə, müəllifi digər müəlliflərlə müqayisə etməsidir. Bu metodu müəllifin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün tətbiq edən Vedat Günyol, tənqidlərində həmişə analiz edən, şərh verən bir üslubdan istifadə etmişdir.

Günyol yalnız bir nəzəriyyəçi deyil, həm də tətbiq edəndir. İnsana dəyər verən yazıları, əsərləri tədqiq etmişdir. O, real olan bu dünyada, real insanları və onların həqiqi problemlərini ortaya qoyan “Məhəllə qəhvəxanası”na* normal yanaşır, amma düşüncəyə, elmə, elmi reallığa arxa çevirib xurafata bel bağlayan, mistik, düşüncə düşməni olan bir cərəyana xidmət edən anlayışa və bu anlayışın təmsilçisi kimi gördüyü “Madmazel Noralıyanın kürsüsü”nün müəllifi Peyami Safaya baxışları mənfidir (Günyol, 1984, s.185-16).

Turgut Uyar. Türk ədəbiyyat tarixinə istedadlı və yenilikçi bir şair kimi daxil olmuş Turgut Uyar öz yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə modern poeziyanın, məmləkətin və Anadolu poeziyasının qayğısını çəkmişdir. Bəlkə də o, məhz buna görə “hər şair məmləkətin inkişafı yolunda kiçik də olsa bir vəzifəni boynuna götürməlidir” deyirdi.

Hərbçi övladı olan müəllif: “Oxuduqlarım dəyişmiş, məkanım dəyişmişdi. Türkiyədə yeni bir ictimai-siyasi vəziyyət yaranırdı. Mən də bunun içindəydim. Dəyişiklər istər-istəməz təsir göstərirdi. Hazır əlimiz çatan şeir bəlkə yetməyirdi bu yeni vəziyyət içindəki insana. Yəni bu dəyişiklik bir baxımdan zorakı bir dəyişiklik deyildi. Tam tərsinə özünü zorlayan bir hadisə idi. Yeni

* *Sait Faiq Abasıyanığın 1950-ci ildə nəşr olunan beşinci hekayə kitabıdır. Əsər həm də müəllifin nəşr olunan altıncı kitabıdır. Bu kitabdakı hekayələr üslub baxımından müəllifin əvvəlki “Lazımlı adam” kitabındakı hekayələrə çox bənzəyir.*

insana, daha doğrusu, dəyişən insana yeni təfəkkür üsulları tapmaq cəhdi idi” – sözləri ilə əslində ədəbi yaradıcılıqda yeni dövrün, yeni tələblərin başladığını elan edirdi.

Vətənsəvər bir insan olan Turgut Uyar yaradıcılığa hələ də aktuallığını itirməyən bu fikirlərlə yanaşmışdır: “Kəndimiz və kəndlilərimiz yoxluq çəkərkən, savadsızlığın pəncəsində çırpınarkən hələ Boğazın gümüş suları üzərində və sədəf mehtab altında zamparalığa çıxmış şairlərin misralarını, macəralarını oxumaq, yazmaq və bunları sənət adına, şeir adına xoş niyyətli də olsa, müdafiə etmək biganəliyin (*vurdumduymazlığın*) nümayişidir” (Uyar, 1950, s.6).

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, Türk ədəbiyyatında XIX əsrin 60-cı illərindən başlayan bir əsrlik subyektiv tənqid (*empresyonist/öznəl eleştiri*) dövrü XX əsrin 60-cı illərində başa çatmışdır. Belə ki, 1960-cı il 27 may hərbi çevrilişi yalnız ölkənin siyasi həyatında deyil, həm də mədəni və ədəbi həyatında köklü dəyişiklərə yol açmış, sol hərəkatın sürətlə güclənməsinə, onun ictimai-siyasi həyata, cəmiyyətin düşüncəsinə daha fəal təsir göstərməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu prosesi bir tərəfdən də dünyada baş verən siyasi hadisələr (azadlıq hərəkatları), Qərbdə geniş intişar tapan elmi-texniki tərəqqi dəstəkləmişdir. Nəticədə ədəbiyyatda olduğu kimi ədəbi tənqid sahəsində yeni-yeni cərəyanlar ortaya çıxmışdır ki, bunlardan da ən geniş yayılanı və daha çox da marksist dünya-görüşünə əsaslanan obyektiv tənqid (*bilimsel/nesnel eleştiri*) cərəyanı olmuşdur.

Bu dövrdə tənqidi janr olaraq qəbul edən və ədəbi müstəvidə obyektiv tənqidi qızğın müdafiə edən Asım Bezirci, Tahir Alangu, Hüseyn Cöntürk kimi tanınmış ədiblər və onların həmkarları öz əsərləri ilə Türk ədəbiyyatına böyük töhvələr vermişlər. Onların yeni, elmi biliklərə əsaslanan, ədəbiyyata və ədəbi tənqiddə, eləcə gənc yazarların yaradıcılığına pozitiv yön verən fikirləri 60-70-ci illərdə işıq üzü görən çoxsaylı əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu ədiblərin daha çox sosialist realizm dünyagörüşü ilə apardıqları araşdırma və təhlillər nəticəsində üzə çıxan və vüsət alan “Yeni Türkiyə realizmi” ifadəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Subyektiv tənqidin tərəfdarları sistemli təhlilləri ilə “Garip” cərəyanı və “İkinci Yeni şeir” dövrünü qarşılaşdıraraq ətraflı qiymətləndirmələr aparmış və belə qənaətə gəlmişlər ki:

- Tənqidin özünəməxsus dili və üslubu olmalıdır.
- Tənqid elmə və obyektivliyə əsaslanmalıdır.
- Əsərin mətnini özlüyündə anlamaq lazımdır, onu xarici meyarlara görə müəyyənləşdirmək düzgün deyil.
- Tənqid təhlilə əsaslanmalı, tənqidçi təhlillərində yaşam tərzilə bağlı fikir və hisslərə yer verməməlidir.
- Bədii əsər ədəbi ölçülərdən daha çox onun daxili yükü və keyfiyyətinə görə qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- Alangu, T. (1948). Yeni Türk Realizmi ve Sait Faik. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Alangu, T. (1958). Üçüncü Adam Aramızda. İstanbul: Dost.
- Alangu, T. (1968). Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman, C. 1. İstanbul: İstanbul Matbaası
- Aytaç, G. (1995). Edebiyat Yazıları III. Ankara: Gündoğan.
- Bezirci, A. (1960). İkinci Yeni Yol, İstanbul.
- Bezirci, A. (1996). Sosyalizme Doğru, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Cöntürk-Bezirci. (1961). Turqut Uyar, Edip Canever: İki İnceleme. İstanbul.

Ecevit, Y. (2009). Ben Burdayım... Oğuz Atay'ın Biyografik ve Kurmaca Dünyası. İstanbul: İletişim Yayınları.

Güngör, B. (2020). Modern Türk eleştirisinin tarihsel gelişimine genel bir bakış: “Okuma”nın dönüşümü. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4.

Günyol, V. (1984). “Topal Koma”, Dile Gelseler. İstanbul: Cem Yayınevi.

HECE Eleştiri, Özel Sayısı (2003).

Kudret, C. (1977). Roman Deyince. İstanbul: Aka Kitabevleri.

Kudret, İ., Kabacalı, A. (1993). Cevdet Kudret’e Saygı, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uyar, T. (1950). Şiir Üzerine Mektup. Varlık, Sayı: 361.

РЕЗЮМЕ

Хураман ГАДИМОВА

Сторонники объективной критики в турецкой литературе

Ключевые слова: *Турецкая литература, критика, объективная критика, субъективная критика*

Развитие литературной критики в Турции прошло различные этапы, начиная с периода Танзимата — 1866 года до наших дней. Среди них исследователи выделяют, в частности, два этапа. Период под руководством таких интеллектуалов, как Намик Кемаль (1840-1888), Реджаизаде Махмуд Экрем (1847-1914), Нурулла Атадж (1898-1957) и продолжавшийся до 1960-х годов, обычно считается периодом субъективной критики (импрессионизма/самокритики). Одной из характерных особенностей этого этапа является распространение идеи о том, что традиционная классическая поэзия не может возглавить формирующуюся современную поэзию в дебатах о поэзии, а критика базируется на субъективных подходах и осуществляется на уровне аргументов и оскорблений.

Второй этап - это период объективной критики (научной критики), которым руководили Асим Безирджи (1927-1993), Тахир Алангу (1915-1973) и Хусейн Контюрк (1918-2003), охватывающий 1980-1980 годы и завершивший период субъективной критики, которую часто называют марксистской критикой (научной/объективной критики). Среди факторов, влияющих на этот этап, на первый план выходит усиление левого мышления в мире.

На втором этапе в статье говорится о деятельности авторов, которые на протяжении многих лет искали оптимальные способы применения объективной критики, выступали за то, чтобы художники отдавали приоритет научному анализу в критике, и которые выступают против отражения критиком своих эмоций в работе и отвергают критику, сделанную на основе товарищества и дружбы. Помимо упомянутых здесь авторов, также обращено внимание на мнения Джевдета Кюдрета (1907-1992), Ведата Гюнёла (1911-2004) и Тургуту Уйара (1927-1985), внесших большой вклад в развитие турецкой объективной литературной критики.

ABSTRACT

Khuraman GADIMOVA***Supporters of objective criticism in Turkish literature*****Keywords:** *literature, Turkish literature, criticism, objective criticism, subjective criticism*

The development of literary criticism in Turkey has gone through various stages since the Tanzimat period – 1866 until the present day. Among them, researchers distinguish two stages in particular. The period, which was pioneered by intellectuals such as Namik Kemal (1840-1888), Recaizade Mahmud Ekrem (1847-1914), Nurullah Atac (1898-1957) and lasted until the 1960s, is generally considered the period of subjective criticism (impressionist/subjective criticism). One of the characteristic features of this stage is the spreading of the idea that traditional classical poetry cannot lead to the emerging modern poetry in discussions about poetry and that criticism is conducted more on the level of debate and insult, based on subjective approaches.

The second stage is the period of objective criticism (scientific criticism), which was led by Asım Bezirci (1927-1993), Tahir Alangu (1915-1973), and Hüseyin Contürk (1918-2003), covering the years 1980-1980, and ended the period of subjective criticism and is often called Marxist criticism. Among the factors influencing this stage, the strengthening of leftist thought in the world undoubtedly comes to the fore.

In the second stage, the article discusses the activities of authors who have been searching for the optimal application of objective criticism for many years, advocating that artists should give priority to scientific analysis in criticism, and also opposing the reflection of the critic's feelings in the work, and rejecting criticism made through friendship and camaraderie. In addition to the authors mentioned here, attention is also paid to the ideas of Cevdet Küdret (1907-1992), Vedat Günyol (1911-2004), and Turgut Uyar (1927-1985), who have made great contributions to the development of Turkish objective literary criticism.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.16>

UOT: 82-1.512.162

ОБРАЗЫ ФИЛОСОФОВ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «ИСКЕНДЕР-НАМЕ»

Елена ТЕЕР*

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Александр Македонский, античный мир, философия Сократа

РЕЗЮМЕ

Литературные произведения, посвященные царю Македонии и знаменитому полководцу Александру Македонскому, сложились как на Западе, так и на Востоке. При этом отсутствие о нем точных сведений давало возможность придавать его образу любые черты, которые были желательны тому или иному автору. Литературный образ Александра существенно различается на Востоке и на Западе. На Западе Александр известен прежде всего как великий завоеватель и полководец. Его достижения в создании одной из крупнейших империй Древнего мира и его военные кампании до сих пор вызывают восхищение. В западной традиции он часто служит символом военной доблести и стратегического гения. Здесь он также известен как покровитель наук и культуры, а его походы способствовали распространению греческой культуры и знаний. На Востоке Александр изображается как мудрый правитель, наделенный божественной благодатью и призванный распространять правду и справедливость. Впервые образ Александра Македонского стал центром большого поэтического произведения в поэме великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. В поэме «Искендер-наме» Низами представил его не только как завоевателя, но и как человека, ищущего знания и истину, путешествующего по миру в поисках мудрости и духовного просветления. В отличие от Запада, сосредоточившегося, в первую очередь, на военных походах Александра в далекие страны, на Востоке обратили внимание на связь Искендера с Аристотелем. Популярность этого философа, а также Платона и известного благодаря ему Сократа, была очень велика, повлияв даже на мусульманскую философию. Основными философами в поэме Низами Гянджеви «Искендер-наме» являются Аристотель, Сократ, Платон. Образ Аристотеля символизирует мудрость и рациональное мышление. Он помогает Искендеру преодолевать трудности и поощряет его стремиться к справедливому правлению. Образ Платона помогает подчеркнуть важность метафизических и идеалистических аспектов философии, которые формируют мировоззрение Искендера. Образ Сократа присутствует в поэме как символ мудрости и философского самопознания. Этот образ помогает автору подчеркнуть важность этического поведения и справедливости в правлении. Образы философов играют в поэме важную роль, отражая глубокие философские и этические идеи, которые поэт стремился передать в своем произведении. Эти образы служат не только для просвещения главного героя, но и для передачи читателю глубоких философских истин.

* Доктор философии по филологии, доцент, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА.
E-mail: helena.teer@gmail.com

Введение

Александр Македонский – царь Македонии и знаменитый полководец - поразил воображение народов историей своей жизни и масштабом завоевательных походов. Уже при его жизни начали возникать описания его подвигов и образа жизни.

Литературные произведения, посвященные этому полководцу, сложились как на Западе, так и на Востоке. При этом отсутствие точных сведений об Александре давало возможность придавать его образу любые черты, которые были желательны тому или иному автору.

Литературный образ Александра существенно различается на Востоке и на Западе, ибо существенно различается его восприятие в этих двух традициях.

На Западе Александр известен прежде всего как великий завоеватель и полководец. Его достижения в создании одной из крупнейших империй Древнего мира и его военные кампании до сих пор вызывают восхищение. В западной традиции он часто служит символом военной доблести и стратегического гения. Здесь он также известен как покровитель наук и культуры, а его походы способствовали распространению греческой культуры и знаний.

На Востоке Александр известен как Искендер Зуль-карнейн (Искендер Двурогий), герой, который упоминается в Коране (Низами 1983, 16). Начиная с XII в. он изображается здесь как мудрый правитель, наделенный божественной благодатью и призванный распространять правду и справедливость.

Основная часть

Впервые образ Александра Македонского стал центром большого поэтического произведения в поэме великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви (Бертельс, 1965, 315). В поэме «Искендер-наме» Низами представил его не только как завоевателя, но и как человека, ищущего знания и истину, путешествующего по миру в поисках мудрости и духовного просветления.

В отличие от Запада, сосредоточившегося, в первую очередь, на военных походах Александра в далекие страны, на Востоке обратили внимание на связь Искендера с Аристотелем. Популярность этого философа, а также Платона и известного благодаря ему Сократа, была очень велика, повлияв даже на мусульманскую философию.

Основными философами в поэме являются Аристотель, Сократ, Платон. Кроме них появляется еще четверо мудрецов. Это Хармис (Гермес Трисмегист), Валис (Фалес Милетский), Булинас (Аполлоний Тианский), Фурфуриус (Порфирий Тирский). Все семеро они представлены в главе, где обсуждается вопрос происхождения земли и неба. Также автор описывает смерти всех этих мудрецов. Являясь носителями важных философских и этических идей, они помогают поэту формировать образ и мировоззрение Искендера.

При этом следует обратить внимание, что только Аристотель был в реальности современником Александра Македонского. Платон родился в 427 г. до н. э., а умер в возрасте 81 года в 347 г. до н. э. – в 13-й год правления македонского царя Филиппа, отца Александра Македонского. Жизни Сократа и императора разделены столетием: Сократ жил в V в. до н. э. (470–399 до н. э.), а Александр Македонский в IV в. до н. э. (356–323 до н. э.). Фалес Милетский жил в VII–VI веке до н. э. (624–546 до н. э.). Аполлоний Тианский жил в I веке (1–98 н. э.), Порфирий Тирский в III–IV веке (232–304 н. э.), а Гермес Трисмегист вообще фигура мифическая (Faivre, 1995).

Как говорит сам Низами во вступлении к поэме, «не обвиняй меня в забегании вперед и в отставании, рассказчику поневоле приходится делать это» (Низами 1983, 56). Очевидно, что автору неважно соблюдение хронологии, и он собирает всех этих мудрецов в одном месте и в

одно время, потому что «мудрость, воинская доблесть, государственный талант, справедливость и благородство должны существовать в одно время, соединяться в одной стране или даже в одном лице. Таков Искендер Низами – непобедимый воитель и мудрец» (Алиев, 1981, 37).

В поэме Аристотель представлен как наставник и мудрый советник Александра Македонского – Искендера. Однако, вопреки исторической правде, воспитателем Искендера является отец Аристотеля, а сам он лишь учится вместе с будущим полководцем:

*Аристотель, с царевичем вместе учась,
Помогал ему; крепла их братская связь.
Были знанья отца не к его ли услугам?
И делился он ими с внимательным другом.
Никумаджис, наставник, увидеть был рад,
Что царевича разум - сверкающий клад*

(Низами, 1968, 558)

Искендер дает обещание Никумаджису сделать Аристотеля своим вечным визирем, когда займет престол, и выполняет его.

В дальнейшем Аристотель делится с Искендером своими знаниями в различных областях, таких как этика, политика и метафизика. Он сопровождает повсюду Искендера и помогает ему принимать мудрые решения. Он всегда участвует в философских и этических диспутах полководца.

Образ Аристотеля символизирует мудрость и рациональное мышление. Он помогает Искендеру преодолевать трудности и поощряет его стремиться к справедливому правлению.

Платон в поэме также упоминается как один из великих философов, чье учение влияет на Искендера. Идеи Платона об идеальном государстве и справедливом правлении находят отражение в духовных исканиях и стремлениях Искендера. В своем Послании о мудрости он советует императору не быть кровожадным, помнить о быстротечности жизни, довольствоваться малым, укрощать страсти, помнить о неизбежности смерти.

Образ Платона помогает подчеркнуть важность метафизических и идеалистических аспектов философии, которые формируют мировоззрение Искендера.

Почти во всех восточных поэмах об Искендере присутствует колоритная фигура философа Сократа, который считается одним из загадочных явлений античного мира. По мнению русского философа проф. А. Ф. Лосева, «Сократ – это, может быть, самая волнующая, самая беспокойная проблема из всей истории античной философии» (Лосев 1969, 82). Действительно, загадочность Сократа обусловлена отсутствием прямых письменных источников, противоречивостью изображений его личности и учений у разных авторов, его уникальным философским методом и драматическими обстоятельствами его жизни и смерти.

Образ Сократа, хотя и менее детализированный, присутствует в поэме как символ мудрости и философского самопознания. Этот образ помогает автору подчеркнуть важность этического поведения и справедливости в правлении.

Сократ акцентирует внимание на этических принципах и вопросах морали, с которыми Искендер сталкивается на своем пути. В своем послании он советует Искендеру опираться на своих друзей, быть щедрым, не терять свой человеческий облик, не уподобляться в своем поведении животным. Его учение напоминает о важности самопознания и морального совершенствования.

Любопытно, что в качестве первой встречи Искендера с Сократом Низами описывает реальную встречу Александра Македонского с Диогеном Синопским. Согласно древним хроникам, никак не отреагировав на приглашение Александра явиться во дворец, философ вынудил императора самого прийти к нему на встречу, где проявил полное к нему пренебрежение. Гордость и величие Диогена так поразили царя, что на обратном пути он сказал: «Если бы я не был Александром, я хотел бы быть Диогеном» (Шифман, 1988, 36).

Диоген прославился своей мудростью, аскетичным образом жизни и эпатажными выходками. В своем учении Диоген пропагандировал отказ от земных благ, независимость и самодостаточность.

Однако он также отвергал понятия брака и отечества и презирал условности. Вероятно, эта фигура не очень соответствовала тем высоким моральным требованиям, которые предъявлял Низами к наставникам Искендера. Поэтому в поэме он назван Сократом. Вот как Низами описал его:

*Доложили царю: «Нет безлюдней безлюдий,
Чем Сократа приют. Что отшельнику люди!
Так ушел он от мира, от всех его дел,
Что как будто гробница – Сократа удел.
Без родных и друзей он живет, беспечален,
В нищем доме, похожем на камни развалин/.../
В грубой ткани бродя, не желая атласа,
Ежедневно постясь, не вкушает он мяса,
И на целые сутки довольно ему
Только горстки муки. Больше пищи – к чему?*

(Низами 1968, 749–50)

В эту первую встречу Сократ пристыдил Искендера за его неучтивость и открыл глаза на его высокомерных приближенных. Без страха он назвал императора рабом его страстей и посоветовал:

*С сердца ржавчину счисть, - и в пути ему милом
Повлечется оно лишь к возвышенным силам*

(Низами, 1968, 755).

В последний раз Сократ показан в поэме в момент его смерти. По свидетельствам современников ироничный Сократ замучил своими насмешками демократов, и они приговорили его к смерти, как они говорили, за критику традиционной религии и «вредное» влияние на молодежь. Как рассказывали очевидцы, эта казнь производила очень странное впечатление, потому что казалось, что Сократ сам заставил себя казнить. Исследователь жизни Сократа Л. Ф. Снегирев писал, что «можно без преувеличения сказать, что тот, кого судили, был гораздо спокойнее, чем зрители и судьи» (Снегирев, 1895, 7).

Сократ отказался от защитника. Один из его друзей написал ему речь, тон которой был весьма просительным. Друзья предполагали, что, если бы он воспользовался ею, он был бы оправдан. Другой друг предлагал внести за него определенную сумму денег и получить свободу. Это предложение также было им отвергнуто. Сократ вел себя на суде не как обвиняемый, а как человек, отвечающий за свою деятельность только перед Богом и потомством.

Он, такой всегда скромный и кроткий, вдруг напомнил своим судьям о том, что оракул провозгласил его самым умным человеком. Более того, Сократ заявил, что его следует оправдать, но он не оставит своего образа жизни: «Вы властны оправдать меня или лишить жизни. Но вы не в силах заставить меня действовать против моих убеждений, хотя бы даже тысячи смертей мне угрожали!» (Снегирев, 1895, 77).

Судьи проголосовали: 275 голосов было за Сократа, 281- объявили его виновным. Таким образом, шесть голосов решили судьбу подсудимого, т. к. при равном количестве голосов он был бы оправдан.

По афинским законам обвиняемый имел право высказать свое пожелание о роде наказания. Если бы он попросил, чтобы его изгнали из отечества, так бы и случилось. Но Сократ сказал своим судьям: «Я, по моему убеждению, заслуживаю быть принятым на остальную жизнь в Пританеи на общественное содержание» (Снегирев, 1895, 79). Этот ответ был прямым вызовом и насмешкой над судьями, которым предлагалось на всю жизнь приписать его к общественному заведению – Пританеи -, где питались за счет государства особо почетные граждане, имеющие заслуги перед Отечеством. Многие из поддерживавших его прежде, теперь проголосовали против, и Сократа приговорили принять яд. Друзья пытались устроить ему побег, но он отказался.

Смерть философа так подействовала на молодого Платона, что Сократ стал постоянным героем всех его сочинений. Его смерть он описал в диалоге «Федон»: «Меня уже сейчас, как сказал бы какой-нибудь трагик, зовет судьба, и мне как раз время думать о купании. Ведь мне сдается, что лучше раньше выкупаться, а потом выпить яд и не заставлять женщин, чтобы они обмывали труп. Когда он это сказал, тогда Критон говорит:

- Ну, пусть так, Сократ, но, может, у тебя есть какое-нибудь пожелание, может, мы могли бы для тебя сделать что-нибудь приятное? – То, что я всегда говорю, - он отвечает, - Критон, ничего нового. Когда вы будете заботиться о себе самих, то и мне, и моим близким, и себе самим вы всегда сделаете приятное. – Ну, так мы будем стараться, - говорит он, - так поступать. А как мы должны тебя похоронить? – Как вам нравится, - говорит он, - только если вы меня получите, и я от вас не сбегу.

После этих слов он встал и пошел в какую-то комнату, чтобы выкупаться. Пришел он и сел, свежевыкупанный, и немного что-то поговорил, и вошел слуга, ведя того, который должен был подать яд. Сократ, увидев этого человека: - Ну так, - говорит, - мой дорогой, ты в этом разбираешься что нужно делать? – Ничего больше, - отвечает, - только выпить и ходить потом немного, пока у тебя члены не начнут тяжелесть; потом лечь и тогда оно само начнет действовать.

И одновременно подал бокал Сократу. А тот взял его очень вежливо; не задрожала у него рука, не побледнела кожа у него на лице /.../ сразу одним махом и без труда и не покривившись выпил /.../ ходил по зале, а потом сказал, что члены у него тяжелеют и лег навзничь /.../ Уже у него полтела окоченело. Тут открывшись (он был накрыт), Сократ сказал, и это были его последние слова: - Критон, мы должны петуха Асклепию. Отдайте же его, не забудьте!

Так у нас умер друг: человек, о котором мы можем сказать, что из всех, кого мы тогда знали, он был самым лучшим и, вообще, самым умным и самым справедливым.» (Снегирев, 1895, 82-98).

А вот как описана кончина Сократа в поэме Низами. Примечательно, что Сократ умирает последним из мудрецов, сразу после Искендера:

*Когда подошло отправление и Сократу,
Он смертному часу о дву-конь (на двух ногах – Е.Т.) поехал навстречу,*

Я слышал, что яд какой-то смешали
 (И) тайно в горло влили ему.
 Когда стало болеть его тело, испившее яду,
 Он крик радости испустил от похода
 Так сказал: «Раз пришло к концу время,
 Не стоит от смерти средства искать.
 В том сне, что (на) остывшей подушке бывает,
 Каждому бывает сиденье внизу (под землей)»
 Когда увидели, что та птица, парящая высоко,
 Вскоре наружу уйдет из силков,
 То Сократа спросили: «О мудрый (муж),
 Когда выйдет душа из этого плена
 (И) члены твои потеряют движенье
 Где тебе место лучше устроить?»
 Учитель им отвечал, улыбаясь:
 «Не нужно привязывать сердца к ушедшим.
 Если найдете меня, подите
 (И) всюду, где захотите, место устройте».
 И на него буря сна налетела,
 Голову в воду он погрузил, как другие.
 Те смысленные люди поняли втайне,
 Что сказал им мудрый учитель

(Низами, 1983, 538).

На первый взгляд, кажется, что этот фрагмент повторяет основные моменты платоновского текста. И даже звучит ироничный ответ философа на вопрос учеников, где его похоронить, «если найдете меня». То есть за минуту до смерти Сократ продолжает дразнить людей, намекая им на свою непонятость и неуловимость при жизни, а также на свою бессмертную душу, которая, как птица, вот-вот вырвется из силков тела и улетит.

Однако при более внимательном прочтении обнаруживаются существенные отличия. Прежде всего, обращает на себя внимание тот факт, что Низами отказывается принять версию казни Сократа через сознательное принятие яда. Он говорит, что кто-то тайком отравил философа. Но сейчас Сократ знает об этом и готов принять смерть. Польский востоковед Б. Маевская предположила, что тайным отравлением Сократа Низами хотел показать конец мира романтиков, героев и мудрецов (Majewska, 1990, 45).

Далее, Низами не включает в свой текст по-настоящему последние слова Сократа - просьбу принести петуха в жертву богу здоровья Асклепию - Эскулапу.

Существуют разные версии объяснения этой просьбы. Наиболее распространенной считается версия о том, что, по мнению Сократа, дух, заключенный в теле, болен, а умирая, он выздоравливает. Т. е. эти слова могли означать благодарность за духовное исцеление и очищение, если признать, что смерть для Сократа была переходом к высшей истине и освобождением от материальных оков.

Это может быть и напоминанием об ответственности и обязательном выполнении обещания, выполнении долга, верности принципу справедливости и порядка.

Упоминавшаяся выше Б. Маевская считает, что эта просьба носит узко бытовой характер (Majewska, 1990, 40), т. е. ее можно рассматривать как религиозное жертвоприношение.

Есть весьма прагматичная версия, что Сократ на старости лет болел какой-то болезнью и вдруг понял как от нее можно избавиться (Филоненко, 1995).

Последние слова Сократа можно рассматривать с разных точек зрения. Однако Низами не нашел нужным сохранить их в тексте своей поэмы. Он оставил другие слова - «Если меня найдете после смерти» - и добавил замечание: «Те смышленные люди поняли втайне, что сказал им мудрый учитель».

Эти слова представляются нам очень интересными и важными. Очевидно, Низами таким образом, намекал на бессмертие души и ее существование после смерти. Для последователей и учеников это могло означать, что они смогут «найти» Сократа, понимая его учение о душе и следуя его философским принципам.

Фраза «найдите меня» может символизировать поиск истины и мудрости. Сократ мог иметь в виду, что тот, кто действительно стремится к познанию и истине, сможет «найти» его в его учениях и философии, несмотря на его физическую смерть.

Сократ мог также подразумевать, что его идеи и мысли будут жить в его учениках и тех, кто понимает и ценит его философию. Таким образом, его можно найти и через продолжение и распространение его идей.

Для тех же, кто понимает духовные и мистические аспекты жизни, слова Сократа могли быть намеком на постижение духовных истин, которые не всегда очевидны и требуют глубокого размышления и внутреннего понимания.

Нам представляется, что, с одной стороны, поэт показал способность философа сохранять ясность ума и спокойствие перед лицом смерти. С другой, что гораздо важнее, если принять во внимание, что следом идет глава, описывающая смерть Низами, эти слова могут относиться непосредственно и к самому поэту. Эти слова побуждают слушателей к самостоятельному размышлению и поиску истины. И как следствие, «Те смышленные люди поняли втайне» может означать, что они осознали глубину и смысл не только философии Сократа, но и слов Низами, которые продолжают жить и вдохновлять даже после смерти поэта.

Заключение

Таким образом, в поэме Низами «Искендер-наме» образы философов играют важную роль, отражая глубокие философские и этические идеи, которые поэт стремился передать в своем произведении.

Философы в поэме не просто персонажи, а символы различных аспектов мудрости и философского знания. Через образы Аристотеля, Сократа, Платона и других Низами передает важные философские и этические идеи, которые помогают формировать характер и мировоззрение Искендера. Эти образы служат не только для просвещения главного героя, но и для передачи читателю глубоких философских истин.

ЛИТЕРАТУРА

Faivre, Antoine. (1995) *The Eternal Hermes: From Greek God to Alchemical Magus*. Weiser Books, 213 с.

Majewska B. *Śmierć Sokratesa w irańskiej tradycji literackiej*. Warszawa. Przekład Orientalistyczny, 1990, n 2.

Алиев Р. (1981) Вступительная статья. // Низами. Стихотворения и поэмы. – Ленинград: Сов. писатель, 810 с.

Бертельс Е.Э. (1965) *Навои и Джами*. - Москва: Наука, 498 с.

- Лосев А. Ф. (1969) История античной эстетики.-Москва: Искусство, 700 с.
 Низами Гянджеви. (1968) Пять поэм. - Москва: Худ.лит-ра, 863 с.
 Низами Гянджеви. (1983) Искендер-наме. - Баку: Элм, 590 с.
 Снегирев Л. Ф. (1895) Жизнь и смерть Сократа. – Москва: К.И.Тихомиров, 65 с.
 Филоненко К. (1995) Фуко, Сократ, петух. Syg.ma-fuko-sokrat-petuch.
 Шифман И. Ш. (1988) Александр Македонский. -Ленинград: Наука, 208 с.

XÜLASƏ

Yelena TEER

Nizami Gəncəvinin “İskəndər-namə” əsərində filosof obrazları

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Makedoniyalı İskəndər, antik dünya, Sokratın fəlsəfəsi*

Dünya fatehi və məşhur sərkərdə Makedoniyalı İskəndərin həyatı və yürüşlərinə həsr olunmuş ədəbi əsərlər həm Qərbdə, həm də Şərqdə yazılaraq yayılmışdır. Eyni zamanda, onun haqqında dəqiq məlumatların az olması bədii ədəbiyyatda hər bir müəllifin öz təxəyyülünə uyğun olaraq, bu obraza müəyyən yeni cizgilər verməsinə imkan yaratmışdır. Makedoniyalı İskəndərin ədəbi obrazı Şərqdə və Qərbdə əsaslı şəkildə fərqlənir. Qərbdə İskəndər ilk növbədə böyük fateh və sərkərdə kimi tanınır. Onun qədim dünyanın ən böyük imperiyalarından birinin yaradılmasında əldə etdiyi nailiyyətlər və hərbi yürüşləri bu gün də heyrət doğurur. Qərb ənənəsində o, çox vaxt hərbi şücaət və strateji dahiliyin simvolu kimi çıxış edir. Burada o, həm də elm və mədəniyyətin hamisi kimi tanınır və onun yürüşləri Yunan mədəniyyəti və elmi biliklərinin yayılmasına töhfə verir. Şərqdə isə İskəndər ilahi lütf bəxş edilmiş, həqiqəti və ədaləti yaymağa çağıran müdrik bir hökmdar kimi təsvir edilir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında ilk dəfə Makedoniyalı İskəndərin obrazı irihəcmli epik əsərin baş qəhrəmanına çevrilmişdir. Nizami “İskəndərnamə” poemasında onu təkcə fateh kimi deyil, həm də elm və həqiqət hamisi, hikmət və mənəvi kamillik axtarışlarında dünyanı gəzən bir müdrik insan kimi təqdim etmişdir. Əsas diqqəti İskəndərin uzaq ölkələrə hərbi yürüşlərinə yönəldən Qərb müəlliflərindən fərqli olaraq, Nizami Gəncəvi İskəndərin filosoflarla əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məlumdur ki, Aristotel və onunla bərabər olaraq, Platon və Sokrat kimi filosoflar Şərqdə məşhur idilər və hətta islami fəlsəfi ideyalarının inkişafına bu filosofların təlimlərinin mühüm təsiri olmuşdur. Nizami Gəncəvinin “İskəndər-namə” poemasının əsas filosofları Aristotel, Sokrat və Platondur. Aristotel obrazı müdrikliyin və rəşadət düşüncəsinin simvoludur. O, İskəndərə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edir və onu ədalətli hökmdar olmağa sövq edir. Platon obrazı İskəndərə dünyagörüşünün formalaşmasında fəlsəfənin metafizik və idealist aspektlərinin əhəmiyyətini dərk etməyə kömək edir. Sokrat obrazı poemada müdriklik və fəlsəfi özünüdərk simvolu olaraq yer almışdır. Bu obraz müəllifə dövlət idarəçiliyində ədalətin və əxlaqi-etik qaydaların qorunmasının vacibliyini anlamağa kömək edir. Şair poemasında təsvir etdiyi filosof obrazları vasitəsi ilə özünün dərin fəlsəfi və əxlaqi-etik ideyalarını təbliğ etmişdir. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində təsvir olunan filosof obrazları təkcə əsərin baş qəhrəmanı - Yunan hökmdarı İskəndəri maarifləndirməyə xidmət etmək üçün verilmir, şair həm də bu filosoflar vasitəsilə dərin fəlsəfi həqiqətləri öz oxucusuna anlatmağa çalışır.

ABSTRACT

Yelena TEER

Images of philosophers in the poem of Nizami Ganjavi "Iskender-name"***Keywords:*** Nizami Ganjavi, Alexander the Great, ancient world, philosophy of Socrates

Literary works dedicated to the Macedonian king and famous commander Alexander the Great were created both in the West and the East. At the same time, the lack of precise information about him allowed authors to attribute any features they desired to his image. The literary portrayal of Alexander differs significantly between the East and the West.

In the West, Alexander is known primarily as a great conqueror and military leader. His achievements in creating one of the largest empires of the ancient world and his military campaigns are still admired today. In Western tradition, he often serves as a symbol of military valor and strategic genius. He is also recognized as a patron of science and culture, whose campaigns contributed to the spread of Greek culture and knowledge.

In the East, Alexander is depicted as a wise ruler, endowed with divine grace, and called to spread truth and justice. For the first time, the image of Alexander the Great became the center of a major poetic work in the poem of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. In "Iskender-name", Nizami presented him not only as a conqueror but also as a man seeking knowledge and truth, traveling the world in search of wisdom and spiritual enlightenment.

Unlike the West, which focused primarily on Alexander's military campaigns in distant lands, the East paid attention to Iskander's connection with Aristotle. The popularity of this philosopher, as well as Plato and Socrates, known thanks to him, was very great, influencing even Muslim philosophy. The main philosophers in Nizami Ganjavi's poem "Iskender-name" are Aristotle, Socrates, and Plato. The image of Aristotle symbolizes wisdom and rational thinking. He helps Iskender overcome difficulties and encourages him to strive for fair governance. The image of Plato helps to highlight the importance of the metaphysical and idealistic aspects of philosophy that shape Iskender's worldview. The image of Socrates is present in the poem as a symbol of wisdom and philosophical self-knowledge. This image helps the author emphasize the importance of ethical behaviour and justice in governance. The images of philosophers play an important role in the poem, reflecting the deep philosophical and ethical ideas that the poet sought to convey in his work. These images serve not only to enlighten the protagonist, but also to convey deep philosophical truths to the reader.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.25>

UOT: 82-1.512.162

HAFİZ ŞİRAZİNİN YARADICILIĞINDA SOSIAL VƏ DİNİ MÖVZULAR

Rauf QULUZADƏ*

Açar sözlər: XIV əsr, Şərq poeziyası, şeir, Hafiz Şirazi, poeziyada din, sosial məsələlər, cəmiyyət və proqressiv ideyalar, Hafiz və ictimai məsuliyyət

XÜLASƏ

Hazırkı məqalə Hafizin poeziyasında təsvir etdiyi sosial və dini mövzularda yeniliklərin miqyasını və tərzini təhlil etməyə yönəlmişdir. Hafiz poeziyasında nəzərə çarpan cəhətlərdən ən əsası sosial-dini inancların, cəmiyyətdə azadlığın reallaşması ilə yanaşı riyakarlıq haqqında fikirlərin yeni və müasir üslubda yazılmasıdır.

Dini ruhlu şeirin inkişafı fars ədəbiyyatı tarixində ən həlledici proseslərdən biri olmuşdur. Dini poeziyanın ən erkən, formalaşma mərhələsində - ilk təzahüründən başlamış XII əsrin sonlarına qədər olan inkişaf dövründə – bu poeziya növü üçün xarakterik olan bir sıra poetik janrlar yaranmışdır. Dahi fars şairi və sufi şeyxi Hafiz Şirazinin Quranın konsepsiyasını şeir formasında gözəl şəkildə ifadə etmişdir. O, öz şeirlərini Qurani-Kərimdən, mistik mövzu və məsələlərdən istifadə edərək zənginləşdirmişdir. Şair Allahla olan münasibətini sevgi, həsrət və mənəvi maarifləndirmə kontekstində təqdim etmişdir.

Onun şeirlərində iman və dini məsələlərlə yanaşı, cəmiyyət və ictimai mövzular da geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Hafizin cəmiyyətdəki mövqeyi, imanı və dini təlimlərə bağlılığı, ictimai hadisələrə mistik nöqteyi-nəzərdən baxışı onun poeziyası üçün xarakterik olan bir sıra cəhətləri müəyyən etmişdir. Bu cəhətlərdən birincisi Hafizin dini və ictimai düşüncələrində sırası insanın mövqeyidir.

Dini və sosial məsələlərdə sərbəstliyə hörmət Hafiz poeziyasının digər mühüm cəhətidir. Onun poeziyası İranın zəngin mədəniyyətindən bir parça olaraq mücərrəd bir mədəniyyəti təmsil edən azad düşüncə hərəkatıdır. Müasir dövrün təbirincə, Hafizin şeirlərində əsl demokratiyaya rast gəlirik. O, cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini öz qəzəllərində ictimai məsələləri qabartmaqla nümayiş etdirmişdir.

Hafiz poeziyasının mühüm cəhətlərindən üçüncüsü ikiüzlülük və riyakarlığın tənqididir. Hafiz də bu çirkin əməli fitnə-fəsad, ədalətsizlik və inamsızlıq yaradan mənfur əməl hesab edərək tənqid edir, səmimiyyəti, düzgünlüyü tərif edirdi.

Şairin tərcümeyi-halı, xüsusən onun erkən həyatı haqqında çox az məlumat olsa da, müxtəlif illərdə Hafizin divanını tərtib etmiş iranlı ədəbiyyatşünas alimlər şairin həyatının müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələrin onun yaradıcılığına təsiri ilə bağlı maraqlı məlumatlar toplamışlar. Hafiz Şirazinin fars ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunan əsərləri təkcə XIV əsrdən sonrakı farsdilli poeziyaya deyil, həm də türkdilli ədəbiyyata da təsir göstərmişdir.

* Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrası.
E-mail: raufquluzade24@gmail.com

Giriş

Dini ruhlu şeirin inkişafı fars ədəbiyyatı tarixində ən həlledici proseslərdən biri olmuşdur. Prosesin ilk izlərinə artıq X əsrin ədəbiyyatında rast gəlmək olar ki, bu da fars dilinin ədəbi istifadəsini stimullaşdırmaq üçün çox işlər görən Samanilər dövrünə təsadüf edir. Sonrakı iki əsrdə, Qəznəvilər və Səlcuqlar dövründə cəmiyyətin müxtəlif qruplarına mənsub olan bir sıra şairlərin yaradıcılığında dini xətti izləmək olar. XII əsrdə dini poeziya artıq fars ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. Dinin təsiri yalnız dindar yazıçıların yaradıcılığı ilə məhdudlaşmırdı. O, dünyəvi həyata bağlı qalan poeziyaya da nüfuz etmişdi. Sonrakı əsrlərdə cüzi sayda farsdilli şair dini cərəyandan tamamilə kənarda qalmışdı. Din əslində fars ədəbiyyatının özündən daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dini poeziyanın ən erkən, formalaşma mərhələsində - ilk təzahüründən başlamış XII əsrin sonlarına qədər olan inkişaf dövründə – bu poeziya növü üçün xarakterik olan bir sıra poetik janrlar yarandı. Bu janrlar demək olar ki, ədəbiyyatda ənənəvi olaraq istifadə olunan şeir formalarına əsaslanırdı. (Hans de Bruijn, 2020, s.1).

Bəzən fars ədəbiyyatında dini şeirin Məhəmməd peyğəmbər (s) və onun nəslinin əzadlılığı münasibəti ilə yarandığına inanılır. Bəziləri isə belə hesab edirlər ki, o, məhz dini mistisizm üzərində yaranmışdır.

Azərbaycan farsdilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər müsəlman Şərfinin ən böyük şairlərindən biri Nizami Gəncəvinin əxlaqi məsələləri ifadə etdiyi şeirlərində dinə əsaslandığını xatırlamaq yerinə düşər. Dini poeziya məktəbində o taylı, bu taylı Azərbaycanın XX əsrdə yetirmiş olduğu ən görkəmli şairlərdən biri, Azərbaycan və İran ədəbiyyatının fəxri olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yerini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. (<https://www.degruyter.com/document/doi/10.24415/9789400603820-014/pdf?licenseType>).

Dahi fars şairi və sufi şeyxi Hafiz Şirazinin Quranın konsepsiyasını şeir formasında gözəl biçimdə ifadə etmişdir. Hazırkı məqaləmiz Hafiz Şirazi poeziyasının bəzi mühüm cəhətlərinin təhlilinə həsr olunub.

Hafiz Şirazinin qısa tərcümeyi-halı

Hafiz Şirazinin tərcümeyi-halı, xüsusən onun erkən həyatı haqqında çox az məlumat var. Bununla belə, müxtəlif illərdə Hafizin divanını tərtib etmiş iranlı ədəbiyyatşünas alimlər şairin həyatının müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələrin onun yaradıcılığına təsiri ilə bağlı maraqlı məlumatlar toplamışlar. Biz də öz növbəmizdə bunu oxucularımıza təqdim edirik. Bəzi mənbələrə görə, Hafiz (tam adı: Şəms əd-Din Məhəmməd Hafiz Şirazi) İranın İsfahan şəhərində, digər mənbələrə görə Şirazda anadan olmuşdur. Doğulduğu ilin 1310-1326-cı illər arasında müxtəlif rəqəmlərlə göstərilməsi də məlumat kasadlığının göstəricisidir.

O, kiçik yaşlarında atasının oxuduğu Quranı dinləyərək əzbərləmişdi. ("Hafiz" - Quranı əzbərləyənlərə verilən addır.) Kömür taciri olan atası həyatdan erkən köçdükdən sonra ailə ciddi bəzi içində qalmışdır. Yeniyetmə Hafiz anası ilə birgə əmisinin evinə köçməli olmuşdur. Məktəbi tərk edib işləməyə məcbur olmuş Hafiz kifayət qədər savadlı idi; ərəb, fars və türk dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, güclü yaddaşı sayəsində Sədi, Əttar, Rumi və Nizaminin bir çox əsərlərini əzbərləmişdir. Deyilənə görə, o, şəhərin zəngin məhəlləsinə çörək aparırmış və burada da füsunkar gözəlliyə malik olan gənc qadın Şax-e Nabatı görmüşdür. Hafizin bir çox şeirləri bu qadına ünvanlanmışdır.

Hafiz sevgilisində qovuşmağı niyyət edərək, Baba Kuhinin məqbərəsində qırx gün-qırx gecə oyaq qalmışdır. Bu dövrdə o, ruhani ustadı Əttar Şirazi ilə görüşmüş və onun şagirdi olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə şair iyirmi yaşlarında evlənmiş və bu izdivacdan yeganə oğlu dünyaya gəlmişdir. Digər mənbələrə görə isə şair gec evlənmiş, iki oğlu olmuş və şair həyatda ikən həm həyat yoldaşı, həm də hər iki övladı erkən vəfat etmişdir.

Hafiz təxminən otuz yaşlarının əvvəllərinə qədər Hafiz Əbu İshaq sarayının şairi olmuş və Şirazda şöhrət və nüfuz qazanmışdır. Bu dövr onun poeziyasında “Ruhani romantizm” mərhələsi adlanır.

Daha sonra o, Şirazdakı bir mədrəsədə Quran müəllimi vəzifəsinə təyin edilmişdir. Lakin Mübariz Müzəffər Şirazi fəth edəndə otuz üç yaşlı Hafizi müəllimlik vəzifəsindən uzaqlaşdırmışdır. Bu dövr Hafizin etiraz şeirləri yazması ilə xarakterizə olunur.

Bir neçə il sonra Şah Şüca zalım hökmdar olan atası Müzəffəri əsir götürmüş və otuz səkkiz yaşlı Hafizi yenidən öz vəzifəsinə qaytarmışdır. Təxminən qırx səkkiz yaşında Hafiz Şah Şucanın rəğbətini itirir və Şirazi tərk edərək İsfahana gedir. Bu dövrün şeirləri Hafizin Şiraza, Şax-e Nabata və mənəvi Ustadı Əttara həsrətindən bəhs edir.

Əlli iki yaşında ikən şair Şah Şucanın dəvəti ilə sürgündən Şiraza qayıtmış və yenidən mədrəsədə müəllimlik vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Altmış yaşlı şair mənəvi Ustadı Əttar Şirazi ilə görüşünün qırxıncı ildönümündə, Yaradana qovuşmaq həsrəti ilə, qırx gün-qırx gecə oyaq qalma ritualını bitirdikdən sonra qırx birinci günün səhəri ustadının yanına gedir və həmin gün ali şüuru, Yaradana dərk etməyə nail olur. Hafiz qəzəllərinin yarısından çoxunu bu hadisədən sonra yazmışdır. Onun qəzəllərində Yaradana qovuşmuş ustadın səlahiyyəti hiss olunur. Şair yalnız ilahi ilham aldığı zaman şeir yazırmış.

Hafizin 1388-ci (və ya 1389-cu) ildə altmış doqquz yaşında vəfat etdiyi qəbul edilmişdir. O, Şirazın Məsalla bağlarında, sevimli Rükənbəddin çayının sahilində dəfn edilmişdir.

Gözəl Şirazımın yoxdur misalı,
Uzaq qıl, Yarəbb, ondan hər zavalı.
O Rükənbəddinə əhsən, yüz əhsən!
Ki, Xızr ömrü verir xalqa zülalı.
Gözəldir Cəfərabəddü Məsəllə,
Nəsimi məhv edər dərdi, məlalı.
Lətif bir ruhu sən Şirazdan istə,
Nişan versin elin əqli, kamalı.

Hafizin ölümündən dərhal sonra onun haqqında bir çox mistik rəvayətlər yaranmışdır.

Şair sağlığında öz əsərlərini divan halında tərtib etməmişdir. Onun divanının tərtibatı Məhəmməd Qələndam tərəfindən 1410-cu ildə, Hafizin ölümündən təxminən 21-22 il sonra tamamlanmışdır. Hafizə aid edilən 569 qəzəldən ibarət digər divanını şairin gənc şagirdlərindən Seyid Qasimi Ənvər tərtib etmişdir.

Hafiz Şirazi yaradıcılığı XIV əsrdən sonrakı fars, ərəb və türk poeziyasına təsir göstərmişdir. Onun əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilmişdir.

Hafizin divanını türkcəyə ilk dəfə Əbdülbəki Gölpınarlı çevirmiş və 1944-cü ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Şairin şeirləri Qərb dillərinə də tərcümə edilmişdir. Ən mühüm tərcüməni Cozef fon Hammer etmişdir. Divan 1812-1813-cü illərdə Ştutqartda “Der Diwan von Mohammed Schemseddin Hafis” adı ilə çap edilmişdir. Hafizi Hammerin tərcüməsindən oxuyan və onun şeirləri ilə maraqlanan böyük alman mütəfəkkiri Yohan Volfqanq Höte Hafizin lirik şeirlərini hər biri farsca başlıqlı on iki fəsildə toplayaraq “West Oestlicher Diwan” adı ilə 1819-cu il Ştutqartda nəşr etdirmişdir.

Hafiz Şirazinin poeziyasından nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər arasında Səməd Vurğun, Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərimli, Təbrizli Həsən kimi şairlərimiz olmuşdur. Məqələmizdə təqdim edilmiş şeir nümunələri “Hafiz Şirazi. Seçilmiş şeirlər” kitabından əxz edilmişdir. Tərcümələrin müəllifi Əbülfəzl Hüseynidir. Kitab 1967-ci il Azərnəşr tərəfindən çap edilmiş, 2004-

cü il “Öndər nəşriyyat” tərəfindən təkrar nəşr edilmişdir. Tərcümələri yüksək qiymətləndirmiş görkəmli dilçi, ədəbiyyatşünas, şərqşünas-filoloq, pedaqoq Əkrəm Cəfər (1905-1991) kitabın müqəddiməsində qeyd etmişdir: “Hafizin şeirini orijinaldakı bədii səviyyəsi ilə başqa dildə vermək çox çətindir. Şair Əbülfəzl Hüseyni.....Hafizin bir sıra şeirlərini müvəffəqiyyətlə tərcümə etmişdir.” (Hafiz Şirazi. Seçilmiş şeirlər, 2004)

Hafiz Şirazinin poeziyasının mühüm cəhətləri

Hafiz Şirazinin əsərləri öz vətəninə fars ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunur. Onun həyatı və poeziyası XIV əsrdən sonra fars yazısına böyük təsir göstərərək çoxlu təhlil və şərhlərə mənbə olmuşdur.

Hafizin ədəbiyyat nümayəndələri, hətta adi insanlar arasında böyük şöhrət qazanmasının ən əsas səbəblərindən biri şeirlərinin bəlağətli üslubudur. Azərbaycan əsilli roman yazıçısı, ədəbi tənqidçi, siyasi mühacir və şair, professor Rza Bərahəni (1935, Təbriz – 2022, Toronto) (<http://www.hafizonlove.com/bio/>) “Təla dər mes” (Misdə qızıl) kitabında yazmışdır:

“Hafiz öz həyatını, aid olduğu cəmiyyəti və tarixini simvol və metaforalar vasitəsilə, dövrünün ən transsendental şeir forması olan qəzəl formasında təqdim etmişdir. O, dilin bütün gözəlliklərindən öz fəxrini və içindəki ali həqiqəti, yaxud ictimai-tarixi mühiti təsvir etmək üçün istifadə etmişdir.” (Rza Bərahəni, 1968)

Hafiz özü isə bu barədə belə yazmışdır:

Hafiza, etmə şikayət ki, nədir qismətimiz.
Olmusan böylə qəzəl mülkünə sultan, bəsdir.

Hafiz öz şeirlərini Qurani-Kərimdən, mistik mövzu və məsələlərdən istifadə edərək zənginləşdirmişdir. Onun bir çox şeirlərində dini anlayışlar vardır. Hafiz İslamın sevgi anlayışını genişləndirərək, Allah sevgisini insan sevgisi ilə birləşdirmişdir. O, Allahla olan dialoqu ustalıqla təqdim etmişdir. Bu dialoqlar mistik və ruhi bir dildə ifadə olunmuşdur. Şair Allahla olan münasibətini sevgi, həsrət və ruhsal aydınlanma kontekstində təqdim etmişdir. Bu münasibət insanın ruhi və mənəvi yüksəlişi üçün bir vasitədir. Şair “Gözəl olan, sevgili olan Allahın özüdür” kimi düşüncələrlə, mütləq gerçəkliyi, yaradılışın və sevginin mənbəyi olaraq Allahı tərənnüm edir.

Ey Rəbbim, sən sevgin mənim canımın canı,
Sən sevgin hər bir dərddin dərmanı.

Hafizin İran mistik sufi poeziyasının simvolu olduğunu nəzərə alsaq, onun şeirlərinin əsas və əhəmiyyətli cəhəti mənəvi aspektlərə əsaslanmasıdır.

Şairin şeirlərində iman və dini məsələlərlə yanaşı, cəmiyyət və ictimai mövzular da geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun təsvir etdiyi əxlaq zahiri əxlaqla məhdudlaşmır. Hafiz əxlaqın əsasının insanın mənəvi xarakterində yerləşdiyini vurğulayır.

Surətin lazım deyil, batində sən mərdanə ol,
Mərd olan fəxr eyləməz zahirdəki ünvan ilə.

Mərdlik öyrən, kərəm et, bəxşiş elə dünyadə,
Yoxsa heyvan da mey içmir, niyə insan olmur?!

Hafiz dinin hegemonluğu, dini məsələlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bir dövrdə yaşamışdır. Odur ki, rifah və ilahi elmin əldə olunması vasitəsi olan İslam dini və Quran dövrün

ədəbiyyatında, xüsusən də Hafiz poeziyasında öz əksini tapmışdır. Qurani-Kərim məsələləri şairin fikirlərini əks etdirən ən mötəbər sənəddə, yəni onun qəzəllərində mühüm yer tutmuşdur. Onlar qəlbdən gələn idrak və mərifətlə doludur. Şairi tanımaq və anlamaq üçün oxucunun həm ədəbi biliyi, həm də dini məsələlərlə yaxından tanışlığı tələb olunur.

Hafiz dövrünün bütün ədəbi, dini və mistik elmlərinə bələd olduğundan onun insanlıq və əxlaqa söykənən müdrikliyi bəşəriyyət üçün bir məktəbdir. O, özü bu barədə yazır:

Hafizin şəri bütün elmi ədəb məktəbidir,
Afərin sənətinə, sözlərinin qüdrətinə!

Hafizin şeirləri bəşəriyyətin bütün arzularının və ideallarının illüstrasiyasıdır. Onun şeirlərində insan fiziki olaraq yerdə, qəlbən isə göylərdədir. Hafiz poeziyasında müasir sürrealizmin elementlərinə də rast gəlmək olar. Bu şeirlər məxmər parça kimidir: baxış bucağından asılı olaraq fərqli görünür. Ona görə də Hafizin şeirlərini mistik və romantik bir baxışın vəhdəti ilə oxumaq lazımdır.

Şairin cəmiyyətdəki mövqeyi, iman və dini təlimlərə bağlılığı, ictimai hadisələrə mistik nöqtəyi-nəzərdən baxışı onun poeziyası üçün xarakterik olan bir sıra cəhətləri müəyyən etmişdir. Bu cəhətlərdən birincisi Hafizin dini və ictimai düşüncələrində sırası insanın mövqeyidir.

Hafizin bəşəriyyətin güzgüsü kimi tanınmasının səbəblərindən biri onun insanı hərtərəfli əks etdirməsi olmuşdur. O, həm maddiyyətə, dünya həyatına, həm də mənəvi məsələlərə dəyər verir.

Mərifət gövhəri öyrən ki, sənindir əbədi,
Özgənindir nə qədər olsa qızıl dünyadə.

Şairin yaşadığı dövr və ondan sonrakı dövrlərdə ictimai fikir barədə məlumat olmasa da, şairin əsərləri zaman və məkandan kənara çıxır. Onun humanizm mesajı sərhədləri aşaraq, azad düşüncə və azadlıqsevərliyi ilə dünya oxucusunun qəlbini ovsunlamaq qabiliyyətinə malikdir. Hafizin poeziyası İranın zəngin mədəniyyətindən bir parça olaraq mücərrəd bir mədəniyyəti təmsil edən azad düşüncə hərəkətidir. Müasir dövrün təbircə Hafizin şeirlərində əsl demokratiyaya rast gəlirik və çağdaş dövrdə ictimai hərəkətlərin daim demokratiyanı izah etməyə və təhlil etməyə çalışdıqları terminləri də tapa bilərik. Ruha və cəmiyyətə zərər verməyəcək dərəcədə azad olmaq həm dini, həm də sosial hüquq tərəfindən verilən hüquqlardandır və bu, dini və sosial məsələlərin məcmusunda əsas elementdir. Bu məsələlərdə sərbəstliyə hörmət Hafiz poeziyasının digər mühüm cəhətidir.

Demirəm indi nə iç, ya ki otur kimlər ilə,
Gözlərin bağlı deyil, öz-özünün qeydinə qal!

Hafizin azad təfəkkürü elədir ki, mistik yanaşmasına və təsəvvüfə doğru meylinə baxmayaraq, gördüyü bir sıra qatı askentik davranışları qəbul etmir, sufilik tərəfdarlarının qatı sərtliyini tənqid edir. O, həmişə ictimai yanlış təsəvvürlərlə mübarizə aparır, yaşadığı cəmiyyətdə gördüyü bir sıra əxlaqi, sosial, siyasi, dini, maarif, intellektual və digər sahələrdə pozuntulara etiraz edirdi. Cəmiyyətin həqiqətləri sərbəst ifadə etməsi, insanların öz əqidəsində, ədəbində, ictimai münasibətlərində və davranışlarında özünə və başqalarına zərər verməyən azadlığa inanması ədəbiyyatda az rast gəlinən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir.

Nə istəsən elə, ancaq toxunma özgəsinə
Ki, bundan ayrı günah yox bizim təriqətdə.

Qeyd edək ki, VIII əsrə qədər ədəbiyyatda bu mövzuya toxunulmamışdır.

Hafiz üçün sosial məsuliyyət çox vacib idi. O, cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini öz qəzəllərində ictimai məsələləri qabartmaqla nümayiş etdirmişdir. Şairin güclü sosial məsuliyyət hissi onu bir qrup insanın sərvət və firavanlıq içində, cəmiyyətin böyük bir hissəsinin isə yoxsulluq içində olduğunu təsvir etmək üçün ziddiyyətli ifadələr işlətməyə təşviq etmişdir:

Soydu bu dövrən bizi, yox qorxumuz heç kimsədən.
Müflisik, müflisləri qorxutmayın divan ilə.

Xəsislər varlanıblar hiylə ilə,
Aman istər hünər əhli gədədən.

Tutubdur aləmi dərd ilə möhnət
Bu gün fəzl əhli qan ağlar bələdən.

Dönür cahillərin rəylə dövrən,
Doyublar dünyadə zövqü səfadən.

Hafizdən əvvəlki şairlərin heç biri öz əsərlərində lazım olduğu qədər ictimai-siyasi ağrıları əks etdirməmiş, cəmiyyətdə yaşanan təşviş və böhranları təsvir etməmişdir. Ona görə də onların şeirlərində o dövrün ümitsizlik, həyəcan və çaşqınlıq hissəsinin aydın mənzərəsini görmək mümkün deyil. Hafiz isə deyir:

Cahil yetişib cəhl ilə dünyadə cəlalə
Fəzl əhli nədən əhd ilə peymanə yetişməz.

Çatmış sümüyə indi bıçaq, neyləyim artıq
Etsəm də fəğan ölkədə bir yanə yetişməz.

Hafiz gül-bülbül, eşq-məhəbbətlə yanaşı, müxtəlif mövzularda sərbəst düşünən, şeirdə daha dərin yeni anlayış və yozmalar ifadə edən yeganə şairdir. *“Hafiz keçmiş dövrlər boyu İran poeziyası və təfəkküründə insan xəyallarının həqiqi nümayəndəsi ola bilər, o, xalqa ictimai həqiqətlərin aydın və dəqiq mənzərəsini göstərməyə çalışmışdır”* (https://www.worldhistory.org/Hafez_Shiraz/).

Zülm olsa, hədərdir dünya dövləti,
Qəm olsa, heç olar varlıq ləzzəti.

Əlbəttə, Hafiz sadəcə cəmiyyətin qəm-qüssəsini, iztirabını təsvir etmir, hərdən böhran və problemlərin həlli yollarını da təklif edirdi:

Sufiyanə sənə mən bir dənə söz söyləyirəm,
Gözünün nuri kimi sülhü qoru dünyadə!

Hərdən də gələcəyə ümidini və nikbinlik ruhunu əks etdirirdi:

Meylimizlə dönmədi üç gün əgər cərx-i-fələk,
Daimən bir halda qalmaz heç də dövrən, qəm yemə.

Kəbeyi-məqsəd dalınca sən piyadə vur qədəm,
Min tikan tutsa yolu, yorsa biyaban, qəm yemə.

Səbr elə, qəmli könül, daim ümid ilə yaşa,
Bu gecə sübh olacaq, gül açacaq nurlu səhər.

O, dərindən inanırdı ki, cəmiyyət ağır sıxıntılara məruz qalmasına, gəmisinin güclü zədələnməsinə baxmayaraq, inkişaf və məqsədə doğru birlikdə hərəkətə edib sınımış gəmini salamat və təhlükəsiz sahilə çıxara bilər:

Bu fəna seyli əgər dünyaları viran edə
Nuh rəhbərdir gəmində, qopsa tufan, qəm yemə.

Hafiz poeziyasının mühüm cəhətlərindən üçüncüsü ikiüzlülük və riyakarlığın tənqididir.

İkiüzlülük və riyakarlıq istənilən cəmiyyəti məhv edən məsələlərdəndir. Bu cəhətlər bütün dini təlimlərdə ciddi şəkildə tənqid edilmişdir. Şairin dövründə də bu problem dərinləşmişdi və Hafiz kimi ədəbiyyat nümayəndələrinin ruhunu çox zədələyirdi. Hafiz bu dilemmayı ictimai və dini inancların müxtəlif aspektlərində təsvir etmiş və insanları içdən gələn səmimiyyətə çağıraraq, riyakarlıq kimi rüsvayçı davranışdan xilas etməyə çalışmışdır. Şair belə hərəkətə nifrət etdiyini açıq şəkildə bildirir və belə insanlardan uzaq durmağı vurğulayırdı:

Birinci tapşırığı pirimin bu olmuşdur
Ki, nanəciblər ilə heç zaman rəfiq olma!

Hafizin yaşadığı cəmiyyətdə ikiüzlülük və riyakarlıq o qədər genişlənmişdi ki, bəzi alimlər və sufilər də bu işə qarışmışdılar. Hafiz onların da ikiüzlülük və riyakarlığa qarışmalarını şiddətlə tənqid edib, davranışlarını pisləyirdi:

Atıb bu məscidi, dostlar, gedək meykədəyə,
Yalançılar sözünü dinlədik, kifayətdir!

Məclisin aliminə bir sualım var, soruşun:
Tövbəyə əmr verənlər niyə az tövbə edər?

Bundan böyük ibadət yoxdur ki, zahidanə
Minbərdə işvə ilə aldatmıram bu xalqı.

Şair həmişə ikiüzlülük və riyakarlıq etməkdən qorxurdu; onlardan qorunmaq üçün etibarlı bir sığınacaq axtarırdı. O, riyakarlığı dinin, dindarlığın düşməni, möminin ruhunu məhv vədən xüsusiyyət hesab edirdi:

İstərəm parçalayam mən bu riyə paltarını,
Ruh üçün söhbəti nacinsin əzabdır əbədi.

Hafiz bütün cəmiyyətə xitab edərək, onu riyadan, riyakarlıqdan uzaq olamağa çağırırdı:

Yox bir kəsə ziyanı gizli olan günahın,
Üzdə riya üzündən əsla ibadət etmə.

Bu göy çadırılı cahanda o kimsənin quluyam
Ki, hər nə rəngü riya var kənar olub ondan.

Nəsihət eyləyirəm, dinləyib əməl eylə
Ki, pirimiz bu yolu öz əlilə verdi nişan.

Nəticə

Məqalədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hafizin poeziyasında mühüm cəhətlərdən birincisi şairin poetik düşüncələrinin əsas ünvanının insan, insanlıq və humanizm olmasıdır. Şair arzuolunan insani keyfiyyətləri dönə-dönə tərənnüm etmişdir. Bu cəhətdən Hafiz Şirazini ədəbi dil və təhlillə dini təlimlərdə tövsiyə olunan insan obrazını təsvir edən, cəmiyyət fərdlərinə həyatı mənəvi təmiz insan kimi yaşamağı öyrədən müəllim hesab etmək olar.

Sən təmiz qəlbin ilə kaminə çatdın, Hafiz.
Qəlbi pak insana mən canımı qurban edərim.

Belə bir insan tərbiyəsi və təsviri utopiya üçün səciyyəvidir. Azadlıq və azad düşüncə Hafiz poeziyasının ikinci əsas mühüm cəhətidir. Ondan əvvəlki şairlərin əsərlərində belə bir sərbəstlik mənzərəsinə rast gəlinmir. Hafiz bir sosioloq ədib kimi, açıqfikirlik, fikir və əqidə azadlığı məsələlərini şeirlərində dəqiq və məharətlə təsvir edir ki, bu da oxucunu ruhlandırır.

Şairin yaradıcılığında üçüncü mühüm cəhət riya və yalanın tənqididir. Əsrlər boyu istər İslam dini, istərsə müasir dövrümüzdə sosiologiya elmi tərəfindən qınanılan xüsusiyyətlərdən biri də ikiüzlülük və riyakarlıq, riyanın təbliğidir. Hafiz də bu çirkin əməli fitnə-fəsad, ədalətsizlik və inamsızlıq yaradan mənfur əməl hesab edərək tənqid edir, səmimiyyəti, düzgünlüyü tərəf edirdi.

Dil açıbdır hamı ki, aşiqəm o dildarə,
Dili ilə ürəyi bir olana qurban olum.

Farsdilli ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrinin müəllifi Hafiz Şirazinin poeziyada novatorluğuna, mütərəqqi ideyalarına həsr olunmuş məqaləmizi böyük şairin dərin mənalı müdrik misraları ilə tamamlamaq istəyirik:

Baxma yol dəhşətlidir, məqsəd nəzərlərdən uzaq,
Hansı müşgül olmayıb axırda asan? Qəm yemə.
Söyləmə, Hafiz, mənə bəsdir dua Quran ilə,
Sıdq ilə olsan əməldə sən müsəlman, qəm yemə.

ƏDƏBİYYAT

- Hafiz Şirazi. (2004) *Seçilmiş şeirlər*. “Öndər nəşriyyat” Bakı, 208 səh.
- Hans de Bruijn, Ashgar Seyed Gohrab, 2020, “*Pearls of Meaning*”, *Studies on Persian Art, Poetry, f.sm and History of Iranian Studies in Europe*. Leiden University Press
- Rza Bərahəni. (1968). *Təla dər mes. (Misdə qızıl)*,
- Jonathan Bloom. (2002) *Islam: A Thousand Years of Faith and Power*. Yale University Press, P. 166.
- <https://www.degruyter.com/document/doi/10.24415/9789400603820-014/pdf?licenseType>
- De Bruijn J.T.P., 2020, *The Religious Use of Persian Poetry*. Leiden University Press
- İran Press (Europe) (2022) Importance of religious poetry among famous Iranian poets. *Iran Press News Agency*,
- <https://iranpress.com/importance-of-religious-poetry-among-famous-iranian-poets>
- <http://www.hafizonlove.com/bio/> Shahrar Shahrari, (2005). *Biography of Hafiz*, Los Angeles, CA
- Rza_Bərahəni. (2020). https://az.wikipedia.org/wiki/Rza_Bərahəni
- Hafiz Şirazi, *wikipedia məqaləsi*
- https://az.wikipedia.org/wiki/Hafiz_Şirazi
- https://www.worldhistory.org/Hafez_Shiraz/ Joshua J. Mark.(2020). *Hafez Shiraz- World History Encyclopedia*
- <https://news.stanford.edu/stories/2016/07/complex-view-islam-found-poetry-iran> Kathryn Dickason, (2016). *Complex view of Islam found in poetry of Iran*, Stanford researcher shows, Stanford University
- Википедия, *Биография Хафиз* (2024)
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Хафиз_Ширази#Биография

РЕЗЮМЕ

Рәуф ГУЛУЗАДЕ

Социальные и религиозные темы в творчестве Хафиза Ширази

Ключевые слова: XIV век, восточная поэзия, стихотворение, Хафиз Ширази, религия, социальные проблемы, общество и прогрессивные идеи в поэзии, Хафиз Ширази и социальная ответственность

Целью настоящей статьи является анализ масштабов и характера новаторства в социальной и религиозной тематике, отраженной в поэзии Хафиза. Важнейшим аспектом поэзии Хафиза является изложение социальных и религиозных убеждений, идей о лицемерии наряду с реализацией свободы в обществе в новом современном стиле.

Развитие религиозной поэзии было одним из наиболее решающих процессов в истории персидской литературы. На самом раннем, становительном этапе религиозной поэзии — в периоде развития от ее первого появления до конца XII в. — возникает ряд поэтических жанров, характерных для этого типа поэзии. Нельзя не упомянуть, что гениальный персидский поэт и суфийский шейх Хафиз Ширази прекрасно выразил концепцию Корана в форме поэзии. Обогадив свои стихи использованием Священного Корана, поэт представил свои отношения с Богом в контексте любви, тоски и духовного просветления.

Помимо вопросов веры и религии, в его стихах широко отражены общественно-социальные вопросы. Положение Хафиза в обществе, его приверженность вере и религиозному учению, взгляд на общественные события с мистической точки зрения определили ряд особенностей характерных для его поэзии. Первый из этих аспектов - это позиция простого человека в религиозных и социальных мыслях Хафиза.

Уважение свободы в религиозных и социальных вопросах – еще один важный аспект поэзии Хафиза. Его поэзия — это движение за свободу мысли, представляющее абстрактную культуру, как отрывок из богатой культуры Ирана. По словам современности, в стихах Хафиза мы находим настоящую демократию. Осветив социальные проблемы в своих газелях, он продемонстрировал свою ответственность перед обществом.

Третьим важным аспектом поэзии Хафиза является критика лицемерия и лжи. Хафиз критиковал этот безобразный поступок, порождающий несправедливость и недоверие в обществе и высоко ценил искренность и честность.

Хотя сведений о биографии поэта, особенно о его молодости, очень мало, иранские литературоведы, составившие в разные годы диван Хафиза, собрали интересные сведения о влиянии событий, произошедших на разных этапах его жизни на его творчество. Произведения Хафиза Ширази, считающиеся вершиной персидской литературы, после XIV века оказали влияние не только на персидскую поэзию, но и на тюркоязычную литературу.

ABSTRACT

Rauf GULUZHADADE

Social and religious themes in the poems of Hafez Shirazi

Keywords: 14th century, oriental poetry, poem, Hafiz Shirazi, religion in poetry, social problems, society and progressive ideas, Hafiz and social responsibility

The present article tends to analyze the extent and manner of innovation of Hafez in the social and religious themes. The most important aspect of Hafiz's poetry is the presentation of social and religious beliefs, ideas about hypocrisy along with the implementation of freedom in society in a new modern style.

The development of religious poetry was one of the most decisive processes in the history of the Persian literature. The brilliant Persian poet and Sufi Sheikh Hafiz Shirazi beautifully expressed the concept of the Quran in the form of poetry. By enriching his poems with the use of the Holy Quran, the poet presented his relationship with God in the context of love, longing and spiritual enlightenment.

In addition to the issues of faith and religion, his poems widely reflect social issues. Hafiz's position in society, his commitment to faith and religious teaching, and his view of social events from a mystical point of view determined a number of characteristic features of his poetry. The first of these aspects is the position of the common man in Hafiz's religious and social thoughts.

Respect for freedom in religious and social matters is another important aspect of Hafiz's poetry. According to modern times, we find real democracy in Hafiz's poetry. By highlighting social issues in his ghazals, he demonstrated his responsibility towards the society.

The third important aspect of Hafiz's poetry is the criticism of hypocrisy and lies. Hafiz criticized this disgraceful act that creates injustice and mistrust in society and highly valued sincerity and honesty.

Although there is very little information about the poet's biography, especially about his early life, the Iranian literary scholars who compiled Hafiz's diwan over the years have collected interesting information about the influence of events that occurred at different stages of his life on his work. The works of Hafiz Shirazi, considered the pinnacle of Persian literature, influenced after the 14th century not only the Persian poetry, but also the Turkic literature.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.36>

UOT: 82 (091)

ŞUMER VƏ ÜMUMTÜRK MİFOLOGİYASINDA OXŞARLIQ

Sevinc NURİYEVA (MƏMMƏDOVA)*

Açar sözlər: Qədim Şərq mədəniyyəti, Şumer ədəbi nümunələri, Şumer mifologiyası, türk xalqlarının ədəbiyyatı, Azərbaycan mifologiyası

XÜLASƏ

Qədim Şərqin dünya mədəniyyətinə olan təsiri şübhəsizdir. Tarixi İkiçayarası mədəniyyəti isə Qədim Şərq mədəniyyətinin bir nümunəsi olub, ilkin mədəniyyət ocaqlarından biri hesab edilir.

Qədim İkiçayarası mədəniyyəti Cənubi İkiçayarasının erkən əkinçi-maldar tayfalarının, xüsusilə, şumerlərin nailiyyətləri əsasında yaranmışdır. Bu yüksək mədəniyyət Yaxın Şərqin bir çox xalqlarının (akkadların, assurların, hett və hurilərin, urartuluların, elamlıların, finikiyalıların, arami və xaldeylərin, yəhudilərin və başqalarının) mədəniyyətinə mühüm təsir göstərmişdir.

Şumerlərin memarlıq, incəsənət, ədəbiyyat, yazı və elmi biliklər sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər Qədim Şərqlə yanaşı, sonralar Qərb ölkələrinin mədəni həyatında da öz əksini tapmış və zamanəməzə qədər gəlib çatmışdır.

Şumer ədəbiyyatının daha sonra qədim türk xalqlarının ədəbiyyatına, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri və ya bu ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri probleminin araşdırılması ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətən də bu qədim xalqa məxsus çoxsaylı ədəbiyyat nümunələri, elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid dərs vəsaitləri, obraz və süjetlər sonrakı samidilli xalqlar-akkadlar, aramilər, xaldeylər, qədim yəhudilər və başqaları tərəfindən ya qismən mənimsənilmiş, ya da şəkli dəyişilərək onlara yeni don geyindirilmişdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, şumerlərin əsatirləri, xüsusilə, dünya daşqını, cənnət həyatı, axirət dünyası, ölmə və dirilmə haqqında olan süjetlər Yaxın Asiya xalqlarının dini görüşlərinə və Bibliya mifoloji ədəbiyyatının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Şumer ədəbiyyatının təsiri qədim yunan ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Sonralar, xristianlığın, eləcə də islamın təsiri ilə şumer mifoloji süjet və motivləri, həmçinin, obrazlar (məs., “Bilqamis” dastanındakı Utnapiştım, babillərdə - Atraxasis, Bibliyada – Noy, Azərbaycan xalq yaradıcılığında isə Nuh ilə eyniləşdirilir) dünya xalqları arasında geniş yayılmışdır. Başqa sözlə desək, dünya ədəbiyyatı özünün ilkin qaynağı olan və hazırda ən qədim ədəbiyyat sayılan - Şumer ədəbiyyatına çox-çox borcludur.

Giriş

Dünya ədəbiyyatının bir hissəsi olan türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatında da Şumer dühasının bilavasitə izləri özünü göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, “türk-azəri

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
E-mail: nuriyevasevinc1@gmail.com

mədəniyyətinin kökləri və ilkin qaynaqları bizim təsəvvür etdiyimizdən daha zəngindir və onları tarixin daha dərin qatlarında axtarmaq lazımdır”sa (Nağıyev, 1998, s.9), əldə olan Şumer ədəbi nümunələri bizim üçün böyük bir xəzinədir.

İstər şumerlər, istərsə də qədim türk xalqları, o cümlədən, qədim azərbaycanlılar tanrı gücünə, tanrı sözünə, qüdrətinə inanmış, hər şeydə onun izlərini axtarmışlar. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, ilk insan özünün sonrakı inkişaf pillələrində onu əhatə edən kainata – kosmik fəzaya, Günəşə, Aya, ulduzlara, şüaya, təbiətin xeyirli və zərərli, bəzən isə, yerinə görə, həm xeyirli, həm də zərərli hadisələrinə: yağışa, qara, küləyə, tufana, çayın axmasına, suyun şırıldamasına, daha sonralar (əkinçiliklə, maldarlıqla əlaqədar olaraq) toxumun cücərməsinə, boya-başa gəlməsinə, yetişməsinə və s. bu kimi şeylərə biganə qala bilməzdi. Çünki bunların hamısı ilə insan öz həyatında rastlaşırdı. Buradan da insanın həmin hadisələrə, kosmik aləmə, bitkilərə, heyvanlara münasibəti yaranırdı. Beləliklə, bəzən insan bu hadisələri, cisimləri və s. ilahiləşdirirdi. Buna görə də bir çox qədim xalqlarda olduğu kimi, şumerlər və türk xalqlarında da bu və ya digər hadisə, kosmik cisim – Günəş, Ay, ulduz, heyvanlar, bitkilər və s. ilahiləşmiş, totemləşmişdir.

Şumer və Azərbaycan (ümumtürk) mifologiyasında oxşarlıq

Mifoloji təfəkkürün ilkin çağında insan ölməzlik axtararkən özünün hakim mifoloji görüşlərindən çıxış edirdi. Qədim türklərdə belə bir fikir var idi, onlar özlərinin yaratdığı onqonla, tanrı ilə eyni kökdəndir. O çağın görüşünə görə onqon da, tanrı da insan kimi həyat sürür, onun məişəti ilə tanrısının məişətində, yaşayış tərzində, daxili aləmində fərq yoxdur. Tanrı da insan kimi düşünür, əzab çəkir, sevinir.

Qədim şumerlərə görə də tanrılar insani xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Anu, Aruru ər-arvaddır, İştər Nannarın qızıdır. Utnapiştinin də arvadı var, çətinə düşəndə ərinə ağıllı məsləhətlər verir və s. Bütün canlılar kimi, onların da yeməyə, paltara ehtiyacı vardı. Paxıllıq, özündən müştəbehlik və s. insani keyfiyyətlər onlara da yad deyildi.

Zaman keçdikcə totemlə, tanrı ilə şərikli, hətta eyni yaşayışa malik olmaq fikrinə əsaslanan insan, özü ilə totem, tanrı arasındakı fərqlərdən bəzilərini aradan götürməyə çalışırdı və beləliklə də o, özünü onqon, tanrı səviyyəsinə qaldırmağa cəhd edirdi. Elə bəlkə də məhz buna görə insan onqon, tanrı kimi ölməz və əbədi olmağa çalışmışdır.

Yaşamaq, var olmaq üçün insanın apardığı stixiyalı, şüurlu, tarixi mübarizə onu böyütdü. Getdikcə insan özünü nəinki kamil görmək istəyirdi; o, özünü, hətta tanrı səviyyəsinə qədər qaldırmağa cəhd edir və buna da müvəffəq olurdu. Belə düşünmək və buna müvəffəq olmaq ilk icma quruluşundakı insanın zəka aləmində, bəlkə də ilk böyük qələbələrindən biri idi. İnsan insanı hər şeyə qadir qüvvəyə malik varlıq kimi görməyə başlayır. Deməli, əski insan özünü tanrının qan qohumu saymaqla onu insana bənzətməmişdir. Tanrı insan kimidir. Deməli, insan da tanrı ola bilər. Yəni insan da əbədiyyətə, ölməzliyə çata bilər.

İnsanların adilikdən tanrılığa yüksəlmə yoluna dair şumerlərin “Bilqamıs (hər şeyi bilən adamın dastanı) dastanı”nda maraqlı bir nümunə də var. Belə ki, tanrılığa ucalmaq üçün insandan son dərəcə fədakarlıq, müdriklik, böyük güc, iradə, cəsarət, qeyri-adi xidmət tələb olunur. Ubar Tutunun oğlu Utnapiştin belə iradə və cəsarəti, gücü, gözütoxluluğu, dünya malına susamaması və s. bu kimi müsbət keyfiyyətləri ilə bu mərtəbəyə - tanrılığa ucalıb. Daşqın zamanı görünməmiş fədakarlıq göstərən, insanları xilas etmiş, bu qeyri-adi hərəkəti onu tanrılığa ucaltmışdır. Dastanda onun tanrılığa ucalma anı belə təsvir olunur:

“Qəhrəman Ellil durdu, qalxıb gəmiyə girdi,
Mənim əlimdən tutub göyertəyə gətirdi,
Yanımda dizi üstə oturtdu arvadımı,

Alnımıza əl qoydu, aramızda oturdu,
 Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o:
 “Utnapişti adam idi,
 İndən belə tanrılara tay olacaq!
 O əbədi sağ qalacaq,
 Ulu-ulu çaylar üstə yurd salacaq!”

(“Bilqamıs dastanı”, 1985, s.92-93)

Lakin dastanın finalından məlum olur ki, qədim şumerlər də həyatın əbədi olmadığını bilirdilər. Əsərin qəhrəmanı Bilqamıs min bir əzab-əziyyətlə, zülmətli keçidlərdən adlayaraq bu sirri öyrənir. Lakin tanrılıq – “əbədi həyat” ona qismət olmur. Böyük əzab-əziyyətdən sonra əldə etdiyi “sehrli bitki” təsadüf nəticəsində ilana çatır.

“İlan çiçək ətri duyub, yuvasından baş çıxardı,
 O, çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı.
 Cavanlaşdı, təzələşdi yuvasına dönən kimi,
 Köhnə qabığından çıxıb,
 O, dəyişdi qabığını
 “Yaman sarsıldı Bilqamıs,
 Oturub qan ağlayırdı,
 Onun yanaqları ilə sellər kimi yaş axırdı.”

(“Bilqamıs dastanı”, 1985, s.97-98)

Burada Bilqamısın taleyi Dədə Qorqudun taleyi ilə oxşardır. Ölməzlik qazanmış Dədə Qorqud da ilanın qurbanı olur.

Qazaxların “Qorqud küyü” (küy – özbək, qazax və bir sıra digər dillərdə “səs”, “musiqi” deməkdir) əsətirində deyilir ki, həyat, işıq, od vurğunu Qorqud insanların gənc yaşında ölməyinə heç dözə bilmir. O, qərara gəlir ki, ölümə qarşı mübarizə aparsın. Ona əzab verən fikirlə və ölməzlik, əbədiyyət tapmaq arzusu ilə Qorqud insanlardan uzaqlaşır, lakin hər yerdə ölümlə rastlaşır: meşədə torpağa əyilmiş və yıxılmış ağac ona özünün ölümündən danışır və Qorqud üçün də belə bir günün gələcəyini deyir. Çöldə Günəş altında yanıb-yaxılmış ağ ot da ona həmin şeyi söyləyir, hətta əzəmətli dağlar onları gözləyən ölümdən, yerlə yeksan olmaqdan danışır və əlavə edirlər ki, belə bir tale Qorquda da qismət olacaqdır. Bunları görən və bu sözləri eşidən Qorqud tək-tənha, əzab-əziyyət içində ağacdan ilk qopuzu düzəldib, ona sim çəkir, özünə əzab verən fikir və hissləri, ölməzlik arzusunu simlərlə dilə gətirir. O, öz ürəyindəki hissləri bu havada ifadə edir və onun simlərinin gözəl, ecazkar səsləri bütün dünyada səslənib hamını valeh edir. Həmin vaxtdan Qorqud küyü, havası və onun hazırladığı qopuz bütün dünyanı ələ aldı. Qorqudun adı isə qopuzun simlərində, musiqi havalarında və insanların ürəyində əbədi qaldı. (Айэзов М.О., Соболев Л., 1939, с.228)

Bu əsətin digər variantında deyilir ki, “Qorqudun adı valideynlərinin arzusu ilə verilməmişdir. Qorqud doğularkən orada olanlar və anası uşaq əvəzinə torba doğulduğunu gördülər. Özünün quruluşuna görə insana oxşamırdı. Anası hiss edir ki, o, nə isə əcaib bir şey deyil, insan doğmuşdur, səssizcə durub torbanı əlinə aldı və üstündəki pərdəni yırdı. Oradan zəif səsli uşaq çıxdı. Ana uşağı əmizdirdi və uşaq ağladı. Onun doğuluşundan qorxub qaçan adamlar bu zaman geri qayıtdılar və uşağa “qorxu” demək olan “Xorxut” adı verilməsini xahiş etdilər. Bir dəfə onun iyirmi yaşı tamam olarkən Qorqud yuxu gördü. Ağ paltarlı birisi Qorquda dedi ki, o yalnız qırx yaş yaşayacaqdır. Bu vaxtdan Qorqud ölməzliyi, əbədiyi axtarmağa başladı. Öz dəvəsi Jelmayaya (Yelmayaya) mindi, yola düşdü.

Qopuzçu burada Jelməyanın yumşaq, yorğa yerişini musiqi ilə canlandırır. Qorqud yolda yer qazan bir neçə adama rast gəlir. Onun “nə qazırsınız?” sualına “ölmüş Qorqud üçün qəbir,” – deyər cavab verirlər. Qorqud hiss edir ki, burada da ölümdən yaxa qurtarmaq olmaz, yoluna davam edir. O, beləliklə, dünyanın dörd tərəfində də oldu və hər yerdə ölümə rastlaşdı. Geri qayıdarkən yolda Jelməya sahibinin kədərli əhval-ruhiyyəsini hiss edir və həzin, qəmgin səs çıxarır. Qorqud Sır-Dəryaya qayıdır. Burada o, sevimli Jelməyasını qurban kəsir, suyun üzünə xalça sərib üstündə oturur, qopuz çalır və qopuzun yuxarı hissəsinin taxtalarını Jelməyanın dərisi ilə əvəz edir.

Qorqud dostu Daraboz vasitəsilə yeganə bacısı Ağ Tamakla vidalaşır. Ölüm Qorqudu izləyir, lakin o, gecə-gündüz qopuzda “həyat mahnısını” çalır və bu hava səsləndikcə ölüm ona yaxınlaşa bilmir. Bir dəfə çox yorğun halda bir an mürgülədi və ölüm zəhərli ilan (kayran jılan) cildinə girib onu sancdı, Qorqud öldü. Lakin musiqi o zamandan qalib kimi ölümə mübarizə aparır, harada ki, musiqi səslənir, orada ölüm hökm sürə bilmir.” (Seyidov M., 1983, s.190)

Yuxarıdakı hər iki əsatirdə Qorqudun əbədlilik, ölməzlik axtarması maraqlı məsələdir. Qədim şumer-akkad eposu “Bilqamıs” dastanında da Bilqamıs dostu Enkidu öləndən sonra çox kədərlənir və ölməzliyin, əbədliliyin çarəsini tapmaq üçün ölkələr gəzir, başına min bir hadisə gəlir. Nəhayət, o, insanları həmişə cavan saxlayan, ölməzləşdirən “sehrli” bir bitki tapır. Qəhrəman sevinir ki, həmin bitkini “öz xalqıma” verəcəyəm, onlar yeyəcək və həmişə cavan olacaqlar. Lakin onun “ehtiyatsızlığından” bitki nə Bilqamısa, nə də çox sevdiyi xalqa qismət olur. Qəhrəman çayda çimərkən ilan gəlib həmin bitkini yeyir (Поэзия и проза Древнего Востока, 1973, с.219) və guya elə buna görə də ildə bir dəfə dərisini dəyişib cavanlaşır.

Bu qədim əsatirin bəzi yerləri Qorqud haqqındakı yuxarıdakı əsatir ilə səsləşir. Qorqud da Bilqamıs kimi ölməzlik axtarır; Qorqud su üzündə yaşayır və ölüm ilan cildinə girib onu sancıb öldürür. “Bilqamıs” dastanında isə Bilqamıs çayda çiməndə ilan ölməzlik bitkisini yeyib onu gec-tez ölümə məhkum edir.

Şumer-akkad eposu və türk xalqlarının əsatirlərindəki bu yaxınlıq təbiidir. Təbiətin ölüm kimi dəhşətli aktı qədim şumerləri, türk xalqlarını, o cümlədən azərbaycanlıları da düşündürmüşdür. Odur ki, bu xalqlar ayrı-ayrı vaxtlarda olsa da bu problem ətrafında düşünmüş və onu bəşəri səviyyəyə qaldıran Bilqamıs, Qorqud, İsgəndər, Koroğlu kimi obrazlar yaratmışlar.

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında Şumer motivləri

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin qəhrəmanı İskəndər də Bilqamısa yaxındır. Əsərdə Makedoniyalı İskəndərin “dirilik suyu” dalınca zülmətə gedib çıxması Nizaminin bədii təfəkkürünün məhsulu idi. Lakin, bəlkə də Nizami öz qaynağını Bilqamısın “əbədi həyat” ideyasından almışdı? Axı, əsərdə şairin özünün verdiyi məlumatlara görə, o, “İskəndərnamə” poemasını birdən-birə başlamamış, əvvəlcə dünyanı tutan şahın haqqında həm köhnə, həm yeni tarixləri, yəhudi, nəsrani, pəhləvi kitablarını oxumuş, axtarmış, əldə etdiyi materialları saf-çürük edərək ona lazım olanları seçib işləmişdir.

Həm də Nizami təkcə yazılı mənbələrlə, bilavasitə İskəndərlə əlaqədar olanlarla kifayətlənməmiş, bir çox sirli, müəmmalı hadisələri, ibrətamiz fəlsəfi əfsanə və rəvayətləri İskəndərlə əlaqələndirib şərh etmişdir. Çox güman ki, həmin rəvayətlərdən biri də Bilqamısın əldə etdiyi və “Bilqamıs” dastanından gələn “əbədlilik (yaxud “gənclik”) bitkisi” ilə bağlı ola bilər.

Əgər bu epizodu türk xalqlarının mifoloji təfəkkürü, qədim inamları ilə də bağlasaq səhv etmərik (bu motivə uyğun xalq arasında “İskəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” (Azərbaycan nağılları, 1970, s.231-237) adlı bir nağıl da vardır), çünki suyun, bitkinin “ölməzlik” verməsi mifologiyada tipoloji hadisədir. İskəndərlə bağlı əfsanədə və Nizamidə əsas məsələ suya inamdır və bununla bağlı suyun ölməzlik bəxş etməsidir. Bu da təfəkkürlərin eyniyyətindən yaranmış oxşarlıqdır.

Bir şeyi də qeyd edək ki, Şumer dastanının qəhrəmanı “ölümsüzlük axtarmaq və əbədiyyət qazanmaq” fikrinə təsadüfən düşür. Onu bu fikrə məhz dostunun ölümü vadar edir və bu “gedərgəlməz” yollara düşməsinin bilavasitə səbəbi ölümə qarşı axtarmasıdır.

Nizaminin qəhrəmanı isə heç bir maddi, yaxud mənəvi əzab çəkmir, əksinə, adi kef məclislərinin birində bir dünyagörmüş qocadan zülmətdə yerləşən, insana əbədi həyat bəxş edən “dirilik suyu” haqqında məlumat alır:

“Dünyada zülmata çatmaz bir diyar,
O gözəl torpaqda həyat suyu var.
Ömrünü artırmaz xəzinə, cəlal,
Torpaqda çox yatır xəzinə, xam mal.
Yaşamaq istəsən dünya uzununu,
Get, keçir əlinə həyat suyunu!”

(Gəncəvi N., 1982, s.375)

İskəndər qocanın sözlərinə şübhə ilə yanaşır:
“Şah dedi: “Yoxsa var başqa bir hikmət?
Həyat çeşməsində olan bu zülmət.
Yazılmış hərflər qarasıdır bu,
Mənəvi həyata can verir suyu.
Kim görmüş yoxsa bu həyat suyunu,
Zülmətdə ölümdən qurtarsın onu!”

* * *

“O qoca dedi: “Ey uca tacidar!
Bu sudan uzaqdır dediyin əsrar.
Var Şimal qütbündə qaranlıq bucaq,
Ağ, gümüş çeşməsi hər sudan parlaq.
Bu qaranlıq yerə deyirlər zülmət,
O zülmət içində var abi-həyat.
O suyu kim içsə olur qəlbi şən,
Qurtular ölümdən və xəstəlikdən.”

* * *

“İskəndər bu sözə heyran etdikcə,
Aramaq marağı artdı getdikcə.”

(Gəncəvi N., 1982, s.375)

Göründüyü kimi, İskəndərin “ölməzlik” axtarması adi insan marağından irəli gəlir. Lakin bu, onu heç də Bilqamısdan əskik qəhrəman etmir. Ölkələr fəth etmiş, kəndlər, şəhərlər dağıtmış fəthşah çox gözəl bilir ki, əvvəl-axır özünün də bir sonu vardır. Təsadüfi deyildir ki, Nizami zülmət mələyinin əli ilə ona bir balaca daş verərək, bu sözlərlə onu məzəmmət edir:

“Dedi: “Tut bu daşı canından da baş!
Bu daşlıq dünyada çalış, tök tədbir,
Bu ağırlıqda daş əlinə keçir!
Qəlbində minlərlə olsa da dilək,
Bu daşın tayıyla doyarsan, bişəkk...”

(Gəncəvi N., 1982, s.385)

Bu sözlərin dərin fəlsəfi mənası vardır. Zülmətdə mələyin verdiyi daş insan təbiətinin rəmzi ifadəsidir. İnsan acgözdür, bütün dünyanı ona versən də gözü doymur. Lakin gözüne bir ovuc torpaq töküləndən, yəni öləndən sonra doyur.

“İskəndər zülmətə doğru at çapar,
Xızr isə çeşməni işıqda tapar.
Ararkən tapmadı çeşmə İskəndər,
Xızra qismət oldu, gördü çox səmər.”

(Gəncəvi N., 1982,s.385)

Nə üçün dirilik suyunu içmək Xızra qismət olur, İskəndərə yox? Bunu yaqin belə izah etmək olar: Xızır mifoloji obraz olduğuna görə su ona qismət olur, çünki mifik obraz ölməzdir, əbədidir. İskəndər isə insandır, gec-tez ölümə məhkumdur. Belə varlıq dirilik suyunu içə bilməzdi.

Burada bir cəhət də diqqəti cəlb edir. İndiyə qədər bütün arzularına çatan, hər bir səfərdən zəfərlə qayıdan, hamıya meydan oxuyan İskəndər son səfərdən əliboş və uğursuzluqla qayıdır, ilk dəfə bir növ məğlub olur. Üstəlik zülmət aləminin fəvqəltəbii qüvvələri onu acgözlükdə ittiham edib xəcalətə salırlar. Əbədi həyat iştahasına düşmüş hökmdarı insan həyatı, onun mənası, insanın həyatda rolu və vəzifəsi haqqında düşünməyə məcbur edirlər. Düzdür, Nizami xatırladır ki, İskəndər dirilik çeşməsinə tapmadığına peşman olmadı, ancaq yenə də onun zülmət səfəri ardıcıl qələbələrinin faciəli yekunu kimi səslənir.

Ölümə qalib gəlmək ulu xalqların bir çoxunu yarandığı gündən düşündürmüşdür. Xalq təfəkkürü amansız ölümə qarşı çıxmaq istəmiş, onu aradan götürmək üçün yollar axtarmış, bununla əlaqədar bir vaxtlar mifoloji düşüncələrə, sonralar elmə sığınmış, axırda bu qənaətə gəlmişdir ki, ölüm labüddür, onsuz həyat yoxdur, bu, təbiətin yaratdığı qanundur. Ölüm və yaşamaq həyatın iki üzüdür.

“Bilqamıs” dastanında insanın ölməzliyi, əbədiyyətə qovuşması problemi dahiyənə şəkildə qoyulub və bədii həllini tapmışdır. İnsan cismani olaraq ölməlidir, buna çarə yoxdur. Dastanın VIII lövhəsində “qafil göylərdən gələn” bir sədanı dinləyək:

“Bilqamıs, adamlara çoxdan belə buyurulub:
Əkinçi torpaq əkib, məhsul yığmaqda olub.
Naxırçı ilə ovçu heyvanlarla dolanır,
Dərisini geyinib, ətiylə qidalanır.
Bilqamıs, sənə indi elə şey istəyirsən
Heç mənim küləklərim suları tərpedəndən belə bir şey olmayıb.”

(“Bilqamıs dastanı”, 1985,s.66-67)

Burada Nizaminin “İskəndərnamə”poemasında elə həmin mətləbə - İskəndərin “dirilik suyuna” həvəs göstərməsi və ona nail ola bilməməsi münasibətilə dediklərinə, söylədiyi müdrik sözlərə diqqət edək:

“Qismətsiz bir şeyə göstərdi həvəs!
Qismətin deyilsə, çalışma əbə!”

(Gəncəvi N., 1982, s.386)

Yəni hər iki xalqın gəldiyi son nəticə budur ki, əbədi həyatı axtarmaq mənasızdır, insan əbədiyyətə yalnız xoş əməli, xoş sözü, xoş məramı ilə çata bilər. Bu cür əqidə, yəni xoş söz, xoş arzu-

dilək və xoş əməl, öz əksini müqəddəs kitablar olan “İncil” və “Qurani-Kərim”də, eləcə də “Avesta”da da tapmış, bunlarla əbədiyyətə qovuşmanın yolları göstərilmişdir.

Olumla ölüm “Bilqamıs” dastanında belə qarşılaşdırılır:

“Qəzəbli, qəddar ölüm adama verməz aman,
 Əbədimi tikirik evləri tikən zaman?
 Əbədilikmi vurur məgər möhür vuranlar?
 Əbədimi ayrılır qardaşlar qardaşından?
 Əbədidirmi məgər nifrət hissi insanda?
 Əbədi axır məgər çayda sular daşanda?
 Mütləqdirmi cücünün cırcırma olmağı?
 Ayna əvəz edərmi əbədilik günəşi?
 Dünya bina olandan belə şey görünməmiş.

* * *

Hökm edən insandırımı?
 Böyük Ellil onlara xeyir-dua verəndə
 Bəs niyə toplaşır bir yerdə Annunaklar,
 Mamet, ulu tanrılar?..
 Talelər yaradanı məgər sorğu-suala tuturmu taleləri?
 Onlar təyin eləmiş ölümü və həyatı,
 Ölüm saatınisa söyləməmişlər qəti
 Beləcə buyurmuşlar: “Qoy canlılar yaşasın!”

(“Bilqamıs dastanı”, 1985, s.85)

Odur ki, insan vaxtı çatanda ölməlidir, lakin əslində cismani dəyişiklik edilir, yəni bir cisimdən başqa birisinə keçməklə yenə də o, həyatını davam etdirir, əbədi qalır. Ruhən isə o, könüllərdə yaşayır, tarixə düşür və yenə də əbədiləşir. Bunun üçün isə insan elə böyük xidmət göstərməli, elə böyük işlər görməlidir ki, xalq, yaxud xalqlar onu öz qəlbində, insanlıq tarixində əbədi yaşatsın.

Çox sonralar böyük mütəfəkkirlər (məsələn, Hümam Təbrizi) belə nəticəyə gəlmişlər ki, “İnsan özlüyündə dirilik suyudur” (Müdrük sözlər, 1979, s.10), yəni insan ölməzdir. Bu cür böyük, işıqlı fikirlər insanı irəliyə baxmağa yönəlmişdir. Belə fikir aləminin igidləri, ölməzlik axtaran Qorqudlar, Bilqamıslar, Koroğlular, Dəli Domrullar, Ural Batırlar, Nizaminin ideal İskəndəri cismən ölürlər, lakin böyük əməlləri, işləri ilə yaşayırlar.

Nə üçün insanda ölümə qalib gəlmək ehtirası yaranmışdır? Çünki o, hər şeydən öncə, yaşamaq istəmişdir, həyat nə qədər acılı-şirinli olsa da yaşamaq həvəsi ölməzdir, insan ölümün “gedər-gəlməz” yol olduğunu ilkin çağlardan hiss etmişdir. Buna görə də onlar lap ibtidadan ölümə, “gedir-gəlməz”liyə qarşı müxtəlif yollar, vasitələr axtarmışlar.

İnsan zəkasını yüzillər boyu məşğul edən bu fikir, get-gedə onda ölməzlik, əbədilik tapmaq üçün “dirilik bulağı” mifini yaradır və onu uzun əsrlər boyu axtarır.

Nə üçün insan diriliyi, əbədiliyi suda, bəzən isə bitkidə görmüşdür? Bunun əsas səbəbini əski insanın dünyagörüşündə, məişətində, həyatı dərk etmə imkanlarında axtarmaq lazımdır. İnsanların həyatı ilkin dərk edən çağlarda fəsillər dəyişdikcə bitkilərin, ağacların məhv olub, qışda inkişafını dayandırır, yarpağını töküb - ölüb, yazda təzədən yarpaqlanmasını, canlanmasını, pöhrələnməsini, suyun qışda donub yazda əriyib əvvəlki hala qayıtmasını gördükcə, bitki, ağac və suyun ölüb yenidən dirilmək qabiliyyətinə malik olduğunu təsəvvür edirdilər. Ona görə də əski insanlar əbədi həyatın mənbəyini bitkidə və suda görürdülər. Bir də su, ağac ilk insan üçün yaşayış mənbəyi idi. “Dirilik

suyu”, “əbədi həyat çiçəyi”, “həyat ağacı”, “dünya ağacı” kimi mifik obrazlar məhz bu anlamdan doğmuşdur.

Suya və bitkiyə (ağaca) inam istər türk xalqlarının, istərsə də şumerlərin əski inamlar aləmi ilə bağlıdır. Hər iki xalqa görə, su da, ağac da (Dünya ağacı) ilkindir, insan və həyat onlardan yaranmışdır.

Xatırladaq ki, dünyanın yaradılışı haqqında “Enuma eliş” adlı Şumer əfsanəsində deyilir ki, Ap (Ab)-su adlı şirin su ilə Tiamat adlı duzlu suyu təmsil edən dişi bir divdən göylər və yerlər meydana çıxdı. Bundan sonra göy tanrısı Anu, hava tanrısı Enlil, dəniz tanrısı Enki (Ea) yaradıldı. Bu üç tanrı isə qalan şeyləri yaratdı.

Enlil səmanı (An) və yeri (Ki) bir-birindən ayırdıqdan sonra, səmada Ay tanrısı Nanna, Günəş tanrısı Utu, ulduz və planetlər kimi işıqlar meydana çıxdı. Enlil əvvəlcə bitkiçiliyin mənbəyi, heyvan, əkinçilik aləti, sivilizasiya sənətləri tanrısı hesab olunur. Əslində deyilənləri o yaratmır, onun yaratdığı kiçik tanrılar bu işi görürlər. Yeri heyvan və toxumlarla təmin etmək üçün Enlil müdriklik və su tanrısı Enkinin (Eyanın) məsləhəti ilə iki tanrını – Lahar (mal-qara tanrısı) və Aşnanı (toxumçuluq tanrısı) yaradır. (Kpamep C.H., 1991, s.120)

Mif nəql edir ki, tanrılar (Lahar və Aşnan) tərəfindən yerdə yaradılmış bolluq nəticəsində, bu tanrılar şərab içərək öz aralarında dalaşır və öz vəzifələrini unudurlar. S.N.Kramer Lahar və Aşnan haqqında mifdən bir parça gətirərək qeyd edir ki, mübahisə edən tərəflər mal-qara tanrısı Lahar, onun bacısı toxum ilahəsi Aşnanıdır. Annunaklar mal-qara və toxumla nə edəcəklərini bilmirlər, ona görə də, insanı yaradırlar. (Kpamep C.H., 1991, s.121)

Mübahisə edən tərəflər (Lahar və Aşnan) sərxoş olduqları üçün hər kəs öz işini daha ciddi-cəhdlə tərifiyləyir. İşə Enlil və Enki qarışmalı olur. Onlar toxum ilahəsi Aşnanı qalib elan edirlər.

Türk xalqlarının yaradılış əfsanələri də şumerlərin kosmoqoniyası ilə səsleşir, bir növ beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Bu əfsanələrin birində deyilir ki, “əvvəllər yalnız böyük tanrı Qara xan vardı. Qara xanın qarşısında sudan başqa heç nə yox idi. Qara xan ilk insanı yaratdı, ancaq bu insan hiyləgər və xain idi. O, suların üstündə uçmağa başladı. Sonra Qara xan onun yaşaması üçün suyun dibindən bir ulduz çıxartdı, insana ulduzdan bir ovuc torpaq alıb su üzünə səpməyi əmr etdi. İnsan ulduzdan bir ovuc torpaq aldı, bir ovuc da gizləncə özü üçün ayırıb ağzında gizlətdi.

Qara xanın əmrilə insan torpağı suyun üzünə səpdi və ona “böyü” dedi, bu torpaq böyüyərək ada oldu. İnsanın ağzındakı torpaq da böyüməyə, onun ağzına sığmamağa başladı, az qala ağzı parçalanacaqdı. Qara xan bunu sezdi, insana “tüpür!” dedi. O da tez түpürdü. Tүpürölən torpaqdan isə dağlar meydana gəldi. Qara xan bu adaya bir şam ağacı əkdı, bu ağacın doqquz budağı vardı.

Sonra Qara xan onları eləcə qoyub yuxarıda on yeddi qat göyü yaratdı. On yeddinci qatda özü oturdu, on altıncı qatda oğlu Ülgəni oturtdı. Yer altında yaratdığı aləmdə isə o biri oğlu Erliki oturtdı” (Vəliyev K., 1988, s.60).

Digər əfsanədə isə deyilir ki, “əvvəlcə yalnız böyük tanrı ilə su vardı. Tanrı suya bir bəyaz qu quşu göndərdi və bir ağız dolusu torpaq gətirməyi əmr etdi. Qu quşu suya daldı, dibə endi. Oradan torpaq götürdü. Suyun üzünə çıxıb torpağı üfürdü. Bunlar toz halında da suya töküldü. Bu tozlar böyüyərək yayıldı, torpaq meydana gəldi. Bu torpaqlar bir düzənlik halında idi.

Tanrı bu dəfə ikinci bir qu quşu göndərdi. O da torpağı dimdiklədi. Bundan da dağlar, yüksəkliklər və çökəkliklər yarandı. Bu ərazi üzərində bitki yox idi. Bu, heç şeytanın xoşuna gəlmədi. Şeytan da bataqlıqlarla meşəni yaratdı.” (Vəliyev K., 1988, s.60)

Beləliklə, yaradılışla bağlı istər Şumer, istərsə də türk xalqlarının əfsanələrində su və bitki (ağac) mühüm rol oynayır. Hər ikisində bitkinin (ağacın, toxumun) yaranmasına səbəb yenə də sudur (müqayisə et: şumerlərdə sudibi tanrısı Enki toxum ilahəsi Aşnanı yaradır; türk xalqlarında isə suyun dibindən çıxarılan ulduzdan torpaq alınır və üzərində şam ağacı əkilir, bu ağacın isə doqquz budağı olur).

Bu da təsadüfi deyildir. Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, yaşayışından, dünyanı dərk etməsindən yaranmışdır. Yəni əski insan üçün su və ağac (bitki) onun həyatı, yaşayışı üçün əsas idi. Şumerlər və türk xalqları isə ən çox suyu bol olan yerlərdə, münbit torpaqlarda yaşadıklarından suya və ağaca tapınmış, suda və bitkidə əbədilik, ölməzlik axtarmışlar. Suyun ölməzlik verməsi, həyat bəxş etməsi Azərbaycan xalqının da mifoloji təfəkkürünün məhsuludur.

Azərbaycan xalqının əski mifləri ilə sıx bağlı olan əfsanələrdə, nağıllarda, dastanlarda ölmüş igidlər (məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Buğac ana südü və dağ çiçəyi ilə sağalır (Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.39)), gözəl-göyçək qızlar bitkinin-çiçəyin, suyun köməkliyi ilə yenidən həyata qaytarılır.

Şumerlərin “Bilqamış” dastanındakı bitki də insanı, heyvanı həmişə cavan edir. Bu keyfiyyətinə görə də o, “qocanı cavanlaşdırın” adını almışdır. Azərbaycanlıların “Məlik Məmməd” nağılındakı almanın, “Tapdıq” nağılındakı “dirilik ağacı”, yaxud “dirilik gülünün” də eyni keyfiyyəti vardır.

Ağac mifi ilə əlaqədar olaraq qədim şumerlərin daha bir panteonuna nəzər salaıq. Şumerlərin tanrılar anası İnnin (və ya İnanna), tədqiqatçıların dediyi kimi, sonralar İştər adlanmış və o, əsasən doğum ilahəsi olmuşdur. İkiçayarasının bir çox xalqları İnnini (İştəri) həm də ağac ilə əlaqəli şəkildə təsəvvürə gətirmişlər, hətta bəzən barlı ağacı İştərin atributu kimi qəbul etmişlər. Qədim türklərdə də doğum ilahəsi, bəzən isə ümumiyyətlə tanrı məfhumu ağac ilə əlaqədar düşünülmüşdür.

Şumerlərin Uruk şəhərində tapılmış maddi mədəniyyət abidələri içərisində “İnnin məbədinin vəzifəli şəxsinin möhürü” çox maraqlı bir tapıntıdır. Qabartmadakı qadın doğum və məhsul ilahəsi İnnindir. Onun əlində insanlara, heyvanlara gümrəhlik, həyat verən müqəddəs bir ağac var. (Флиттнер Н.Д., 1958, s.77)

Adətən, məhsuldarlıq ilahəsi ağac ilə, çox vaxt isə barlı ağac ilə birgə düşünülür. Belə ağaclar onların atributu kimi qəbul olunur. Yəqin bunun səbəbi odur ki, əski insan barlı ağacları artırıb törəməyin, dünyanı yaradan Dünya ağacının – həyat, əbədiyyət ağacının simvolu kimi qəbul etmiş və buna görə də doğum, məhsuldarlıq ilahəsini ağac ilə qoşa düşünmüşlər. Hətta əski azərbaycanlılarda doğum, məhsuldarlıq ilahələri həm ağac ilə təsəvvür olunarmış, həm də sonralar bu və ya başqa ağacın, bitkinin, çiçəyin adı ilə adlanarmış.

Quba rayonunun Söhb kəndi yaxınlığında olan Polad dağındakı Pir Bənövşə nənə mağarası bu baxımdan maraqlıdır. Mağarada iki qadın döşünə bənzər yerdən süd rəngli su axır. Suyun töküldüyü yerdən bulaq qaynayıb çıxır. Mağaradakı daş oxlovu, təknəni Pir Bənövşə nənənin sayırlar. Xalq inanmış ki, Pir Bənövşə nənə bərəkət verir. Mağaradakı oxlovun, təknənin olması onu taxılla əlaqələndirir. Suyun tökülməsi isə onu su mifi ilə bağlayır. Bəllidir ki, doğum, məhsuldarlıq ilahələri su, torpaqla əlaqəli düşünülmüşdür (Seyidov M., 1983, s.34).

Tanrılar anasını (sonralar doğum, məhsuldarlıq ilahəsi) ağac ilə əlaqələndirmək, ümumiyyətlə, ağacı müqəddəsləşdirmək həm şumerlərdə, həm də türk xalqlarında müəyyən dəyişikliklərlə olub. Bir çox axtarışlar göstərir ki, ağaca (xüsusilə dağdağan, çinar, qarağac, palıd və s.), ümumiyyətlə, göyərtyə sitayiş qədim türk xalqlarında ən çox yayılmış mifik görüş olmuşdur. Türk xalqları ağacın doğum və uşaqları himayə edən ilahə Umayla birgə göydən endiyinə inanmışlar.

Beləliklə, şumerlərdə İnnin (İnanna), akkadlarda İştər, azərbaycanlılarda isə Umay və doğumla əlaqədar bu kimi ilahələrin ağac, bitki ilə birgə təsəvvür edilmələrinin səbəbi odur ki, ağac meyvə verir, törəyir; doğum ilahələri də insanların “meyvələri” sayılan uşaqları himayə edir.

Yaşillıq, bitki, gənclik və ailə ilahəsi türk xalqlarında, o cümlədən, azərbaycanlılarda Öləng adlanmışdır. Ümumiyyətlə, bu söz türk xalqlarının demək olar ki, hamısında aşağıdakı anlamlardan bəzən bir neçəsini ifadə edir (Seyidov M., 1983, s.40):

1. Çayır, çəmən, otlaq, yaylaq, yaşillıq;
2. Göl, nəmişlik, bataqlıq;
3. Yaşillıq, gənclik, ailə ilahəsinin adı;
4. Şeir forması, nəğmə adı.

“Öl”/“öləng”in türk xalqlarındakı əsas variantı “su”, “otlaq” “örüş” demək imiş. Sonralar həmin söz mənə şəxələrinə ayrılmış, yaşıllıq və su ilahəsinin adına çevrilmiş, gənclik, ailə qurmaqla əlaqələndirilmişdir.

Bir çox Azərbaycan nağıllarındakı gözəl pərilərin bəzi keyfiyyətləri onların Öləng, Oğuzun ikinci arvadı və Ural-Altaydakı su, meşə, qadın kultları ilə əlaqədar olduqlarını ehtimal etməyə imkan yaradır. Ural-Altay xalqlarındakı su kultu qızının su ilə, Oğuzun arvadının göllə, Dünya ağacı ilə əlaqədar olması hər iki mifik obrazın su ilə bağlılığını nümayiş etdirir. Pəri qızlar da belədir. Yəni pəri qızların həmişə su kənarında olmaları, aşıqlərə, ümumiyyətlə, dara düşmüşlərə kömək etmələri onların yaşıllıq, meşə, su onqonları, kultları, ilahələri ilə əlaqədar olmalarını göstərir. Bu baxımdan da pəri qızlar Öləngə yaxındırlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından birində Öləng ilahə - pəri qızından, onun Oğuz elinə göndərdiyi bələdan danışılır. “Aruzun Qonur Qoca Sarı çobanı binar (bulaq) kənarında pəri qızlarına rast gəlir, onlardan birini tutub yiyələnir. Pəri qız uçub gedərkən çobana deyir:

“Çoban, il tamam olacaq məndə əmanətin var, gəl, al. Amma Oğuzun başına zaval gətirdin – dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud”, 1989, s.98).

Pəri qızından doğulan uşaq Təpəgöz Oğuz elinin başına, doğrudan da, bəla gətirir, az qala onun axırına çıxır. “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər” boyunda Təpəgöz fəlakətin, insan səadətinin düşməni təmsalidir. Niyə pəri qızı özü gözəl olduğu halda, Təpəgöz eybəcərdir? Çünki o, onqon və ilahələrə yönəlmiş pis niyyətdən yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, əski türk xalqları nəinki əfsanəvi onqonlara, hətta real, canlı onqonlara - quşlara toxunmaz, onların ətinə yeməzdilər. Bəzi qəbilələr isə yalnız ildə bir dəfə onqonlarından bəzilərinin ətinə yeyirdilər ki, bütün il boyu sağlam və qüvvətli olsunlar (Бартольд В.В., 1929, с.28).

Belə bir inamla yaşamış Oğuz birdən-birə pəri qıza xor baxırsa, sözsüz ki, keçmiş əsatinin tərəfdarı olan ozan bu yeni münasibəti soyuqqanlılıqla qarşılaya bilmir. O, belələrinə qarşı Təpəgözü çıxarır. Lakin xalq mənafeyini həmişə hər şeydən üstün tutan ozanlar, nəhayət, Təpəgözü öldürməklə xalqı fəlakətdən qurtarır.

Buna bənzər hadisəyə Şumer mifologiyasında da rast gəlinir. Şumerlərin məhsuldarlıq ilahəsi İnanna haqqındakı bir əfsanəni xatırlayaq: “Bağban Şukkailitud gecə-gündüz bağına qulluq edir, lakin bol məhsul almır. Bitkiləri, ağacları vaxtı-vaxtında suvarsa da, amansız külək yaşıllığı məhv edir. Tanrıların məsləhəti ilə sıx yarpaqlı ağaclar əkir. Onlar baği küləkdən qoruyur. Bir gün Şukkailitudun bağından ilahə İnanna keçirmiş, o, istirahət etmək üçün uzanır və şirin yuxuya gedir. Bağban gözəl ilahəyə yiyələnir. Dan ağararkən ilahə ayılır, bağbana qəzəblənir və şumerlərə bədbəxtlik göndərir. Bağban atasının məsləhəti ilə birtəhər bədbəxtlikdən qaçır.” (Крамер С.Н., История начинается в Шумере, 1991, s.86-90)

Göründüyü kimi, hər iki ilahə həm Şumer, həm də Oğuz ilahəsi təhqir olunur və buna görə də qəzəblənib cəza verirlər. Hər iki əfsanədə də xalq fəlakətdən qurtarır.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, əksər qədim xalqlarda, o cümlədən türk xalqlarında mifik kultların, ilahələrin adları sonralar həmin qəbilənin, daha sonralar qəbilə başçılarından, zaman keçdikcə isə adi insanların adına çevrilmişdir (məsələn, Umay, Pəri və s.). Öləng də bu qəbildəndir. Öləng ilahəsinin adı sonralar həmin ilahəyə tapınan qəbilənin başçısına verilmişdir. Nəhayət, həmin ad sonralar qəbilə qəhrəmanlarına və adi insana da qoyulur.

“Onqonlar, totemlər yarınsanlaşdıqca, nəhayət, tam insanlaşdıqca, onların adları da özləri kimi həmin dəyişmə prosesinin pillələrini keçirdikcə, onların adı da eyni və ya təqribən eyni dəyişmə yolunu keçir. Başqa sözlə, onqon insanlaşdıqca onun mifik, müqəddəs sayılan adı adiləşir, insanlaşır və ya əksinə, insan əsatirləşdikcə adı da müqəddəsləşir” (Seyidov M., 1983, s.98); Utnapiştım, Dədə Qorqud, Bilqamıs və başqaları kimi.

Bir çox xalq nağıl və əfsanələrimizdə (məsələn, “Məlik Məmməd”in nağılı, “İskəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” əfsanəsi və s.) rast gəlinən yeraltı dünyaya, gedər-gəlməzə, dünyanın o başına getmək kimi süjetlərə; yuxarıda qeyd etdiyimiz dirilik suyu, həyat ağacı (yaxud, bitkisi, meyvəsi toxumu və s.), əbədi həyat tapılması kimi motivlərə, göründüyü kimi, hər iki xalqların ədəbi yaradıcılığında rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, Şumer dastanlarında “Bilqamıs və sehrli nağılların motivləri çoxdur. Bilqamısın atası Luqalbanda haqqında dastanlardan biri (“Luqalbanda və qartal Anzud”) Azərbaycan xalq nağılı “Məlik Məmməd”ə süjet və obraz baxımından yaxındır. Hər iki əsər möcüzəvi elementlərlə zəngindir. Bunlardan biri də əfsanəvi quşla bağlıdır. Şumer dastanında həmin möcüzəvi quş – Anzud (yaxud, İm-Duqud), Azərbaycan nağılında isə Simurğ adlanır.

Hər iki əsərdə qəhrəmanlar bu quşların balalarını ölümdən xilas edir, onları yemlə bəsləyirlər. Bunun müqabilində hər iki quş bu qəhrəmanların çətin anda köməyinə çatır, onların dadına yetirlər. Hər iki əsərdə mifik quş obrazı ön plana çəkilir, onların köməkliyi ilə qəhrəmanlar öz arzularına çatırlar. Bu hal təsadüfi deyildir. Yəni hər iki xalqın ədəbi yaradıcılığında quş obrazının bu cür “şişirdilməsi” təbii ki, bu xalqların öz onqonlarına (konkret halda, quşlara) olan əski inamlarından, sitayişlərindən irəli gəlir.

Beləliklə, şumerlərin mifoloji baxışlarının, inamlarının, tapınaqlarının, mifik süjet və obrazlarının türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mifologiyasında, eyni zamanda, yazılı ədəbiyyatında öz əksini tapması dünyanın bu qədim xalqını bizlərə daha da yaxınlaşdırır və doğmalaşdırır. Bu cəhətdən daha bir mifoloji əlaqəyə nəzər salmaq vacibdir.

Əsas Şumer miflərindən bəhs edilərkən Dilmun adasından və şumerlərin “qızıl əsr”i barədə məlumat verilmişdi. Şumer mifinə görə, Dilmun – xoşbəxtlər adası idi. Burada nə xəstəlik, nə qocalıq, nə aclıq, nə soyuq, nə də şiddətli isti yox idi; ilanlar, əqrəblər, şirlər, goreşənlər insana təcavüz etməzdi, yəni insanın düşməni yox idi; heyvanlar özləri də bir yerdə mehriban yaşayırdı, qurd quzunu, köpək keçini qamarlamazdı; xoruzlar banlamaz, tam sakitlik olardı. İnsan nə qorxu, nə vahimə hiss etməzdi; o, tanrılarla birgə yeyər-içər, yaşayırdı. İnsanlar arasında paxıllıq, kin-küdurət yox idi, heç kəs hakimiyyət və var-dövlət yolunda rəqabət aparmırdı, yer üzündə sülh və yekdillik mövcud idi. Ona görə, yer üzündə məhz bu dövr “qızıl əsr” adlanmışdı.

Beləliklə, şumerlər Dilmun adasını bəşəriyyətin yarandığı mərkəz kimi dərk etmişlər və dünya ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyətin mövcudluğu haqqında konsepsiya irəli sürmüşlər. Yəqin ki, sonralar bu mif də digər Şumer mifləri kimi, şumerlərdən sonrakı sami xalqlar, xüsusilə yəhudilər tərəfindən mənimsənilərək, ona “yeni don geyindirilmiş” (Əhdi-ətiq müəlliflərində Dilmun Edəmlə əvəz olunub) və xristianlığın ilk dəfə qədim Romada yayılması ilə əlaqədar utopik cəmiyyətlə bağlı bu konsepsiya İtaliya intibahında, bunun ardınca isə Avropada öz əksini tapmışdı.

Hər halda bu məsələnin İngiltərə intibahının ilk böyük nümayəndəsi Tomas Mordan dörd əsr, İtaliya intibahının son nümayəndələrindən olan Tommaza Kampanelladan beş əsr əvvəl Azərbaycan, ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərq intibahının ən böyük nümayəndəsi Nizami Gəncəvi tərəfindən misilsiz bir bədii vüsət və dərin müasirlik ruhu ilə “İskəndərnamə” əsərində qoyulub həll edilməsi Yaxın və Orta Şərq elm və mədəniyyətinin, bədii fikrinin qanuni və parlaq qələbəsi idi.

Ümumiyyətlə, ideal şəhər və cəmiyyət haqqında həm qədim dövr, həm də orta əsr Şərqinin abidələrində müxtəlif təsəvvürlərə təsadüf edirik. Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət tapmış IX əsr alim və filosofu Fərabinin “Xeyrixah şəhər” əsərində hətta ideal şəhərlərin müəyyən təsnifatı belə verilir. Nizaminin kamil cəmiyyət nəzəriyyəsi isə fantastik uzaqgörənliyinin məhsulu, şair dühasının qeyri-adi tapıntısı deyildir. Bu nəzəriyyə Şərq və dünya ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin ideal cəmiyyət haqqındakı nəzəriyyələr zəncirində bir halqadır. O, XII əsrə qədər mövcud olan bu və ya digər dərəcədə utopik ideala yaxınlaşan, müvəqqəti də olsa ömür sürmüş demokratik dövlətlərin qanunauyğun davamıdır.

Şair ideal cəmiyyəti təsvir edərkən şübhəsiz ki, təkcə yaradıcı təxəyyülünə əsaslanmamış, müxtəlif mənbələrdən də istifadə etmişdir. Çox güman ki, bu mənbələrdən biri də haqqında danışdığımız Şumer mifi ilə bağlı ola bilərdi. Çünki Nizamiyə qədər haradasa Hindistan yaxınlığında xoşbəxt “Günəş şəhəri”, “Günəşli su” olan bir yer müxtəlif mənbələrdə təsvir edilirdi. Xatırladaq ki, Şumer mifində Dilmun adası müasir Bəhreyn (İran körfəzi), yaxud Hindistan ilə eyniləşdirilir. (Франкфорт Г., 1984, s.148)

Əgər Nizamiyə qədərki utopiyalarda xoşbəxtlik ölkəsi mütləq Hindistanla əlaqələndirilirdisə, Nizami həmin utopiyanın yerini şimala, Türkünstan torpaqlarına, Çindən Xərxizə tərəf gedən yol istiqamətində təsvir edir, sanki yarandığı gündən Azərbaycanda yerləşən Oğuzların sonrakı vətənləri ilə əlaqələndirir.

Nizaminin İskəndəri xoşbəxtlər ölkəsinə çatdıqda gördükləri onu heyratə salır – axar sular, məhsuldar tarlalar, hasarsız bağlar, çobansız sürülər, qapısı olmayan cənnət kimi abad şəhər, qıfılsız dükənlər! Ölkənin qocaları öz həyat tərzləri haqqında İskəndərə ətraflı məlumat verirlər. Həmin məlumatdan aydınlaşır ki, o ölkənin əhalisi sinifli cəmiyyətin qayda-qanunlarına zidd olan prinsiplərin əsasında yaşayır, onlar dindar və zəif adamlardır, düzlükdən tük qədər keçməzlər, əyrilik qapısını bağlamışlar, heç bir şey haqqında yalan danışmazlar, gecələr əyri yuxu da görməzlər. Faydasız sorğu-sual etməzlər, acizlərə kömək edərlər, dara düşənlərin xilasına çalışarlar, əgər birinə ziyan dəysə, onun zərərini kislərindən ödəyərlər. Heç kəsin malı başqasından artıq deyil, bütün malları bərabər bölürlər, başqasının ağlamasına gülmürlər, oğrulardan qorxuları yoxdur, nə şəhərdə dağları, nə kənddə gözətçiləri var, nə başqalarından oğurlayır, nə də onlardan başqaları oğurlayır, nə evlərinin qıfılı, nə mal-qara və qoyunlarının gözətçisi var. Onların uşaqlarını allah özü böyüdür. Heyvanlarının şir və pələnglərdən qorxusu yoxdur. Əgər onların qoyunlarına qurd toxunsa, oradaca ölüb gedər. Əgər onların tarlasından biri bir sünbül oğurlasa, bir guşədən onun ürəyinə ox sancılar. Əkin vaxtı tarlanı səpib onu Allaha tapşırır, altı aydan sonra onu biçməyə gəlirlər. Bu zəmilərdən onlar birə yeddi yüz məhsul alırlar. Onlar xəbərcilik bilməzlər, özgənin eybinə göz yumarlar, başqalarına pis yol göstərməzlər. Fitnə axtarıb qan tökməzlər, bir-birinin qəminə şərik olarlar, birlikdə sevinərlər, qızıl və gümüşə aldanmaz və qiymət verməzlər. Bir-birindən heç nə əsirgəməzlər, qılınc gücünə bir-birindən heç nə almazlar. Vəhşi heyvanlar da onlardan qaçmaz, heyvanlardan ancaq ehtiyac olan qədər ovalayırlar. Nə öküz və eşşək kimi çox yeyər, nə dodaqlarını isti-soyuğa bağlayarlar. Elə yeyərlər ki, istəsələr bir o qədər də yeyə bilsinlər. Onlardan heç kəs cavanlıqda ölmür, ancaq ömrü keçmiş qocalar ölürlər. Ölənin üçün ürəklərini sıxmırlar, çünki onun dərmanı yoxdur. Üzə deyilməyən sözü arxada deməzlər, başqasına gözətçi olmaz, nə yediyinə fikir verməzlər.

Bu şəhərin əhalisi həm də qonaqpərvərdir. İskəndərin “Siz nə üçün belə cəsurunuz?” sualına onlar “Biz zəiflik, ancaq dindarlıq, doğruluq, əyriliklə işimiz yoxdur” – deyər cavab verirlər. Onlar İskəndərə öz sosial-etik qayələrini izah etdikcə, sanki qarşımızda din və etiqad haqqında Nizami təliminin mahiyyəti canlanır. Başa düşürük ki, mütəfəkkirə görə, “din” bərabərlik və ədalətdir.

“Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölürük bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz,
Ona məsləhətlə eylərik kömək...
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.
Xəsislik bilmərik dünyada bizlər,
Zorla şey almırıq bir arpa qədər.”

(Gəncəvi N., 1982, s.574-575)

Xoşbəxtlər ölkəsinin təsviri ilə Nizami əsərinə nöqtə qoya bilərdi. Qəhrəmanın qarşısında duran vəzifələr burada artıqlaması ilə yerinə yetirilir. O, ideal hökmdar, filosof və peyğəmbər kimi xoşbəxtlər ölkəsini görəndə qədər vəzifəsinin öhdəsindən ləyaqətlə gəlir. Burada isə məlum olur ki, peyğəmbərlik məqamına çatmış İskəndər özü həqiqət yolunun hələ harada olduğunu yaxşı bilmir, onu öyrətmək lazım gəlir. Xoşbəxtlər ölkəsinin adamları ona həyat və insanlıq dərsi öyrədirlər.

Nəticə

Şumer əbədi abidələrinin ciddi tədqiqata, xüsusilə dünya ədəbiyyatı, o cümlədən, Azərbaycan (ümumtürk) ədəbiyyatı ilə müqayisəli tədqiqinə ehtiyac vardır.

Şumer ədəbi abidələri çox ulu keçmişimizi və qədim Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək üçün mühüm mənbələrdir. Şumer və Azərbaycan (ümumtürk) ədəbiyyatlarının, həmçinin mifologiyalarının qarşılıqlı öyrənilməsi, bu xalqlar arasındakı min illər boyu davam edən mədəni əlaqələri üzə çıxarır. Hətta, yazılı mənbələrdə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi) ilə ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir. Arattanın isə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış türk dövləti olması haqqında tutarlı dəlillər var (Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, 1993, s.333; Azərbaycan tarixi, 1994, s.61-67)/

Y.Yusifovun verdiyi məlumatlara görə, bəzən Aratta adı “su ölkəsi” adlanırdı, bu da güman edilir ki, burada məskunlaşan qədim türk tayfalarından olan subir, yaxud subar tayfa adları ilə izah olunur. Güman ki, Aratta, Lullubi və Su, yaxud Sub, Subir Urmiya gölü hövzəsindəki eyni ölkənin müxtəlif adları olmuşdur. Onların tutduğu ərazi cənub istiqamətində Diyala çayının (İkiçayarası) orta axarına kimi gəlib çatırdı. (Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, 1993, s.333)

Şumer mətnlərinin tərcüməçisi S.N.Kramer də Arattanı Urmiya gölü və Xəzər dənizi bölgəsində yerləşdirir ki (Kramer S.N., 1957, p.72-73), bunun üçün də ona Enmerkarın Arattaya yollandığı və İkiçayarasının qərbində yerləşmiş hurrilər ölkəsinə aid etdiyi Hurrum dağının adının çəkilməsi və II Sarqonun yazılarında Aratta məmləkətindəki gölün adının çəkilməsi əsas olmuşdur. Eyni zamanda, o, şumerlərin qədim zamanlarda Aratta məmləkəti ilə qonşu olduqlarını və İkiçayarasına e.ə.IV minillikdə gəlmələrini mümkün sayır. (Yusifov Y., Çivi yazılı kaynaklarda... s.97)

Qeyd edək ki, Şumer dastanlarında heç bir ölkəyə Aratta qədər diqqət yetirilməmişdir. Məsələn, e.ə. III minilliyin birinci yarısında baş vermiş hadisələrdən danışan “Enmerkar və Aratta hökmdarı”, “Uruk və Aratta”, “Luqalbanda və Hurrum” (Hurrum Elam ilə Aratta arasında dağlıq ərazidə yerləşirmiş) adlı dastanlarda şumerlərin çox qədimdə Azərbaycan ilə yaxından təmasda olmalarından danışılır. Hətta digər bir şumer dastanında (“Luqalbanda və Enmerkar”) Aratta şumerin müttəfiqi kimi qeyd olunmuş və ora İnannanın (şumer ilahəsi) məskəni kimi qələmə verilmişdi. Eyni zamanda, şumer dastanları, həmçinin, başqa mənbələr Qədim Azərbaycanın ərazisində meydana gəlmiş və yuxarıda adları çəkilən ilk tayfa birlikləri, o cümlədən, dövlət qurumları barədə təsəvvür yaradır.

Şumer-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi Azərbaycan elmində hələ layiqli yerlərdən birini tutmayıb. Lakin mövzu ilə bağlı elmə məlum olan materiallar, eləcə də hər iki milli ədəbiyyat üzrə aparılan müəyyən tədqiqat işləri bu xalqların ədəbi əlaqələrini yaxından araşdırmağın zəruri olduğunu göstərir.

Eyni zamanda, əldə olan Şumer abidələri ilə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbi abidələri, çoxsaylı folklor nümunələri və başqa mifoloji abidələr arasındakı oxşarlıq, süjet, mövzu yaxınlığı, hətta məna uyğunluğu bu xalqların çox yaxın mədəni təmasda olduğunu, ola bilsin ki, hər iki mədəniyyətin bir kökdən qidalandığını göstərir. Bu oxşarlıq və yaxınlığı təsadüfi hesab etmək olmaz. Məsələyə düzgün elmi mövqedən, qərəzsiz yanaşılsa, bu mövzuların yaxınlığının həmin xalqların tarixən qohumluğu nəticəsində yaranıldığını görürük. Təbii ki, burada dil faktları daha mühüm rol oynayır.

Digər tərəfdən, mövzuların oxşarlığı bütövlükdə şumerlərlə türk xalqlarının tarixən qarşılıqlı mədəni əlaqə və münasibətləri ilə bağlı ola bilər. Xüsusilə, türk xalqları arasında geniş yayılmış bir çox nağıl, əfsanə, rəvayət və dastanların, atalar sözləri və təmsillərin, alqış, dua və sınımaların, inancların və s. mövzuları ilə Şumer folklor nümunələri və mifologiyaları arasındakı oxşarlıq, hətta mənə yaxınlığı bu şəkildə izah oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

- “Azərbaycan nağılları”, 2 cildə, I c., B.: Azərnəşr, 1970
 “Azərbaycan tarixi” (red. Bünyadov Z., Yusifov Y.), 2 cildə, I c., B.: EA, 1994
 “Kitabi-Dədə Qorqud” (F.Zeynalov, S.Əlibəyzadə red. ilə), B.: Yazıçı, 1989.
 Bilqamıs” dastanı (red. İ.Vəliyev). B.: Gənclik, 1985.
 Gəncəvi N. İskəndərnamə, B.: Yazıçı, 1982
 Müdrik sözlər, B.: Yazıçı, 1979
 Nağıyev C.Q. “Koroğlu”nun Çin qaynaqları. B.: Asiya, 1998.
 S.N.Kramer. The Sumerians. – Scientific American. October, 1957.
 Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, B.: Yazıçı, 1983
 Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, B.: Gənclik, 1988
 Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, B.: BDU nəşri, 1993
 Yusifov.Y.Çivi yazılı kaynaklarda eski türlerin izleri. Türk Tarih Kurumu, Basımevi-Ankara, 1994
 Ауезов М.О., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. Литературный критик, № 10-11, 1939
 Бартольд В.В. Очерки истории туркменского народа. Сб. «Туркмения», т. I, Л.: 1929
 Крамер С.Н. История начинается в Шумере, М.: Наука, 1991
 Поэзия и проза Древнего Востока –Литература Шумера и Вавилонии. М.: Худ. лит., 1973
 Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья. М.-Л.: 1958
 Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии, М.: Наука, 1984

РЕЗЮМЕ

*Севиндж НУРИЕВА (МАМЕДОВА)**Сходства между шумеро и общетюркской мифологиями*

Ключевые слова: культура Древнего Востока, образцы шумерской литературы, шумерская мифология, литература тюркских народов, азербайджанская мифология

Влияние Древнего Востока на мировую культуру неоспоримо. Древняя культура Двуречья является примером древней восточной культуры и считается одним из основных культурных центров.

Древняя культура Двуречья создавалась на основе достижений ранних земледельческо-скотоводческих племен Южной Месопотамии, особенно шумеров. Эта высокая культура оказала важное влияние на культуру многих народов Ближнего Востока (аккадцев, ассирийцев, хеттов и хурритов, урартов, эламитов, финикийцев, арамейцев, халдеев, евреев и других).

Достижения шумеров в области архитектуры, искусства, литературы, письменности и научных знаний нашли отражение в культурной жизни стран Запада, наряду с Древним Востоком, и дошли до нашего времени.

Влияние шумерской литературы на литературу древнетюркских народов, в том числе азербайджанскую, или исследование проблемы взаимоотношений между этими литературами имеет серьезное научное значение. Действительно, многие образцы литературы, принадлежавшей этому древнему народу, учебники для разных областей науки, изображения и сюжеты были либо частично приняты более поздними семитскими народами - аккадцами, арамейцами, халдеями, древними евреями и другими, либо были преобразованы. Достаточно отметить, что шумерские легенды, особенно рассказы о всемирном потопе, небесной жизни, загробной жизни, смерти и воскресении, оказали значительное влияние на религиозные воззрения народов Средней Азии и формирование библейской мифологической литературы.

Влияние шумерской литературы отразилось и на древнегреческой литературе. Позднее, под влиянием христианства и ислама, широкое распространение получили шумерские мифологические сюжеты и мотивы, а также образы среди народов мира (например, Утнапиштим в эпосе «Гильгамеш», Атрахасис у вавилонян, Ной в Библии, Нух в азербайджанском народном творчестве). Иными словами, мировая литература во многом обязана шумерской литературе, которая является ее первоисточником и в настоящее время считается древнейшей литературой.

ABSTRACT

*Sevinj NURIYEVA (MAMMADOVA)**Similarities between Sumerian and Turkic mythology*

Keywords: Ancient Eastern culture, Sumerian literary works, Sumerian mythology, Turkic literature, Azerbaijani mythology

The influence of Ancient Eastern civilization on world culture is indisputable. The historical Mesopotamian civilization, as an exemplary part of Ancient Eastern culture, is recognized as one of the earliest centers of civilization.

The ancient Mesopotamian culture emerged based on the achievements of the early agrarian and pastoral tribes of Southern Mesopotamia, particularly the Sumerians. This advanced civilization significantly influenced the cultures of many Near Eastern peoples, including the Akkadians, Assyrians, Hittites, Hurrians, Urartians, Elamites, Phoenicians, Arameans, Chaldeans, Jews, and others.

The Sumerians' achievements in architecture, art, literature, writing, and science not only shaped the Ancient East but also influenced the cultural life of Western countries, leaving a lasting legacy that has persisted to this day.

Investigating the influence of Sumerian literature on the ancient Turkic literary tradition, including Azerbaijani literature, and exploring their mutual relationships holds significant scholarly importance. Indeed, numerous literary works, educational texts, characters, and plotlines belonging to this ancient civilization were either partially assimilated or transformed by Semitic-speaking peoples such as the Akkadians, Arameans, Chaldeans, and ancient Jews. For instance, Sumerian myths—particularly those concerning the Great Flood, the concept of paradise, the afterlife, death, and resurrection—profoundly impacted the religious beliefs of Near Eastern peoples and contributed to the formation of Biblical mythology.

The influence of Sumerian literature also appears in ancient Greek literature. Later, with the spread of Christianity and Islam, Sumerian mythological motifs, plots, and characters (e.g., Utnapishtim from the Epic of Gilgamesh, Atrahasis among the Babylonians, Noah in the Bible, and Nuh in Azerbaijani folklore) became widely disseminated among world cultures. In other words, world literature owes much to Sumerian literature, which is regarded as the oldest known literary tradition and the source of many foundational cultural narratives.

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SIYASI ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.52>

УДК: 39

БИБЛИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ НАРОДОВ
ЮЖНОГО КАВКАЗА В ЭПОХУ АНТИЧНОСТИ
(IV в. до н.э.- V в. н.э.)

Севда САМЕДОВА*

Ключевые слова: библиография, античность, Южный Кавказ, Кавказская Албания, Иберия

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена библиографическому описанию одной из сложных проблем в системе историко-антропологических наук - изысканиям в области межкультурных этнических связей народов Южного Кавказа в эпоху античности. Пролегомены из области социальной антропологии, связанные с этнокультурными взаимоотношениями, включают в себе такие исходные аспекты, как внешние контакты народов, торгово-коммуникационные, политические связи, а также брачные (экзогамные), династические союзы. В тематическом плане целью исследования является всестороннее изучение внутрирегиональных этнокультурных процессов на базе античных письменных источников, артефактов и этнографического материала.

Условная граница Евразийского континента проходит по Кавказскому перешейку, то есть между двумя крупными водными бассейнами - Чёрным и Каспийским морями. По сведениям же Страбона, в древности ею являлась река Танаис (Дон) 1.(Str., XI, I,1). Предметом изучения являются сформировавшиеся цивилизации на древних землях Южного Кавказа, созданные его аборигенными этносами (албанцы - Азербайджан, б.ч. Дагестана, побережье реки Алазань (Грузия); иберийцы, колхи (Грузия), а также аллохтоны и их торговые, экономические и культурные связи (скифы и др. родственные племена, осевшие в прикаспии).

Введение

Первоначальный обзор литературы позволяет нам оценить проработанность данной темы, а также скорректировать её содержание – сузить или расширить некоторые стороны исследования. Определяя степень изученности представленной к вниманию темы, следует констатировать, что, к сожалению, тщательный анализ библиографического материала отражает изученность лишь торговых сношений народов региона с зарубежными государствами, а нарративы внутрирегиональных этнокультурных связей, практически отсутствуют. Межэтносые связи в регионе развивались на фоне зарубежных экономических сношений, стимулировавшие товарно-денежные отношения во внутреннем рынке. В результате внешней оживлённой торговли сюда экспонировались новые элементы культуры, но этот процесс был взаимобратимым.

* Доктор философии по истории, доцент, Институт истории и этнологии им АА. Бакиханова НАНА.
E-mail: sevasamadova@mail.ru

С историографической точки зрения тематически важным представлялось системное построение исследования: античные письменные источники, труды дореволюционных авторов, литературы и периодики советского и постсоветского периодов, включая современность. Библиографический обзор предопределяет формирование параллельной системной структуры с привлечением общерегиональной литературы по изучению полеэтнических аспектов и с учётом внутрирегиональных этнокультурных отношений.

Научно-методологическое изучение темы опирается на исторические источники эпохи античности, артефакты и на материалы социальной (культурной) антропологии. В дефиниции полиэтнической культуры базовыми являются памятники материальной культуры на местах поселений и погребений, свидетельствующие об экономическом уровне развития того или иного древнего сообщества. Скурпулёзным и важным делом предвидется классификация и комплектация археологического и полиэтнографического материалов. В совокупности, современные фактологические археоэтнографические материалы позволяют нам корректировать некоторые источниковые сведения, нередко причинами явных противоречий и погрешностей в них являются со временем наслаивавшиеся друг на друга компиляции. Возможны обращения античных авторов к более устаревшим информациям, некоторые древние историки в своих творениях критиковали имевшее место в трудах некоторых авторов тенденцию гиперболизации исторических личностей и событий. Также возможны были приписки в силу отсутствия достоверных или новых сведений, или же порчи текстовых фрагментов.

Методы изучения темы предполагают собственно этнографический материал (среди них особую ценность представляют пережиточные явления, рассматриваемые сравнительным методом), исторические, археологические, ономастические, и др. источники, комплексно привлекаемые в исследование. Здесь следует упомянуть слова российского учёного И.И. Мещанинова: «Только полнота материала может обеспечить успех его анализа» (Мещанинов, 1927: с.80). Тематически изыскание формирует объёмные задачи и требует тщательного анализа античных источников и источниковедения по заданной проблеме, детализации наличествующих на сегодняшний день археологических и этнографических изысканий в контексте этнокультурных связей, имевших место в прошлом.

Вышеприведённое тезисное описание перечней вопросов предполагает определенное базовое библиографическое изыскание. Изучаемая тема в региональном диапазоне обязывает привлечение грузинских, азербайджанских, дагестанских и др. источников. Говоря о межплеменных и государственных контактах в рамках региона, прежде, следует рассмотреть экономический вопрос, в частности, панараму внутренних торговых сношений между народами Южного Кавказа. Конечно, в формировании внутрирегионального рынка и развития транзитных путей, значимыми были контакты с ближними соседями, прежде всего, связи с этносами Северного Кавказа и Понта (Кавказского Причерноморья), Малой Азии (Анталы), Передней Азии, Средней Азии, Ближнего Востока. Немаловажным, связующим фактором здесь выступил Великий Шёлковый путь, способствующий превращению периферийных поселений в городища и города, а также в крупные транзитные стоянки.

Библиография изучаемой темы по Кавказской Албании

Территориально в состав государства Кавказской Албании входили Северный Азербайджан и большая часть Дагестана, а также частично побережье реки Алазань (Грузия). В изучаемое время, судя по артефактам, межрегионально, наблюдался процесс интеграции цивилизаций, усиление уже развитых этнокультурных взаимоотношений. Прослеживание маршрутов передвижения пришлых этнических групп (как кочевых, так и некочевых племён), определение ареала

временного пребывания или конечной дислокации племён на той или иной территории, возможно лишь на базе предметного анализа могильного инвентаря. Степень контактности аллахтонов с основным населением, их этнические проявления, выдвижение локальных элементов культуры в традиции местного населения способствовали формированию новой гибридной культуры, возрастанию их межконъюнктуроспособности. В раскрытии репрезентации культуры южнокавказского региона приоритетными источниками представляются съёмные археологические материалы, важность их классификации в контексте определения ментальности моделей, анализ полной или частичной интеграции и синтеза культур в них. В сказанном аспекте следует подчеркнуть приоритетность Кавказского перешейка в геополитическом и экономическом плане, издавна служивший связующим звеном между народами Востока и Запада. По данному логистическому маршруту проходили потоки международных товаров. Не последнюю роль в деле развития этой стези сыграл Великий Шёлковый путь, развивающийся по линии Восток-Кавказ-Запад. Пути, функционирующие через южнокавказский регион играли роль транзитных коммуникаций. Здесь можно провести некоторую параллель с современными маршрутами этого, по-истине, Исторического пути, который в пересективе должен проходить далее через турецкий южный Кавказ (Карс, Трабзон, Ардаган, Эрзрум) в Европу. Говоря о Востоке, следует затронуть регионы, лежащие по восточную сторону Каспия.

Главной задачей статьи служит регламентация рабочей части массива литературы по выбранной проблеме, при этом важно выделить основные труды дореволюционных авторов, учёных советского периода, а также изыскания современных исследователей в ракурсе этнокультурных связей народов региона. Детерминируя из сказанного, приходим к выводу о целесообразности сопоставления и критического анализа воззрений учёных на данную тему.

Как известно, обзор источников служит началом любого научного труда и позволяет автору сгруппировать исследовательские векторы по определённым категориям. Собственно тема, в силу географического охвата и полиэтнического состава региона - многогранна, требует scrupulёзности в изучении, детализации и конкретизации ряда поставленных задач. Важным является извлечение из античных источников необходимых этнографических сведений для освещения собственно темы, вслед сгруппировать артефакты и классифицировать их по соответствующим главам. Следующий этап в изучении темы предполагает сравнительно-сопоставительный анализ археоматериала с палеэтнографическими и этнологическими свидетельствами.

Археэтнографические материалы по Южному Кавказу, начало формирования которых приходится на к. XIX в. в связи с созданием научного общества в Российской Империи под названием «Императорское Русское Археологическое общество» (первоначально Археологическо-нумизматическое общество), «Московское археологическое общество», а также литература, включающая перечень учёных советского и постсоветского периодов - являются основополагающими в изучении представленной к вниманию темы.

Поставленные задачи заключают в себе аккумуляцию исследовательского опыта по части этнокультурных изысканий, культургенетического вектора в исследовании. Приоритетным является определение перспективных направлений и дальнейших разработок в данной области. В частности, изысканием предполагается рассмотрение этнокультурных связей между аборигенными этносами и мигрантами- кочевниками - скифами, сарматами и аланами, массагетами, целым этническими пластами обосновавшиеся в прошлом на севере и юге Кавказа и Албании, также на восточном побережье Каспийского моря. Связь эта была настолько устойчива, что, к примеру, классик, причислял сарматов к «кавказским народам» (Str., XI, II, 16).

Для реализации изучения этнокультурных связей народов Южного Кавказа в древности необходимо произвести сбор научных материалов по их политогенезу, этногенезу и культурогенезу, что соответственно требует вовлечения массива библиографического материала. Вторым важным моментом, как уже было отражено, является выявление различного рода проявлений и турбулентностей в материальной и духовной жизни аборигенов, нередко вызванных мигрантами (по типам погребений, инвентарному составу, украшениям, керамике и их элементам и т.д.).

В целом в группу исследовательских задач входит привлечение комплексного материала по изучению содержания культур основных этноносителей Южного Кавказа в эпоху античности в контексте освещения процесса интеграции внутрирегиональных цивилизаций. Каждый этнос обладал своей традиционной культурой, тесно соприкасающейся с культурами других племён. Нередко в результате вышеперечисленных проявлений происходил синтез культур, следствием которого являлось материализация новых элементов. Правда, редко бывало, когда какой-либо народ всецело или перманентно перенимал культуру другого народа. Однако, как отражают артефакты, некоторые элементы из области материальной культуры региона были подвержены некоторым модификациям, нередко в форме имитаций. Примерами служат монеты – подражания, стратеры обнаруженные в кладках Албании и Иберии (Раджабли, 1997: с.232); (Сумбатзаде, 1990: с. 14). Материальная культура региона эпохи античности фиксирует также копирование одной культуры орнаментальных элементов у другой, нанесённых на керамику, украшения и другие импортируемые предметы материальной культуры и т.д. Другим примером заимствования культуры служит интерпретация Страбона, касательно одежды персов. В частности классик свидетельствует о перенятии персами многого из области материальной культуры у мидийцев (Str. VIII, 8, 15), а те, в свою очередь, из культуры маннейцев. По мнению же искусствоведа Н.И. Рзаева, «звериный стиль», присутствующий в ювелирных украшениях скифов, был заимствован ими у маннейцев. И таких примеров из области этнокультурных интеграций на Южном Кавказе немало (Рзаев, 1975: с.49-73). Миграционные процессы и стратегические перспективы нередко приводили к перемещению некоторых оседлых этносов с основных мест обитания, но этого не происходило, когда эпицентром этнокультурных явлений были большие аборигенные этносы, каковыми на Кавказе были албанцы, иберийцы и колхи, значительные культурные трансформации в их среде были маловероятными. Но их территории были транзитными, а в военно-политическом аспекте уязвимыми, что в региональном аспекте межэтносные отношения делали более тесными и коммуникабельными.

Итак, приоритетной стороной данного научного изыскания является библиографический анализ базы данных по главным аборигенным народам южнокавказского региона - албанцам и иберам. Ретроспективно на это обстоятельство дела не раз указывают античные авторы, в частности, Страбон (Str. XI, II, 19) и Плутарх (Плутарх. Помпей, 35). В целом источники позволяют провести приблизительную этнокартографическую фиксацию народонаселения Кавказа, что наблюдаемо в текстах Геродота, Страбона, Птолемея и ряда др. античных авторов. В частности Помпоний Мела (I в. н.э.) последовательно племён описывает таким образом: «по берегам Каспийского залива живут соседи скифов — каспии. Есть сообщение о том, что севернее их живут амазонки, а ещё севернее — гипербореи. Внутренние области Азии населены множеством различных племён. За страной скифов и скифскими пустынями находятся территории дандаров, париканов, бактров, согдианцев, гарматотрофов, комаров, команов, парапамизиев, дагов. За Каспийским заливом лежат области хомаров, массагетов, кадузиев, гирканов, иберов». (Помпоний Мел: /II, II, 11./). Современная демографическая ситуация в регионе отражает факт многочисленности потомков этих двух народов в регионе: азербайджанцы и грузины являются самыми большими народами на Кавказе, географическая же близость и общая протяжённость

границ двух государств позволяют нам представить интенсивность их отношений и тенденцию экономико - культурных контактов между соседствующими народами.

Из области культурологии известно, что собственно понятие “культура” в науке, будучи общественным явлением, не представляется статичным и унифицированным, вместе с культурой эволюционировали процессы, связанные с этнокультурогенезом. Одной из показательных сторон становления этнокультурных процессов - являются этнические контакты, характеризующиеся внутрирегиональными и зарубежными связями. Одно бесспорно, межэтнические контакты развивались, прежде всего, на фоне главного экономического рычага – торговли, прогрессирующая в двух направлениях – во внутреннем и внешнем. В блок рассматриваемых парадигм входят современные палеоэтнологические аспекты, их сравнительный анализ. Так, в концептуальном плане здесь выдвигается тип экзогамных брачных связей, где особой исследовательской подтемой выдвигается этноистория совершаемых в древности династических браков.

Невзирая на политические ситуации, отличия в хозяйственном укладе, социально – общественный строй и уровень культурного развития, между ближними и дальними странами, регионами происходили этнокультурные контакты, процессы аккомодации и интеграции культур. С привнесёнными извне техническими новшествами повышался уровень производства, возрастали и культурные достижения, происходил процесс отхода от некоторых эмпирических воззрений и складывания научных основ. Все эти трансформации в экономики, в основе которой лежали частное производство, перепроизводство товаров, товароденежное обращение, сказывались на уровне материальной жизни народа и становлении столбов цивилизации. Но имелись объективные и субъективные причины, по которому, интенсивность внешних контактов ослабевала (но не могли вообще приостановиться –авт.), такого рода обстоятельствами были природные катаклизмы и разрушительные межплеменные и имперские войны. Однако, в результате войн, имели место и этнографические явления. К примеру, происходило смешение пород и выводилась новая особь животных (Этнография Азербайджана, 1988, т.1) В итоге имперских войн, под игом победившей страны расширялись территории и образовался когломерант этносов с различными культурами.

Выше упоминались внешние контакты региона, традиционные связи региона с ближайшим зарубежьем - Передней и Средней Азией, странами Южного Востока. Однако развивались контакты и в западном направлении по линии Греция- Рим. Рассмотрим пример этнокультурных связей из области политики. Как известно, всякая война - это политическое событие, приводящее к человеческим потрясениям и жизненным катаклизмам. Но сказанное приводило и к некоторым новоявлениям, и в том числе -этнопроявлениям. В результате племенных междоусобиц, крупных межимперских войн происходили внешние и внутренние межэтносные контакты. Так, каспии были прославлены строителями морских портов на западе, источники свидетельствуют о сооружении ими причерноморских стоянок для кораблей и судов, в качестве специалистов по корабельному делу они ценились высоко.

Во втором периоде античности происходит активизация контактов народов Южного Кавказа в европейском направлении, в частности , политически и экономически окрепшим Римом (государственное и правовое строительство, технические новшества и т.д), что ощутимо повлияло на развитие внутренних рынков в регионе. С усилением мирового политического господства Рима, концы мировых торговых стезей были сосредоточены именно в этой стране. Неслучайным было появлениеизречения: “ Все дороги ведут в Рим”. Фактически в изучаемое время на огромном пространстве – от Азии до Европы, и даже до Африки, велась бескомпромиссная война за господство над коммуникациями. Обеспечение охраны караванов на пути, было важным условием этого исторического торгового пути. Шёлковый путь проходил через транзитные

коридоры иберов и албанцев, делая их земли не только стратегически важными, но способствующими внутренним контактам этих народов. Помимо кладов, импортных и местных монет-подражаний, многочисленные находки предметов глиптики, булл и их производственные браки, оттиски на керамических изделиях свидетельствуют о достаточно развитых рыночных отношениях, перепроизводстве товаров и получения прибыли, в результате чего в обществе активно происходил процесс дифференциации. Нередко отвечающие потребительскому спросу импортируемые товары копировались местными ремесленниками и выставлялись на внутривыночную продажу.

В плане изучаемой темы также привлекают труды плеяды следующих авторов: Т.И. Голубкиной - "Культура кувшинных погребений и надпись албанская", "Марки на мингчаурской керамике" ДАН, 1949; "Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений во II в. до н.э". "Об украшениях, технике исполнения ювелирных дел. Кувшинные погребения в Нахчыване"; Т.И. Голубкина, М.М. Расулова "О связях древних кавказских албанцев со странами древнего мира". Ученые записки.; М. Иващенко "Кувшинные погребения Азербайджана в Грузии. Изв. АН Азерб., 1971.с.73-80.; Г.И. Ионе "Мингечаур и оружия скифского типа в мингечаурских. кувшинных погребениях". О.Ш.Исмизаде "Маслобойка, светильник, статуэтка"; "Ювелирное искусство Кавказской Албании", А. Карахмедова "Бусы как источник изучения Кавказской Албании"; О некоторых памятниках митраизма", "Об одном типе серег". "Особую роль в деле развития албанистики сыграли первые реформаторы археологической науки Азербайджана Д. Шарифов"Раскопки из Ялойтепе". Нухинский уезд 1926 г., а также С.М.Казиев, объектом многочисленных исследований которого являлись древнии Габала и Мингячевир. Далее особо отметим работы Ф.Л. Османова "Терракота как свидетельство связи с ближневосточными странами", "Кувшинные погребения с парфянскими монетами", Т.Пасека "Керамика Ялойлутепе", Н.И. Рзаева "Искусство керамики и стекло, ювелирное искусство". Г. Асланова "Каталог золотых и серебрянных изделий»; Л.М.Мелибсебекова "Обзор источников по истории Азербайджана". "Источники грузинские" Б.1939; "Очерки всеобщей истории", ч.1, "Древний мир и средние века".М. Н. Погребовой "Закавказье и его связи с передней Азией в скифское время". М., Наука, 1984; Б.Б.Пиотровского "Археология Закавказья (с древнейших времён до I тыс. до н. э.). Ленинград: 1949

В свете изучаемой темы следует отметить источники сведения касательно зон компактного проживания основных этносов – албанцев и иберийцев. Мы узнаем, что в Албании проживали 26 племен с различными языками, предположительно, наречиями (Сумбатзаде, 1990: с.65). Мы также имеем информацию из источников о 70 народах, проживавших в Колхиде. По археологическим данным, также наблюдаются контактные зоны обитания местного населения с пришлыми кочевыми племенами в направлении северных границ (Халилов, 1988: с. 176).

Библиография по Кавказскому Причерноморью

На востоке современной Грузии образовалось иберийское царство, на западе - Колхидское царство, упомянутое в греческой мифологии о золотом руне и в связи с походами аргонавтов за ним. Источники свидетельствуют о добычи населением золота, здесь. Особую роль в этнокультурных процессах региона играла Кавказское Причерноморье, неоценимыми в плане контактности были сухопутные пути, тянувшиеся к Понту, речные транспортные проходы, в частности, реки Кура и Аракс. Сухопутные (в прошлом- караванные) маршруты, переходящие в речные и морские пути, обрисовывают не только гидрографическую картину, но и происходившие этнокультурные контакты по рассматриваемым стезям стран Азии Атропатены (Южный Азербайджан), Кавказской Албании (Северный Азербайджан, Дагестан), Иберии и Колхиды . В целом в библиографическом списке современной мировой историографии по этнокультурным связям

древности и средневековья главным образом имеются исследования в географическом аспекте, прослеживание этих взаимоотношений по категориям материальной культуры (по керамике, украшениям и т.д), ономастике (топонимы, эпонимы) и лингвистики единичны. Системно - библиографический подход в изучении темы как бы конструирует группировку основной периодики. В сказанном контексте важными, с точки зрения библиографии и историографии исследования, являются работы дореволюционных российских авторов, которым довелось первыми приступить к историческому исследованию Кавказа, правда, первоначально на любительских началах. Среди изданий, в которых они печатались, следует упомянуть: "Общество обследования и изучения Азербайджана", "Российская академия истории материальной культуры", "Русское географическое общество", "Свод археологических источников", "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", "Труды отдела" "Учёные записки" "Эпиграфика Востока. Доклады археологической комиссии". "Государственная академия истории материальной культуры", "Журнал министерства народного просвещения"; "Императорская археологическая комиссия"; "Краткое сообщение Института истории Материальной культуры АН СССР"; "Отчеты археологической комиссии", «Вопросы истории Кавказа», «Известия российской академии истории материальной культуры», а также серийные журналы "Советская Археология" и "Советская этнография".

Среди трудов библиографического характера по Кавказу, следует также упомянуть следующих советских авторов: Т.Ф.Аристова "Аннотированный список литературы по этнографии Закавказья, опубликованный в 1964 г.", Советская Этнография; А.В. Багрий "Материалы для библиографии Азербайджана в книге - Этнография, словесность, просвещение". Б.1924; Т.Г. Кавалевская «Материалы для библиографии указателей о Кавказе». Изв. АЗФАН СССР, 1938. Г.Ф. Чурсин, А.Ф. Ляйстеер «Основная литература по этнографии и антропологии Закавказья» в книге: География Закавказья. Тбилиси., 1929. Вспомогательной периодикой является издание "Советская археологическая наука: Библиографический указатель 1918-1940 гг." (сост.: Т.Заднепровская, Ш.Левина, Н.Винберг, А.Любимова.- Л.: Наука, 1965. Среди этнографов Азербайджана следует выделить труд Г.А. Гулиева- "Библиография этнографии Азербайджана". Баку, 1962 (Гулиев, 1962: с.3). Книга представляет собой первый опыт собрания и систематизации материалов по этнографии азербайджанского народа (с древнейших времён до октябрьской революции).

В числе дореволюционных авторов, некоторые искомые и, большей частью, косвенные сведения по этнокультурным связям кавказского региона, мы также наблюдаем в трудах выдающихся историков – ориенталистов. Среди них: Б.А. Дорн "Каспий", 1875, И.Шопен "История восточной торговли греко-римского Египта", Казань. 1907, его же «Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей», 1866), Ф. Крузе "О важности южнокавказских областей России в отношении антикварном и о Птоломее, главном писателе в рассуждении географии сей страны. //ЖМНП, ч. V, 1835.", В.В. Бартольд "История изучения Востока в Европе и России", 1911, "Древний Рим"; П.Сабуров «Торговые пути древних греков», 1855. Древним водным маршрутам региона посвящены труды российских историков А.И. Глуховского, Р.Э. Ленца, А. Чайковского. «Программа для древностей Кавказа составит. императ. Московск. Арх. Общество», 1889.

Следующую исследовательскую группу по изучению древности Южного Кавказа составляет плеяда кавказоведов советского периода. В аспекте изучаемой проблематики внимание привлекают труды Е.И.Крупнова "О древних связях Юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока", ВИМК, 1958, №1; "К вопросу о культурных связях населения Северного Кавказа по археологическим данным". В исследованиях археолога Б.Б. Пиотровского прослежены и этнокультурные аспекты. Особо следует отметить его труд : "Археология Закавказья с древнейших

времен до 1 тыс. до н.э.” Л., 1949. Следующим известным антиковедом, внёсшим неоценимый вклад в кавказоведение, является В.В. Латышев, его многочисленные переводческие труды являются важными составляющими при изучении классической истории, географии и этнографии региона «Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе» (1947—1949 гг. «Вестник древней истории»). Совместный труд В.В. Латышева с историком К.Ф. Ган вылился в создание сборника греческих и латинских писателей о Кавказе, вышедшего в двух частях в 1884 и в 1889 гг. “Древние греческие и римские писатели о Кавказе”, «Свод античных надписей, найденных в Северном Причерноморье» (1885—1901).

Среди советских археологов-кавказоведов, можно перечислить следующих авторов: И.И. Мещанинова, Я.И. Гуммеля, Т.Пассека, М.И. Пикуль, А.Е. Крымского (Албания), В.М. Сысоева, О.В. Кудрявцева, С.А. Ковалевского ” Прикаспий”, В.Б. Виноградов ”Сарматы северо-восточного Кавказа”, И. Петрушевский “О дохристианских верованиях Нагорного Карабаха”. Б., 1930; Е.Г. Афанасьев Сборник научных трудов: “ Древний восток и античная цивилизация”. (Гос. эрмитаж); В. Миллер “О некоторых древних погребальных обрядах на Кавказе”; Изв. Российской академии история материальной культуры, 1922 .

В книге кавказоведа К.В. Тревер “Очерки по истории и культуре Кавказской Албании: IV в. до н.э.- VII в. н.э”, наряду с другими проблемами албанистики, затрагиваются торговые отношения Албании с евроазиатскими государствами, экспорт и импорт товаров. Также следует отметить труд М.И. Ростовцева “Де Скифия и Босфор”, 1925. В историографическом плане внимание привлекают работы А.Г. Бокщанина (Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии”, (М., 1960—1966) “Источниковедение Древнего Рима”. М., 1981), немецкого историка Теодора Моммзена (История Рима). Важными в свете изучаемой проблемы являются труды времен эллинской культуры, к которым причисляются монографии - Г.А. Кошеленко «Эллинизм: экономика, политика» (М., 1990); «Греческий полис на эллинистическом Востоке» (М., 1979). В плане общеисторической географии и этнографии привлекает книга Дж.О. Томсона - “История древней географии” Во второй главе автор описывает историю греческой колонизации Востока 19. (Томсон. Дж.О, 1953: 123). В контексте этнокультурных связей народов Южного Кавказа обращают на себя внимание труд В.В. Бартольда - «Иран». Л., 1927. По мнению учёного по маршруту Рей-Зинджан- Малая Азия эксплуатировалась самая большая и широкая дорога (Бартольд, 1927: с.125); «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира», Баку, 1925, т.2.); (Соч. Т. II, часть 1. «Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы»; М., 1963. В плане изучаемой темы весьма информативными являются труды академика В.В. Струве - «Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Наука, 1968г. «История древнего Востока»; Советский иранист, тюрколог, арабист Историк-Востоковед Э.Е. Бертельс перевёл отрывки из Авесты, а также им был написан труд: «Роман об Александре и его главные версии на Востоке». В аспекте изучения Великого Шёлкового пути значение имеют связи Южного Кавказа со Средней Азией, в особенности с восточным побережьем Каспия. Так, основная трасса этого пути по территории Казахстана пролегла через юг страны, от границы Китая торговые караваны двигались через города Сайрам, Яссы, Отрар, Тараз- далее в Центральную Азию, Персию, на Кавказ и оттуда в Европу (Мамраимов, 2013: с. 327). В целом в плане изучения этнокультурных процессов интерес вызывают миграционные темы, прослеживание некоторых ономастических проявлений в связке с внутренними региональными контактами, а также сегменты художественной культуры - орнаментации и символики.

Античные могильники служат отражением социально-экономической истории общества, развитием его материальной и духовной культуры, традиций и обрядности, именно по ним мы определяем степень контактности зон в древности. Погребальные памятники в совокупности

со съёмными материалами на местах поселений позволяют исследованию провести грань между сформировавшимися и привнесёнными традициями и их элементами. Примером миграционной культуры служат катакомбные погребения. В данном аспекте следует упомянуть труд Г.Асланова “Культура катакомбных погребений на территории Азербайджана” Тезисы докладов, посвященные итогам полевых работ (Секция арх. Исследов. в СССР, 1970).

Библиография по Дагестану

По изучению этнокультурной истории Кавказской Албании, включавшей, помимо территории современного Северного Азербайджана, большую часть Дагестана, использованы труды азербайджанских, российских и дагестанских антиковедов. В сказанном аспекте привлекают труды местных учёных М.С. Гаджиева «Между Европой и Азией», 1997; «Материалы по археологии Дагестана», т.3.1973, “О культурных и хозяйственных особенностях поселениях Гинчи (Дагестан)”, 1983, 1.; О.М. Давудов “Культура Дагестана эпохи раннего железа”. Махачкала, 1974, СА, 1976, 3; Древности советского Кавказа, 1997; его же (Махачкала) “О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы и раннего железа с-в. Кавказа”, СА, 1980. 2; (Махачкала) “История Дагестана” том.1, М.1987, его же “Об этнокультурной характеристике памятников Дагестана” (этнокультурный процесс в древнем Дагестане), «Очерки истории Дагестана»; “Материальная культура албанского времени». Работы Д.М. Атаева «Дагестан и Кавказская Албания»; С.Н.Муравьев - Птолемеяевская карта “Очерки истории Дагестана”, вып.1, Махачкала, 1950; Ш.М. Маммаев; «Декоративно-прикладное искусство Урцека»; Р.М.Мунчаев; Х. Асланбеков “Самые древние надписи Дагестана”; Р.М. Мунчаева, в частности, труд, соприкасающийся с изучаемой тематикой “Северный Кавказ. Очерки древней и средневековой истории и культуры», 2003 (в соавт. с В. И. Марковиным); А.И. Абакаров, М. Гаджиев, М. Смирнов “Грунтовые могильники албано-сарматских времён.”

Среди плеяды кавказоведов следует отметить труды историка С.А. Ковалевского «К истории Южного Кавказа», «Археологические исследования в Тарки», 1951; Е.И. Крупнов “Древняя история Северного Кавказа”. М.: Изд-во АН СССР, 1960; “Новый памятник древних культур Дагестана”. 1967; К.Ф. Смирнов, Е.И. Крупнов “Новые памятники древних культур Дагестана”; К.Ф.Смирнов “Грунтовые могильники албано-сарматских времён у селения Карабудухент”, 1961, А.С.Скрипкин “Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и её исторический аспект”. Саратов.; М.П. Абрамова “Особенности культуры населения Дагестана”, 1983; В.Б.Виноградов “Сарматы Северо-восточного Кавказа”, 1963; Я.А. Фёдоров “История народов северного Кавказа”, «Некоторые вопросы этногенеза народов Дагестана в свете данных археологии». СА, 1960, 3; «Височные привески (Дагестан, Махачкала), СА 1963, 3. В.Г. Котович (Махачкала) - «О хозяйстве населения горного Дагестана в древности», СА 1965, 3.; его же «Некоторые вопросы древней металлургии меди»; «Проблема зарождения железной металлургии на Кавказе». СА, 1977, 3; В.М. Вахидов - «Верхнегунибское поселение – памятник эпохи Горного Дагестана» СА 1968, 1; А.А. Кудрявцева «О новой хронологии Дербента», СА., 1982, 4; М.П. Абрамова (Махачкала) “Особенности культуры населения Дагестана в албано-сарматскую эпоху” СА, 1987, 4; К.В. Юшков, В. И. Левиатов «О реках и границах». А.И. Османов - “История Дагестана с древнейших времён и до наших дней». М.Наука, 2004.; В.И. Марковин “Наскальные изображения Дагестана”. М.О.Косвен в монографии “Этнография и история Кавказа» пишет о пережиточных элементах, имевших место в обществе. Эти реликтовые элементы могли видеть в общественной структуре», пишет автор. Но важным в книге с точки зрения этнокультурных связей являются главы «Из истории семьи, брака народов Кавказа», «Древняя общественная структура народов Кавказа» (Косвин , 1964: с.21,43).

Безусловно, это не полный перечень научной литературы по древней истории и культуре Дагестана, труды перечисленных авторов являются ядром в плане этнокультурных изысканий в албанский период истории Дагестана, издавна служившего воротами Востока.

В плане изучения этнокультурных контактов народов Южного Кавказа в прошлом, особое внимание привлекают труды азербайджанского историка-кавказоведа З.И. Ямпольского, в частности, по части внешних контактов и транспортным маршрутам региона в прошлом «К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Кура через Грузию к Чёрному». /Тбилиси., Тр. Инст. АН Грузии №11, 1956). Автор подверг тщательному анализу морские и речные пути Каспийское море- Кура - Риони – Чёрное море, а также отразил в статье сухопутные пути Кавказа (Ямпольский, 1956: с. 162).

Албанские племена, насчитывающие по Страбоновской статистке 26 племён, говорившие на разных языках, возможно отчасти и наречиях, занимали большую территорию на Кавказском перешейке и находились в тесных контактах с иберийцами и далее с колхами и другими автахтонами, а также с пришлыми кочевыми племенами.

В изучении данной темы важными являются труды В.Н.Левиатова. “Керамика старой Гянджи”, 1940; Т.И. Голубкиной “Материалы к истории албанских племён Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана”. И.Г.Алиева “О сармато-аланских памятниках на территории Нахчыванской АССР”. СА 1976,1. К.Алиева “Сведения античных авторов о путях как подтверждение археологического материала в торговле древнего Азербайджана. Материалы к сессии, посвященные итогам археологических и этнографических исследований 1970. И.А. Бабаева “Буллы из эллинистических времен из раскопок Габалы”, 1980. Несколько статей автор посвятил производству глиптики, служащей материалом для изучения внешних контактов албанцев, да и в целом, с другими племенами региона. По части внешних торговых сношений Кавказской Албании, особое внимание привлекает труд азербайджанского историка М.М.Расуловой “Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э.” (Баку, 2008).

Особо следует выделить труды плеяды выдающихся археологов Азербайджана: Дж.А.Халилова “Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.)»; И.А.Бабаева – «Города Кавказской Албании», Ф.Л.Османова - “История и культура Кавказской Албании” (IV в. до н.э.-III в. н.э.); И.М. Джавфарзаде «Этнографическая работа в Азербайджанской ССР», Советская Археология, 1946; О.Ш. Исмизаде будучи археологом -антиковедом исследовал Ялойлутепинскую культуру, холм Гаратепе, Габалу, Мильску. степь. По выявленным ими памятникам материальной культуры -керамике, украшениям, типам могильников, инвентарному составу, можно проследить контакты этносов внутри южнокавказского региона, что, в целом, представляется весьма сложной задачей.

В свете изучаемой темы, среди грузинских авторов следует выделить следующие работы О.Д. Лордкипандзе “О торгово-транзитном пути из Индии к Каспийскому морю в античную эпоху (Лордкипандзе, 1957, с. 377), “Археология Грузии”, “Новейшие открытия, проблемы, перспективы”, 1968, СА.

Историк Г. Меликишвили уделял большое внимание древней истории Грузии, в частности, и в общем Кавказу и Малой Азии. Весомый вклад учёного в свете изучаемой темы, мы наблюдаем в его монографии: «К истории древней Грузии» (1959), где автор отмечает роль естественно-географической среды в становлении городской культуры, в особенности в раннеантичный период, когда торговые, экономические и транспортные связи находились ещё на стадии развития (Меликишвили, 2013, с. 57). А.М.Апакидзе “Города древней Грузии”, Тбилиси, 1968; Г.К.Гозалишвили “О древнем пути Закавказья”; М.И.Максимова “Геммы из некрополя Мцхета самтавро”. А.И.Джавахишвили; Л.И. Глonti “Археологические раскопки, проведённые

в в 1954 -1961 гг. на селище Квахелеби (Твлепа-Кохи) Урбниси”, Тбилиси, 1962; Г.А. Гамкрелидзе изучил античность на базе памятников и источников “Археологические памятники Мтисдзири”. - В кн.: Вани, т. III. Тбилиси: Мецниереба; “Древние поселения в среднем течении р. Риони (Мтисдзири в VII в. до н. э. - VIII в. н. э.): Авт. к. д., Тбилиси.: ИИАЭ АН СССР, 1978; К.Джавахишвили (IV-III вв. до н.э.) (Кахети); Г.Кипиани IV в. до н.э. (псм. Историография Грузии); Д.Г. Капанидзе (Тбилиси) “Аурецы Армазского некрополя”, Советская археология, 1957; (Тб.); “Нумизматика” на англ. языке, СА.1958.2; Д.Л. Каридзе “Новые находки медных орудий в Квемо-Картли”, 1958, С.А.1; И.Е. Урушадзе (Тбилиси) “Опыт художественного образного анализа и реконструкции бронзового пояса из Самтавро”, СА 1970,1 “К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья”, СА, 1973.1; К.А. Кошеленко (Москва) “Серебряная ваза с Диоскурами”. СА 1968.1. К.Х. Кушнарёва, (Ленинград), работа Т. Чубинашвили-“К древней истории Южного Кавказа” (Тб.: Мецниереба) 1971. Ю.И. Воронов (Сухуми), “К изучению керамического производства Диоскуриды” СА, 1977, 2; “Каласурская стена” СА.1973,2; Г.Б.Авалишвили (Тбилиси.) “Погребение литейщика из могильника с.Гантиади” (Южная Грузия, СА, 1970,4) О.М. Джапаридзе - “К этнической истории грузинских племён” (по данным археологии) Тбилиси., 1976 (на груз. языке) СА, 1979.1.; М.И. Макисмова “Геммы из некрополя Мцхета Самтавро”, Л.Д.Саникидзе “Экспансия Рима в Понте и Закавказье в первой половине I в. до н.э.”; И.А.Гзелишвили “Уплисх Болниси Города и поселения”. Л.И. Глonti “Урбниси” (на груз.яз); К.Г.Ниорадзе “Раскопки в Алазаньской долине”, 1940; А.М. Каландадзе, А.М. Апакидзе “Города и городская жизнь в древней Грузии”, 1963, Тб. (на груз. Яз.); А.Г. Шанидзе - Этноним и племенные названия; Вахушти Багратиони (1696—1758)- грузинский историк и географ XVIII в., автор книги «История царства грузинского», “География Грузии”.

Объектом исследования служит и Колхида (Примерная современная локализация Колхидского царства — Аджария, Абхазия, западные края Грузии Самегрело-Верхняя Сванетия, Рача-Лечхуми и Нижняя Сванетия, Имеретия, Гурия; илы Турции Ардахан, Артвин и Ризе, а также районы России: Сочи и Туапсинский район), и соответственно, собран библиографический материал по истории, археологии и этнографии Колхиды, имевшей важное стратегическое значение, именно через западное причерноморье происходили контакты с европейскими народами. Колхида в греческой мифологии упоминается не случайно, она была связана с походами аргонавтов и историей об колхидской принцессе Медее и Иосане. Здесь обращают на себя внимание также труды плеяды грузинских учёных, таких как Б.А.Куфтин, Н.В. Уош Тарна, М.П. Инадзе, Ю.М.Гогашидзе, Д.Л.Коридзе, Р.В. Путуридзе, Н.В. Хоштариа. Особо следует отметить работы Н.Ю. Лолиури Греческая колонизация побережья Колхиды, 1961; Ш.Я. Миранашвили “История грузинского искусства”. Тбилиси., 1961, А.М. Апакидзе “Археологическая наука и советская Грузия”; Г.Н. Чубинашвили “Грузинское чеканное искусство” Тбилиси. 1961; В.Ф.Логинов (Сухуми) Новые материалы по археологии Диоскуриды СА.1983,1; Ю.Н.Воронов, В.А. Юшин (Сухуми) “Ранний горизонт (II-IV вв н.э.) в могильниках цебельдинской культуры (Абхазия), СА, 1979,1; Ю.Н. Воронов (Сухуми), “Новые материалы античной эпохи из окрестностей Диоскуриды”, СА, 1991,1; К.В. Голенко “Денежное обращение Колхиды в римское время”, 1964. Следует лишь добавить, характеризующий литературный обзор в статье по изучаемой теме в рамках Азербайджана и Грузии, как и в случае с библиографией Дагестана, неполный.

Роль нумизматики в свете исследуемой темы

В целом, нумизматический материал обладает большой информативностью и результативностью. Древние монеты являются одним из ярких мерилов уровня материальной жизни населения и функционирования внешних и внутрирегиональных этнокультурных связей, в связи

с чем хотелось бы упомянуть имя выдающегося кавказоведа – археолога нумизмата Е.А. Пахомова, положившего основу азербайджанской нумизматической школе. В работе “Труды общества обследования и изучения Азербайджана; Монетные клады Азербайджана и Закавказья (вып.3, Баку, 1926) автор пишет: “образование греко-азиатской монархии и усиление движения эллинов на Восток, хотя непосредственно не коснулось Закавказья, повлекли за собой резкий перелом в жизни кавказских народов” (Пахомов, 1949: с 15). Монетная коллекция Азгосмузея (Древняя Греция, Рим, Эллинистический Восток, Сасаниды, Бухар-Худаты, Табаристан и Омайдские наместники в Иране)”. Среди многочисленных его трудов в свете исследования данной темы выделим следующие работы автора: «Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским в I в. до н. э.” Труды Музея истории Азербайджана. Баку (1962); “Монеты Азербайджана”. Б., 1963-1969; «Загадочные монеты с побережья Каспия”. - В сб. Вопросы истории народов Кавказа. Тб., 1969 г. Тематически следует также отметить статью Р.В. Шейн “О погребении с монетой III в. н.э. в селении Чухурдюрд Шемаха”, 1965, ДАН. В целом среди азербайджанских нумизматов особо следует выделить фундаментальные труды И.Р. Селимханова - “Разгаданные секреты древней бронзы” (Москва: Наука, 1970). и А. Раджабли. Их нумизматические исследования позволяют рассмотреть различные фазы развития этнокультурных отношений, имевших место в античной Албании и за её пределами. М.М.Расулова пишет: «данные археологии и нумизматики - неоспоримые доказательства того, что ни беспокойные моря и трудно-преодолимые горы, ни девственные леса и безводные пустыни никогда не были преградой для общения, взаимного обмена, обогащения и торговли различных стран и народов античного мира» (Расулова, 2008:с. 3). С призыва исследуемой темы среди многочисленных трудов Е.Пахомова особое внимание привлекают следующие статьи: “Монеты Грузии”, Ч.1. Домонгольский период Спб, 1910, вып. I т. Отдел “Записок Нумизм. Отд. Имп. Рус. Археол. О-ва». “ Несколько слов о происхождении рисунка «колхидок»” -Открытое письмо почетёного члена Московского нумизматического общества А.В. Орешникову. Батуми, 1911. Среди известных грузинских нумизматов следует отметить Г. Капанадзе, его труды “Монеты Грузии”. Тбилиси., «Мецниереба», 1970. В частности автор указывает, что к сообщению Страбона о том, что албанцы не знали монет и производили лишь меновый обмен, надо относиться с осторожностью (Капанидзе, 1970, с.327).

Заключение

Обзор литературы по теме исследования – это важная составная часть каждой научной работы, подводящая теоретическую базу собственно изысканию и позволяющая определить степень проработанности темы. Именно благодаря этим двум аспектам возможно обоснование выбора главного направления в исследовании. Анализ используемой литературы по заданной к изучению теме отражает, что представленная к вниманию проблема доселе практически не являлась предметом отдельного объекта изучения. В результате, возникала необходимость разработать перспективные направления в плане изучения этнокультурных контактов народов Южного Кавказа в античные времена.

Теоретический анализ литературы позволяет определить первичность разработки этнокартографических свидетельств античных источников, с учётом имевших место приграничных контактов, вторым важным сегментом в изучении проблемы является совокупность добытых археологами вещественных материалов на местах исследуемых зон, их сравнительный анализ. Ретроспективный анализ изыскания, направленный на разработку литературного обзора по проблеме этнокультурных связей народов Южного Кавказа в эпоху античности, позволяет формулировать и аргументировать основные идеи и тенденции исследования, обосновать его теоретическую базу. Тема предполагает рассмотрение многочисленных археологических памятников

Азербайджана, Дагестана и Грузии в античный период истории с привлечение письменных источников в контексте вектора собственного исследования. Список используемой литературы по исследуемой теме обширен, требует скрупулёзного анализа, детализации в определении систематизации источников и библиографии. Безусловно, современное исследование предполагает критический анализ некоторых текстов из источников, и, в общем, из области историографической литературы.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартольд В.В., Иран. Л.: «Наука», 1927, 125 с.
- Косвин М.О. Этнография и история Кавказа: исследования и материалы. М.: Изд-во восточной литературы, 1964, 260.
- Гулиев Г.А., Библиография этнографии Азербайджана. Изд. АН Азербайджана, 1962, 126 с.
- Капанадзе Д. Г. “Монеты Грузии” (под. Ред Е. Пахомова)Тб., «Мецниереба», 1970, 327 с.
- Лордкипанидзе О. “О торгово-транзитном пути из Индии к морю в античную эпоху”, Сообщение АН Груз. ССР, т. 19,1957, № 3- с. 377-384.
- Мещанинов И.И. “О пользовании этнографическим материалом при археологических работах”. Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5, с.80-87.
- Мамраимов А.П. Великий Шёлковый путь, 2013, Алмата, Алматыкітап, 2013. - 323 с.
- Меликашвили Г.А. “К истории древней Грузии”, Тбилиси, 2013, 513.
- Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т.1-3, М., изд-во АН СССР, 1961-1964 гг.
- Помпоний Мел. Описательная География. Сведения о Скифии и Кавказе. Вестник Древней истории ,1949, № 1, 270-306.
- Пахомов Е. “Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа”. Издательство Азербайджан. 1949, вып.1 Баку, 5-63(1949-1959).
- Раджабли А.М., Нумизматика Азербайджана (очерки истории монетного дела и денежного обращения Азербайджана), Б.,1997, “Елм вя Хаят”, 232 с.
- Рзаев Н.И., Искусство Кавказской Албании (IV в.до н.э. - III в. н.э.), Баку, Элм, 1975, 256 с.
- Расулова М.М., Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э. Б. 2008, 229 с.
- Страбон. География в 17 книгах (Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского), М., Наука, 1964.
- Сумбатзаде А.С., Азербайджанцы- этногенез и формирование народов. Баку, Элм,1990, 302.
- Халилов Дж. А., Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.), Баку, Элм, 1985, 276 с.
- Томсон. Дж. О., “История древней географии”. М.: Изд-во иностр. лит-ры. 1953, 592 с., перевод с английского Н.И. Скаткина под редакцией А.Б. Дитмара.
- Этнография Азербайджана (на азерб. языке), Баку, Elm, 1988.
- Ямпольский З.И., К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Кура через Грузию к Чёрному морю», Тбилиси, Тр. Института АН Грузии, №11,1956, 161-180.

XÜLASƏ

Sevda SƏMƏDOVA

*Antik dövrdə Cənubi Qafqaz xalqlarının etnomədəni əlaqələrinin öyrənilməsinin bibliografiyası (e.ə. IV əsr - eramızın V əsri)**Açar sözlər: bibliografiya, antik dövr, Cənubi Qafqaz, Qafqaz Albaniyası, İberiya*

Məqalə tarix və antropologiya elmləri sistemindəki mürəkkəb problemlərdən birinin - antik dövrdə Cənubi Qafqaz xalqlarının mədəniyyətlərarası etnik əlaqələri sahəsində aparılan tədqiqatların bibliografik təsvirinə həsr edilmişdir. Sosial antropologiya sahəsindən etnomədəni münasibətlərlə bağlı olan proleqomenalarda xalqların xarici təmasları, ticarət və ünsiyyət, siyasi əlaqələr, həmçinin evlilik (ekzoqam), sülalə birlikləri kimi ilkin aspektlər var. Tematik olaraq, tədqiqatın məqsədi qədim yazılı mənbələr, artefaktlar və etnoqrafik materiallar əsasında regiondaxili etnomədəni proseslərin hərtərəfli öyrənilməsidir.

Avrasiya qitəsinin şərti sərhədi Qafqaz İsthmusu boyunca, yəni iki böyük su hövzəsi - Qara və Xəzər dənizləri arasında keçir. Strabonun fikrincə, qədim zamanlarda Tanais (Don) çayı 1. (küç., XI, I,1). Tədqiqatın predmeti onun aborigen etnik qruplarının (albanlar - Azərbaycan, e.ə. Dağıstan, Alazan çayının sahili (Gürcüstan); iberlər, kolxlar (Gürcüstan), həmçinin alloxtonlar) yaratdığı sivilizasiyalar və onların ticarət, iqtisadi və mədəni əlaqələridir. (Xəzəryanı bölgədə məskunlaşan skiflər və s. qohum tayfalar). Antik dövrdə Cənubi Qafqaz xalqlarının etnik-mədəni əlaqələri probleminə dair ədəbi icmalın işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş tədqiqatın retrospektiv təhlili tədqiqatın əsas ideya və meyillərini formalaşdırmaq və mübahisələndirməyə imkan verir. Mövzu tarixin qədim dövründə Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstanın çoxsaylı arxeoloji abidələrinin öz tədqiqat vektoru kontekstində yazılı mənbələrdən istifadə etməklə nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Tədqiqat olunan mövzu üzrə istifadə olunan ədəbiyyatların siyahısı genişdir və mənbələrin sistemləşdirilməsinin və bibliografiyanın müəyyənləşdirilməsində ciddi təhlil, təfərrüat tələb edir. Təbii ki, müasir tədqiqatlar mənbələrdən, ümumiyyətlə, tarixşünaslıq sahəsindən bəzi mətnlərin tənqidi təhlilini nəzərdə tutur.

ABSTRACT

Sevda SAMADOVA

Bibliography of the study of ethnocultural ties of the peoples of the South Caucasus in the era of antiquity (IV century BC - V century AD)***Keywords:*** bibliography, antiquity, South Caucasus, Caucasian Albania, Iberia

The article is devoted to a bibliographic description of one of the complex problems in the system of historical and anthropological sciences - research in the field of intercultural ethnic ties of the peoples of the South Caucasus in the era of antiquity. Prolegomena from the field of social anthropology, associated with ethnocultural relationships, contain such initial aspects as external contacts of peoples, trade and communication, political connections, as well as marriage (exogamous), dynastic unions. Thematically, the purpose of the study is a comprehensive study of intraregional ethnocultural processes on the basis of ancient written sources, artifacts and ethnographic material.

The conditional border of the Eurasian continent runs along the Caucasian Isthmus, that is, between two large water basins - the Black and Caspian seas. According to Strabo, in ancient times it was the river Tanais (Don) 1. (Str., XI, I,1). The subject of study is the civilizations created by its aboriginal ethnic groups (Albanians - Azerbaijan, b.c. Dagestan, the coast of the Alazan River (Georgia); Iberians, Colchians (Georgia), as well as allochthons and their trade, economic and cultural ties (Scythians, etc. related tribes settled in the Caspian region).

A retrospective analysis of the research, aimed at developing a literary review on the problem of ethnocultural ties of the peoples of the South Caucasus in the era of antiquity, allows us to formulate and argue the main ideas and trends of the study, and substantiate its theoretical basis. The topic involves consideration of numerous archaeological monuments of Azerbaijan, Dagestan and Georgia in the ancient period of history with the use of written sources in the context of the vector of one's own research. The list of literature used on the topic under study is extensive and requires scrupulous analysis, detail in determining the systematization of sources and bibliography. Of course, modern research involves a critical analysis of some texts from sources, and, in general, from the field of historiographical literature.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.67>

UOT: 327

AZƏRBAYCAN VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN PERSPEKTİVLİYİ

Nadejda ƏSƏDOVA*

Açar sözlər: SPECA, Mərkəzi Asiya ölkələri, Azərbaycan, beynəlxalq münasibətlər, Orta Dəhliz

XÜLASƏ

Ölkəmizin dünya dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı əməkdaşlığı genişlənməkdə davam edir. Məqalədə göstərilir ki, son dövrlərdə istər Prezidentin xarici ölkələrə işgüzar və rəsmi səfərləri, istərsə də digər dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları Bakıya rəsmi səfərləri Azərbaycanın xarici dövlətlərlə yüksələn xətt üzrə inkişaf edən münasibətlərinin və yaxın əlaqələrinin göstəricisidir.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri, o cümlədən türk dövlətləri ilə münasibətlərində böyük canlanma müşahidə olunur. Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünyaya iqtisadi, bəzi hallarda isə siyasi integrasiyasında Azərbaycan həm ortaqlar, din, dil, mədəniyyət və s. baxımdan, həm də coğrafi xüsusiyyətlərinə görə həlledici rol oynayır. Mərkəzi Asiya ölkələri Azərbaycan vasitəsilə Şərqi və Qərbi birləşdirməkdədir. Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın nəqliyyat-logistika imkanlarının genişlənməsi ölkəmizi Şərqlə Qərb arasında mühüm nəqliyyat qovşağına çevirib. Təsadüfi deyil ki, bu gün Mərkəzi Asiya ölkələrindən Avropaya gedən ən qısa və təhlükəsiz tranzit daşımalar məhz ölkəmizin ərazisindən həyata keçirilir. Burada o da nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanda müasir nəqliyyat-logistika infrastrukturunu yaradılıb və ölkəmiz beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinə integrasiya olunub. Mərkəzi Asiyada Azərbaycanın tranzit ölkə statusu getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Müəllifin fikrincə, Mərkəzi Asiya və Azərbaycan artan iqtisadiyyatı, demoqrafiyası və geosiyasi potensialı ilə dünya siyasətində strateji əhəmiyyətə malik olan vahid tarixi-mədəni coğrafi regiondur. Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələri kontekstində türk dünyası ilə münasibətlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin xarici siyasətində Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə hərtərəfli əlaqələrin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən birini təşkil edir. Azərbaycan türk dünyasının integrasiyası üçün daim mühüm təşəbbüslərlə çıxış edir və bu yöndə əməli addımlar atır. Məqalədə vurğulanır ki, BMT-nin Mərkəzi Asiya Ölkələrinin İqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramının (SPECA) Bakıda keçirilən birinci sammiti hazırda dünya miqyasında xüsusilə diqqət mərkəzindədir. SPECA-nın iştirakçı ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları birinci Zirvə görüşünün sonunda Bakı Bəyannaməsi və Orta Dəhlizin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı Yol Xəritəsi qəbul edilib. Müəllif Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlığının çox yaxşı perspektivləri olduğunu qeyd edərək, gələcək illərdə bu əməkdaşlığın daha da genişlənməsi və dərinləşməsi üçün çox böyük işlərin görülməyini, daha əhəmiyyətli addımların atılacağını vurğulayır. Şübhəsiz ki, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında gün-gündən inkişaf edən qarşılıqlı faydalı münasibətlər Türk dünyasının tərəqqisinə olduqca mühüm töhfələr verəcəkdir.

* AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
E-mail: esedovanad@gmail.com

Məqalədə ortaq soykökü və tarixi-mədəni əlaqələrə malik ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin bundan sonra da xalqlarımızın və dövlətlərin maraqlarına uyğun inkişaf edəcəyi və genişlənəcəyi məsələləri geniş təhlil edilib. Mərkəzi Asiya ölkələri ilə getdikcə daha da möhkəmlənən qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlıq həm ölkələrimiz və xalqlarımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, həm də bütün Türk dünyasının inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verməkdədir.

Giriş

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən və 1992-ci ildə BMT-yə üzv qəbul olunduqdan sonra ölkəmizin Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələri başlanmışdır və hazırda bu əlaqələr müvəffəqiyyətlə inkişaf etməkdədir.

Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında siyasi, iqtisadi, humanitar və mədəni əlaqələr getdikcə genişlənməkdədir. Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanda müasir nəqliyyat-logistika imkanları yaradılmış və ölkəmiz beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinə inteqrasiya olunmuşdur. Azərbaycanın da üzərində yerləşdiyi Orta Dəhlizin əhəmiyyəti dünyada baş verən son hadisələrdən sonra özünü xüsusilə aydın büruzə vermişdir.

Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra Azərbaycanın nəqliyyat-logistika imkanları xeyli genişlənməmişdir. Hesab edirik ki, Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasına da qısa müddət qalıb, beləliklə, ölkəmizin mühüm nəqliyyat qovşağına çevriləcəyinə əminik. Bu gün Çindən və Mərkəzi Asiyadan Avropaya gedən ən qısa və təhlükəsiz tranzit daşımaları məhz ölkəmizin ərazisindən keçir, bu da Azərbaycanın həmin dövlətlərlə əlaqələrinin inkişafına yetərincə əhəmiyyətli yol açır (Ömərov, 2013, s.14). Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında qurulan ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinin böyük perspektivi var. Buna sübut olaraq qeyd etmək olar ki, BMT-nin Mərkəzi Asiya Ölkələrinin İqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramının (SPECA) Bakıda keçirilən birinci sammiti bu gün dünya miqyasında xüsusilə diqqət mərkəzindədir.

1998-ci ildə BMT tərəfindən yaradılmış SPECA Mərkəzi Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın davamlı inkişafını və qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsini təşviq edən iqtisadi platformadır. Bu platformaya üzv olan ölkələr qismində Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Əfqanıstanı göstərmək olar (<https://globalnews.az/news/azerbaycan-merkezi-asiya-olkeleri-ile-coxesrlik-tarixi-ve-medeni-elaeqeler-baglayir/>).

Məlum olduğu kimi, 2023-cü il noyabrın 20-də BMT Baş Assambleyası SPECA-nın 25 illiyi ilə əlaqədar qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamədə üzv-dövlətlərin qarşılıqlı anlaşmasına, iqtisadi əməkdaşlığa və bölgədə inkişafa səbəb olacaq regional proqram kimi mühüm rolu qeyd olunur. Sənəd Mərkəzi Asiya ölkələrində əldə edilən tərəqqini, onların Avropa və Asiya iqtisadiyyatlarına inteqrasiyasını və dünya iqtisadi artımına töhfəsini xüsusi vurğulayır. Qətnamə, həmçinin, xatırladır ki, davamlı inkişaf hədəflərinə çatmaq məqsədilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında regional əməkdaşlığın bundan sonra da inkişafı və dost qonşuluq münasibətlərinin inkişafı zəruridir.

2023-cü ildə Proqrama Azərbaycan sədrlik etmişdir. Ölkəmizin sədrliyi dövründə – 20-24 noyabr 2023-cü il tarixlərində Bakıda SPECA həftəsi keçirilmişdir. Belə ki, bizim üçün böyük əhəmiyyəti olan SPECA-nın 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Zirvə görüşünə paytaxt Bakı ev sahibliyi etmişdir. Sammitdə Proqramın üzvü olan ölkələrin prezidentlərinin və digər yüksək səviyyəli rəsmilərin iştirakı tədbirin nə qədər önəmli olduğunu bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Həmin il noyabrın 24-də SPECA-nın iştirakçı ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarından birinci Zirvə görüşü keçirilmiş, görüşün sonunda SPECA-nın iştirakçı ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları tərəfindən Bakı Bəyannaməsi və Orta Dəhlizin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı Yol Xəritəsi qəbul edilmişdir. Bakı Bəyannaməsində dövlət və hökumət başçıları SPECA-nın iqtisadi əməkdaşlıq və regional inteqrasiya imkanlarından müştərək istifadə edilməsi yollarının öyrənilməsi məqsədilə və

xüsusi rabitə, ticarət, nəqliyyat və logistika, rəqəmsal transformasiya və innovasiyalar, sənaye, energetika, su ehtiyatlarının idarə edilməsi, ətraf mühit, yaşıl keçid və qarşılıqlı maraq doğuran digər sahələr üzrə meydana çıxan ümumi çağırışlara ortaq cavabların verilməsi platforması kimi SPECA-nın rolunun gücləndirilməsi barədə öz niyyətlərini bəyan edirlər. Sənəddə rəqəmsallaşma və tranzit marşrutlarının yaşıl transformasiyası, həmçinin ticarət və nəqliyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi və energetika birləşmələri, o cümlədən Şərq-Qərb Transxəzər Orta Dəhlizi çərçivəsində yaşıl enerji daxil olmaqla, əməkdaşlıq sahəsində bilavasitə prioritet sahə və bu məqsədlə Transxəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutu üzrə Multimodal Məlumat və Sənədlərin Rəqəmsallaşdırılması üzrə Yol Xəritəsinin qəbul edilməsinin qərara alındığı vurğulanır. Bundan başqa, Şərq-Qərb Transxəzər Orta Dəhlizinin SPECA-nın iştirakçı ölkələri ilə Asiya və Avropanın müxtəlif regionları, onun hüdudlarından kənarda daha səmərəli və dayanıqlı əlaqələrdən biri kimi əhəmiyyətinin və ölkələri dəhlizin potensialından qitələrarası nəqliyyat əməliyyatları üçün istifadə etməyə çağırmaq, SPECA-nın iştirakçı ölkələrinin müvafiq hakimiyyət orqanlarına nəqliyyat şirkətləri, ekspeditorlar, logistika mərkəzləri və milli operatorlar arasında bütün dəhliz boyu kommunikasiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasına diqqəti cəmləşdirmək tövsiyə edilir (<https://apa.az/xarici-siyaset/speca-nin-zirve-gorusunun-baki-beyannamesi-tam-metn-797219,11>). SPECA-nın 25-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbirdə çıxış edən Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, Azərbaycanı Mərkəzi Asiya ölkələri ilə çoxəsrlik tarixi və mədəni əlaqələr bağlayır. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya strateji əhəmiyyəti artmaqda olan vahid tarixi-mədəni və geosiyasi məkandır.

“SPECA-nın üzv ölkələrinin dövlət başçıları və hökumətlərinin birinci görüşünün beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə Bakı şəhərində mükəmməl təşkilinə, həmçinin Azərbaycanda SPECA günləri çərçivəsində 2023-cü il noyabrın 20-24-də digər tədbirlərin təşkilinə görə Prezident İlham Əliyevə səmimi təşəkkürün öz əksini tapması, Zirvə görüşünün yüksək səviyyədə keçməindən xəbər verir. (https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e77891_az.html).

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin qarşılıqlı münasibətlərinə baxış

Siyasi dialoqa hər zaman çox önəm verən, regionda və dünyada sülhün tərəfdarı olan ölkəmizin dünya dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı əməkdaşlığı genişlənməkdə davam edir. Son dövrlərdə istər cənab Prezidentin xarici ölkələrə işgüzar və rəsmi səfərləri, istərsə də digər dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları Bakıya rəsmi səfərləri Azərbaycanın xarici dövlətlərlə yüksələn xətt üzrə inkişaf edən münasibətlərinin və yaxın əlaqələrinin göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, Mərkəzi Asiya ölkələrindən Avropaya gedən ən qısa və təhlükəsiz tranzit daşımalar məhz ölkəmizin ərazisindən həyata keçirilir. Artıq hər kəs qəbul edir ki, tarixi İpək Yolu olaraq Azərbaycan Mərkəzi Asiya ölkələri üçün Türkiyə və Avropa bazarları istiqamətində etibarlı tranzit ölkədir. Bundan başqa, “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsi Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında əməkdaşlığın inkişafı baxımından mühüm layihələrdən biridir. “Ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın yeni sahəsi fiber-optik infrastrukturun yaradılmasına yönəlmiş və üzərində fəal çalışdığımız “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsidir” Fiber-optik infrastrukturun yaradılmasına yönəlmiş və üzərində fəal iş aparılan bu layihə ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın yeni istiqamətini təşkil edir.

Ancaq təbii ki, Azərbaycanı və Mərkəzi Asiya ölkələrini xalqlarımızın çoxəsrlik qardaşlıq münasibətləri bir-birinə sıx şəkildə bağlayır. 2023-cü il sentyabrın 14-də Düşənbədə Mərkəzi Asiya Dövlət Başçıları 5-ci Məşvərət görüşü keçirildi. Tədbirdə fəxri qonaq qismində iştirak edərkən Prezident İlham Əliyev bununla bağlı qeyd etmişdir: “Azərbaycanı və Mərkəzi Asiya ölkələrini xalqlarımızın çoxəsrlik qardaşlıq münasibətləri bağlayır. Ortaq mədəni köklər dövlətlərarası əlaqələrin möhkəm bünövrəsini təşkil edir. Otuz ildən artıqdır ki, biz müstəqil dövlətlər kimi həm ikitərəfli, həm çoxtərəfli formatda fəal şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət aparırıq, bir-birimizin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləyirik, iqtisadi əlaqələri

fəal şəkildə inkişaf etdiririk. Mərkəzi Asiya və Azərbaycan artan iqtisadiyyatı, demoqrafiyası və geosiyasi potensialı ilə dünya siyasətində strateji əhəmiyyətə malik olan vahid tarixi-mədəni coğrafi regiondur” (<https://president.az/az/articles/view/61059>).

Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələri kontekstində türk dünyası ilə münasibətlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin xarici siyasətində Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə hərtərəfli əlaqələrin gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən birini təşkil edir. Azərbaycan türk dünyasının integrasiyası üçün daim mühüm təşəbbüslərlə çıxış edir və bu yöndə əməli addımlar atır.

Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə inkişaf edən və genişlənən əlaqələrini xarakterizə edən amillərdən biri də yüksək səviyyəli qarşılıqlı səfərlərdir. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, son illər ərzində Prezident İlham Əliyev mütəmadi olaraq Mərkəzi Asiya ölkələrinə, bu regionda yerləşən dövlətlərin başçıları isə Azərbaycana səfərlər edirlər. Həmin səfərlər zamanı imzalanan sənədlər ölkələr arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün möhkəm təməl rolunu oynayır. Elə SPECA-nın 25-ci ildönümünə həsr olunan Zirvə görüşündə iştirak üçün Azərbaycana səfər edən Mərkəzi Asiya ölkələrinin rəhbərlərinin gəlişi də bunun daha bir təzahürüdür. Mərkəzi Asiya ölkələri coğrafi baxımdan yaxın, dost və qardaş ölkə olan Azərbaycanla əlaqələrə böyük önəm verirlər. Burada o da xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasındakı əlaqələrin inkişafında açılan yeni üfqlər olduqca böyük perspektivlər vəd edir. Hazırda Avropanın enerji təhlükəsizliyinə ciddi töhfələr verən Azərbaycan Şərqlə Qərb arasında, o cümlədən Mərkəzi Asiya ölkələri üçün mühüm tranzit ölkə və etibarlı tərəfdaşdır. Mərkəzi Asiya ölkələri də bunu nəzərə alırlar. Elə bu fonda da Azərbaycanın Mərkəzi Asiya regionu dövlətləri ilə qarşılıqlı integrasiya prosesinin hazırda yeni vüsət alması müşahidə olunmaqdadır.

Qafqaz və Mərkəzi Asiyada cərəyan edən geopolitik proseslərin təhlili bu potensialın üzə çıxarılmasının dünya birliyinə nə qədər gərəkli olduğunu göstərir. Ölkələrimiz artıq vahid geosiyasi, iqtisadi və mədəni məkan yarada bilmişlər. Məsələn bundadır ki, hazırda geosiyasi rəqabətin kəskinləşdiyi və dünya düzəninə formalaşdığı indiki dövrdə planetin müxtəlif regionlarında gedən proseslər ölkələrdən birgə əməkdaşlıq, birlikdə hərəkət etməyi və ümumi səylər göstərməyi tələb edir. Bundan irəli gələrək qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi də ön planda yer alır.

Hesab edirik ki, Mərkəzi Asiya ölkələrini təmsil edən şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Ələt Azad İqtisadi Zonasına hazırkı marağı da ikitərəfli əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə böyük inam yaradır. Zonanın yaradılmasında əsas məqsəd qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinə uyğun yüksək əlavə dəyərli və ixrac yönümlü istehsalı təmin etməkdir. İnnovativ texnologiyalardan istifadə edərək xidmətlər göstərən investorları cəlb etmək, bu şirkətlərin Azərbaycan şirkətləri ilə əməkdaşlığının təmin olunması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dinamik və dayanıqlı inkişafına töhfə vermək, həmçinin on minlərlə yeni iş yeri yaratmaq da əsas hədəflərdəndir. Ələt Azad İqtisadi Zonası daha çox nəqliyyat və logistika sahəsinin formalaşmasına xidmət edir. Belə bir iqtisadi zonanın yaradılması isə Azərbaycanın tranzit ölkə olaraq öz imkanlarını daha da genişləndirməsinə müvafiq şərait yaradır və ölkə ərazisinə yükdaşımalara artırılmasını şərtləndirir.

Digər tərəfdən, Şərq-Qərb marşrutu ilə yükdaşımalara artan tələbatı təmin etmək məqsədilə ölkəmizdə Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolunun müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirilir. Reallaşdırılan tədbirlərin nəticəsidir ki, 2024-cü ildə bu yol ilə daşınan yüklərin həcmi 1 milyon tondan 5 milyon tona qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Buna paralel olaraq, Bakı Ticarət Limanının imkanları bugünkü 15 milyon tondan 25 milyon tona qədər artırılır. Mərkəzi Asiya ölkələri bununla Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən dünya bazarına daha çox məhsul ixrac etmək, Orta Dəhlizin imkanlarından geniş şəkildə yararlanmaq imkanı qazanırlar. Nəticədə, Xəzər dənizi Azərbaycanla Mərkəzi Asiyanı daha sıx birləşdirir. Dünyanın sabit məkanları sırasında yer alan Azərbaycanın və Mərkəzi Asiya ölkələrinin sıx integrasiyası onların inkişafı üçün yeni

mərhələlər açır. Həm də bu, onunla şərtlənir ki, həm Azərbaycan, həm də Mərkəzi Asiya ölkələri başqalarının diktəsi ilə hərəkət etməyən dünyanın müstəqil subyektləridir.

Azərbaycanın xarici siyasətində Mərkəzi Asiya ölkələri, o cümlədən Tacikistanla münasibətlərin inkişaf etdirilməsi prioritet hesab edilir. Tarixi, mədəni, dini bağlılığa malik Azərbaycan-Tacikistan dostluq və qardaşlığı hər zaman səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanır. Hələ Sovetlər Birliyi dönməndə hər iki respublika arasında çox yaxın əlaqələr mövcud idi. Müstəqillik qazandıqdan sonra isə bu münasibətlərdə yeni mərhələ başlanmış və hər iki ölkə əsl dostluq şəraitində yeni imkanlara əsaslanaraq siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni, humanitar-sosial və digər sahələrdə çoxtərəfli əməkdaşlığı gücləndirmişlər. Belə ki, 2023-cü il aprelin 5-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Tacikistanda rəsmi səfərdə olarkən bir sıra əhəmiyyətli sahələri əhatə edən vacib sənədlər imzalanmışdır. Onlardan “Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi ilə Tacikistan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti arasında yerquruluşu, torpaq münasibətləri, kadastr, geodeziya, kartoqrafiya, Yerin məsafədən zondlanması və coğrafi informasiya sistemləri sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti yanında Gömrük Xidməti arasında Azərbaycan Respublikası və Tacikistan Respublikası arasında keçirilən mal və nəqliyyat vasitələri barədə ilkin məlumat mübadiləsinin təşkili haqqında Protokol” və s. sənədlər əlaqələrimizin müxtəlif sahələri ehtiva etdiyinə birbaşa sübutdur.

2024-cü il mayın 23-də Tacikistan Prezidenti də Bakıda səfərdə olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Tacikistan Respublikasının Prezidenti Emoməli Rəhmonun iştirakı ilə Azərbaycan-Tacikistan sənədlərinin imzalanması mərasimi olub. İmzalanan sənədlər sırasında “Azərbaycan Respublikası ilə Tacikistan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə”ni, “Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi ilə Tacikistan Respublikasının Sənaye və Yeni Texnologiyalar Nazirliyi arasında Anlaşma Memorandumu”nu, “Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə Tacikistan Respublikası Hökuməti yanında Ətraf Mühitin Mühafizəsi Komitəsi arasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nu və s. göstərmək olar (<https://president.az/az/articles/view/65959>).

Müasir dövrdə Azərbaycan-Qırğızistan münasibətlərinin əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Ümummilli Lider 1995-ci ilin avqustunda Türkdilli Dövlət Başçıların III Zirvə Görüşündə və “Manas” eposunun 1000 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərdə iştirak etmək üçün ilk dəfə Qırğızistana səfər etmişdir.

Məlum olduğu kimi, 2024-cü il aprelin 24-də Qırğız Respublikasının Prezidenti Sadır Japarov Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur. Hesab edirik ki, Mərkəzi Asiya ölkələrindən biri olan Qırğızistan rəhbərinin Azərbaycana səfəri dövlətlərimiz arasında münasibətlərin daha da dərinləşməsinə töhfə verəcək. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu daxili və xarici siyasət ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu, siyasi çəkisini daha da artırır, yeni uğurlara yol açır. Bütün sahələrdə əldə edilən əhəmiyyətli nailiyyətlər, gündən-günə genişlənən beynəlxalq əlaqələr kifayət qədər önəmli hadisələrlə yadda qalır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Qırğız Respublikasının Prezidenti Sadır Japarovun iştirakı ilə Dövlətlərarası Şuranın ikinci iclası uğurla keçmişdir. Cənab Prezidentimizin də qeyd etdiyi kimi, investisiya sahəsində əməkdaşlığın perspektivləri, Azərbaycan-Qırğızistan İnkişaf Fondunun vəsaitlərinin artırılması, enerji sahəsində əməkdaşlıq, əmtəə dövriyyəsinin artırılması məsələləri müzakirə edilmiş, həmçinin nəqliyyat sahəsində iri infrastruktur layihələrin həyata

keçirildiyi bu iki ölkə arasındakı fəaliyyətlərin birləşdirilməsinin və əlaqələndirilməsinin yeni dəhlizlər açmaq və yeni nəqliyyat arteriyaları yaratmaq istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanmışdır (<https://president.az/az/articles/view/65597>).

Tədbirdə Azərbaycan Baş nazirinin müavini Əli Əhmədov və Qırğızıstanın iqtisadiyyat və Kommersiya naziri Daniyar Amangeldiyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə Qırğız Respublikası Nazirlər Kabineti arasında 2024-2029-cu illər üzrə Əməkdaşlıq Proqramı” imzalanmışdır.

Bundan başqa, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi ilə Qırğız Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf Nazirliyi arasında Qırğız Respublikasında dövlət xidmətləri mərkəzlərinin təkmilləşdirilməsinə dair Anlaşma Memorandumu” da imzalanmışdır.

Azərbaycanın energetika naziri Pərviz Şahbazov və Qırğızıstanın energetika naziri Taalaybek İbrayev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Qırğız Respublikasının Energetika Nazirliyi arasında energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır.

Dövlət başçısı İlham Əliyev bildirmişdir ki, Qırğız Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında güclü dostluq əlaqələri yaradılacaqdır. İmzalanmış Əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə iki ölkə arasında münasibətlərin gözəl təməlidir (<https://yapsuraxani.org.az/azərbaycan-və-mərkəzi-asiya-oelkələri-arasında-münasibətlər-inkisaf-edir>).

Azərbaycana səfər zamanı, 2024-cü il aprelin 25-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Qırğız Respublikasının Prezidenti Sadır Japarov Ağdam rayonunun Xıdırlı kənd tam orta məktəbinin birgə təmələqoyma mərasimində iştirak ediblər. Qırğızıstan Prezidentinin təşəbbüsü ilə Qırğızıstan dövləti adından Ağdamın Xıdırlı kəndində tam orta məktəb binasının inşası ölkələrimizin qardaş münasibətlərinin getdikcə daha da genişləndiyinin bariz göstəricisidir.

Azərbaycanla Qırğızıstan arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü il yanvarın 19-da qurulub. 2007-ci ildə Azərbaycanın Qırğızıstanda səfirliyi, 2008-ci ildə isə Qırğızıstanın Bakıda səfirliyi fəaliyyətə başlayıb. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz də onu göstərir ki, Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri, o cümlədən Qırğızıstanla əməkdaşlığının geniş perspektivləri var və gələcək illərdə mövcud potensialdan tam istifadə üçün daha böyük addımlar atılacaq.

Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan həm etnik, həm dini-mədəni köklər və həm də ortaq mənəvi dəyərlərlə bir-biriləri ilə sıx bağlıdırlar. Məhz tarixi bağlar üzərində qurulmuş münasibətlər bu üç ölkə arasında iqtisadiyyat, ticarət, nəqliyyat-logistika və digər sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Ölkə rəhbərlərinin keçirdiyi mütəmadi görüşlər və qarşılıqlı səfərlər münasibətlərin daha da dərinləşməsinə və inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verir. 2022-ci il dekabrın 14-də Türkmənbaşı şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın və Türkmənistan Prezidenti Sərdar Berdiməhəmmədovun geniş tərkibdə görüşü baş tutdu. Lakin bundan bir gün əvvəl, dekabrın 13-də Türkmənistanın Avaza şəhərində Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan XİN rəhbərlərinin görüşü keçirildi.

Azərbaycanın xarici siyasət idarəsinin başçısı Ceyhun Bayramov bildirdi ki, üçtərəfli görüşün əməkdaşlığın inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan arasında əməkdaşlıq formatı Şərq-Qərb Transxəzər nəqliyyat dəhlizinin gücləndirilməsində, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasında, Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (<https://president.az/az/articles/view/58192>).

14 dekabr 2022-ci il tarixində Türkmənbaşı şəhərində baş tutan konfransda, artıq qeyd etdiyimiz kimi, prezidentlər İlham Əliyev, Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Sərdar Berdiməhəmmədov arasında görüş keçirilmişdir.

Konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxış etmiş və qeyd etmişdir: “Tarixi bağlar üzərində qurulmuş münasibətlər ölkələrimiz arasında iqtisadiyyat, ticarət, nəqliyyat və digər sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün imkanlar yaradır. Bu il (2022-ci ildə) Türkmənistanla ticarət dövriyyəsi 5 dəfə artmışdır. Bu, rekord göstəricidir” (<https://president.az/az/articles/view/58192>).

Azərbaycan və Qazaxıstan münasibətlərinə baxdıqda isə, prezidentlərin son illər qarşılıqlı və yüksək səviyyəli səfərləri ikitərəfli münasibətlərə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il avqustun 30-da yaradılıb. 1993-cü ilin yanvarında Qazaxıstanın Azərbaycanda, 2004-cü ilin martında isə Azərbaycanın bu ölkədə səfirlikləri fəaliyyətə başlayıb. 2008-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın Qazaxıstanın Aktau şəhərində baş konsulluğu açılıb. 2023-cü il noyabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana səfəri olub. Dövlətimizin başçısı Türk Dövlətləri Təşkilatının “Türk Əsri” çağırışı altında Astanada keçirilən 10-cu yubiley Zirvə görüşündə iştirak edib.

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev isə ötən il noyabrın 24-də Bakıda keçirilən BMT-nin Mərkəzi Asiya Ölkələrinin İqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramının – SPECA-nın iştirakçı ölkələrinin dövlət və hökumət başçıların Zirvə görüşündə iştirak etmək üçün ölkəmizdə işgüzar səfərdə olub (https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qazaxistan_munasibetleri_en_yeni_merhelede-2945555).

Qazaxıstanın dövlət başçısının Azərbaycana növbəti səfəri cəmi bir neçə ay sonra baş tutub. Belə ki, 2024-cü il martın 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevin iştirakı ilə Azərbaycan-Qazaxıstan sənədlərinin imzalanması mərasimi olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev “Azərbaycan Respublikasının və Qazaxıstan Respublikasının Ali Dövlətlərarası Şurasının 1-ci iclasının Qərarı”nı imzaladılar. Bundan başqa, “Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) ilə “Damu” Sahibkarlığın İnkişafı Fondu” Səhmdar Cəmiyyəti arasında Anlaşma Memorandumu”, “Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti yanında “Mərkəzi Kommunikasiyalar Xidməti” Respublika Dövlət Müəssisəsi arasında Əməkdaşlığa dair Memorandum”, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə “KazMunayQaz” Milli Şirkəti” Səhmdar Cəmiyyəti arasında Qazaxıstan neftinin alqı-satqısı sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Memorandum”u və “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə “KazMunayQaz” Milli Şirkəti” Səhmdar Cəmiyyəti arasında Qazaxıstan neftinin Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzit edilən həcmələrinin mərhələli artırılması haqqında Saziş” və s. mühüm sənədlər imzalanıb (<https://president.az/az/articles/view/65301>).

2024-cü il martın 12-də Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Qarabağa səfər edib və Füzuli şəhərinin Baş planı ilə tanış olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Füzuli şəhərində inşa olunan Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak ediblər. Mərkəzin yaradılması Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ikitərəfli münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə, gənclərin keyfiyyətli təhsilinə, regionda yaradıcılığın, idmanın və elmin inkişafına töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Füzuli şəhərində Qazaxıstan hökuməti tərəfindən Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin tikilməsi Azərbaycan Prezidenti və ümumiyyətlə, xalqımız tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Azərbaycana dövlət səfərindən əvvəl verdiyi müsahibədə Füzuli şəhərindəki Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin ölkələrimizin və xalqlarımızın dostluğunun, qardaşlığının, qarşılıqlı dəstəyinin daha bir simvoluna çevriləcəyini bildirmişdir.

2024-cü il iyulun 3-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Astanada səfərdə olub. Ölkəmizin başçısı qazaxıstanlı həmkarı ilə görüşdə bildirib ki, "... İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına kömək göstərilməsi təşəbbüsünüze görə bir daha bütün Azərbaycan xalqı adından minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Qazax xalqının dahi oğlu Kurmanqazının adını daşıyan mərkəz səmərəli fəaliyyət göstərir və Sizinlə birlikdə qeyd etdiyimiz kimi, bu, Qazaxıstan-Azərbaycan dostluğunun və qardaşlığının mərkəzidir. Bu, şəxsən Sizin və qardaş Qazaxıstan xalqının Azərbaycana münasibətinin bariz təzahürüdür".

İki ölkə arasında əməkdaşlıq ikitərəfli formatla yanaşı, çoxtərəfli səviyyədə də, xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində də uğurla davam etdirilir. Hər iki ölkə TDT çərçivəsində əməkdaşlıq sahələrinin genişləndirilməsində və inkişaf etdirilməsində maraqlıdır.

Azərbaycanın xarici siyasətində Özbəkistan ilə əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələri bu gün yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq sürətlə inkişaf etdirilir. İki ölkə arasında bu vaxtadək imzalanmış 160-dan çox sənəd, o cümlədən Strateji tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsi və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına dair Bəyannamə bu əməkdaşlıq üçün möhkəm hüquqi baza yaratmışdır. İki ölkə arasında münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf edir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Şavkat Mirziyoyev Özbəkistanda Prezident seçildikdən sonra bu əlaqələr ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Prezident Şavkat Mirziyoyevin Özbəkistanın rəhbəri seçildikdən sonra ilk dövlət səfərini məhz Azərbaycana etməsi ölkələrimiz arasında mövcud olan tarixi münasibətlərin ruhundan xəbər verir. Bu, Azərbaycan və özbək xalqları arasında dostluğun və qardaşlığın əyani təzahürüdür.

Şübhəsiz ki, əlaqələrin bugünkü yüksək səviyyəsi Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi güclü xarici siyasətin nəticəsidir. Burada əsas məsələlərdən biri də məhz qarşılıqlı maraqlardır. İki ölkə başçısının əvəzsiz xidmətləri nəticəsində Azərbaycan və Özbəkistan münasibətləri daha da güclənməkdədir. Özbəkistan prezidenti Şavkat Mirziyoyevin ölkəmizə səfəri türk dövlətləri arasında əlaqələrin və strateji tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca mühüm tarixi hadisədir. 2024-cü il avqustun 23-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana növbəti səfəri gerçəkləşdi. Azərbaycan Prezidentinin səfərinə böyük önəm verən Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev bildirdi ki, "Böyük məmnuniyyətlə qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycan Prezidentinin Özbəkistana dövlət səfəri çoxəsrlik dostluq münasibətlərimizin inkişafında tarixi hadisədir. Bu gün hörmətli İlham Heydər oğlu ilə müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə imzaladıq. Bu sənəd dövlətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətin möhkəmləndirilməsində yeni fəslin başlanması ilə əlamətdardır. Biz bununla çoxplanlı tərəfdaşlığın hərtərəfli inkişafı kursuna möhkəm sadiqliyimizi təsdiq etdik" (<https://president.az/az/articles/view/66728>). Səfər zamanı "Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə", "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi ilə Özbəkistan Respublikasının Ekologiya, Ətraf Mühitin Mühafizəsi və İqlim Dəyişikliyi Nazirliyi yanında Turizm Komitəsi arasında 2024-2026-cı illər üzrə turizm sahəsində Fəaliyyət Planı", "Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında 2024-2026-cı illər üçün mədəni-humanitar əməkdaşlıq üzrə Yol xəritəsi" və digər sənədlər imzalandı.

Əlaqələrimizin getdikcə daha da genişlənməsinin növbəti sübutu olaraq Füzulidə inşa olunan Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbi göstərmək olar. Məktəbə Əmir Teymurun nəvəsi, özbək xalqının böyük oğlunun adı verilib. Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev tərəfindən özbək xalqı adından hədiyyə olaraq Füzulidə inşa edilən məktəb 960 şagird yerlikdir. 2022-ci ildə başlanılan tikinti işləri ötən il başa çatdırılmış və Özbəkistan Prezidentinin Azərbaycana səfəri zamanı - 23 avqust 2023-cü ildə məktəbin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir (<https://president.az/az/articles/view/60907>).

Nəticə

Bütün bu qeyd etdiyimiz amillər Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ikitərəfli əlaqələrin sürətli inkişafına təkan verir. Dövlətlər arasındakı münasibətlər, dövlət başçılarının mütəmadi baş tutan qarşılıqlı səfərləri göstərdi ki, bizim strateji əməkdaşlığımız üçün çox gözəl zəmin vardır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ortaq soykökü və tarixi-mədəni əlaqələrə malik ölkələrimiz arasındakı münasibətlər bundan sonra da xalqlarımızın və dövlətlərin maraqlarına uyğun inkişaf edəcək və genişlənəcək. Mərkəzi Asiya ölkələri ilə gündən-günə daha da möhkəmlənən qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığımız həm ölkələrimiz və xalqlarımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, həm də bütün Türk dünyasının inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verməkdədir.

Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlığının çox yaxşı perspektivləri var və gələcək illərdə bu əməkdaşlığın daha da genişlənməsi və dərinləşməsi üçün daha böyük işlər görülməli, daha əhəmiyyətli addımlar atılacaq. Şübhəsiz ki, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında gün-gündən inkişaf edən qarşılıqlı faydalı münasibətlər Türk dünyasının tərəqqisinə olduqca mühüm töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan prezidentlərinin geniş tərkibdə görüşü keçirilib. /<https://president.az/az/articles/view/58192>, 14 dekabr 2022

Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətləri ən yeni mərhələdə. /https://azertag.az/xeber/azerbaycan_qazaxistan_munasibetleri_en_yeni_merhelede-2945555, Hikmət Əhmədov 11 mart 2024

Azərbaycan-Qazaxıstan sənədlərinin imzalanması mərasimi olub. /<https://president.az/az/articles/view/65301>, 11 mart 2024

Azərbaycan və Qırğızıstan Dövlətlərarası Şurasının 2-ci iclası keçirilib. /<https://president.az/az/articles/view/65597>, 24 aprel 2024

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında münasibətlər inkişaf edir. /<https://yapsuraxani.org.az/azerbaycan-ve-markazi-asiya-olkeleri-arasında-muenasibetler-inkisaf-edir>, Rəsmiyyə Hüseynova, 30 aprel 2024

Azərbaycanı Mərkəzi Asiya ölkələri ilə çoxəsrlik tarixi və mədəni əlaqələr bağlayır. “İki sahil” qəzeti, 29 noyabr 2023. <https://globalnews.az/news/azerbaycan-merkezi-asiya-olkeleri-ile-coxesrlik-tarixi-ve-medeni-elaeqeler-baglayir/>

Azərbaycan-Tacikistan sənədləri imzalanıb. /<https://president.az/az/articles/view/65959>, 23 may 2024

Azərbaycan və Özbəkistan prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər. /<https://president.az/az/articles/view/66728>, 23 avqust 2024

Füzulidə Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbin açılışı olub. /<https://president.az/az/articles/view/60907>, 23 avqust 2024

İlham Əliyev Mərkəzi Asiya Dövlət Başçılarının 5-ci Məşvərət görüşündə iştirak edib. /<https://president.az/az/articles/view/61059>, 14 sentyabr 2024

SPECA-nın Zirvə görüşünün Bakı Bəyannaməsi. /<https://apa.az/xarici-siyaset/speca-nin-zirve-gorusunun-baki-beyannamesi-tam-metn-797219>, 24 noyabr 2024

Ömərov V., Azərbaycanın Şərqi və Cənub Şərqi Asiya ölkələri (İndoneziya, Cənubi Koreya, Tailand və s.) ilə əməkdaşlığı. “Səs” qəzeti, 2 mart 2013, s.14. <https://sesqazeti.az/news/mia/337929.html>

Üç ölkəni bir araya gətirən ortaq maraqlar. /https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e77891_az.html, Mübariz Feyzli, 06 dekabr 2024

РЕЗЮМЕ

*Надежда АСАДОВА**Перспективы отношений между Азербайджаном и странами Центральной Азии*

Ключевые слова: СПЕКА, страны Центральной Азии, Азербайджан, международные связи, Средний коридор

Эффективное и взаимовыгодное сотрудничество Азербайджана с другими странами продолжает расширяться. В статье показано, что в последнее время как деловые, так и официальные визиты Президента в зарубежные страны, а также официальные визиты глав государств и правительств других стран в Баку являются показателем развивающихся связей Азербайджана и тесных связей с зарубежными странами по восходящей линии.

В последние годы наблюдается значительное оживление в отношениях Азербайджана с странами Центральной Азии, включая тюркские государства. Азербайджан играет ключевую роль в экономической и иногда политической интеграции стран Центральной Азии в мировую арену, благодаря историческим, религиозным, языковым, культурным и географическим связям. Страны Центральной Азии через Азербайджан объединяют Восток и Запад. После отечественной войны Азербайджан расширил свои транспортно-логистические возможности, превратив страну в важный транзитный хаб между Востоком и Западом. Не случайно сегодня самые короткие и безопасные транзитные маршруты из Центральной Азии в Европу проходят через Азербайджан. Следует также отметить, что Азербайджан развил современную транспортно-логистическую инфраструктуру, интегрировавшись в международные транспортные сети. Статус Азербайджана как транзитной страны в Центральной Азии становится все более важным.

По мнению автора, Центральная Азия и Азербайджан представляют собой единый историко-культурный географический регион, имеющий стратегическое значение в мировой политике с их растущей экономикой, демографией и геополитическим потенциалом. Отношения с тюркским миром также имеют большое значение в контексте отношений Азербайджана со странами Центральной Азии. Во внешней политике нашего государства одним из приоритетных направлений является укрепление всесторонних отношений со странами-членами Организации тюркских государств. Азербайджан всегда выступает с важными инициативами по интеграции тюркского мира и предпринимает практические шаги в этом направлении. В статье подчеркивается, что первый саммит Специальной программы ООН для экономик стран Центральной Азии (СПЕКА), состоявшийся в Баку, в настоящее время находится в центре внимания во всем мире. По итогам первой встречи на высшем уровне глав государств и правительств стран-участниц СПЕКА были приняты Бакинская декларация и Дорожная карта по цифровизации Среднего коридора. Отмечая, что сотрудничество Азербайджана со странами Центральной Азии имеет очень хорошие перспективы, автор подчеркивает, что в ближайшие годы будут сделаны большие дела и предприняты более важные шаги для дальнейшего расширения и углубления этого сотрудничества. Несомненно, взаимовыгодные отношения между Азербайджаном и странами Центральной Азии, которые развиваются с каждым днем, внесут весьма существенный вклад в прогресс тюркского мира.

В статье подробно проанализированы вопросы, по которым отношения между нашими странами, имеющими общее происхождение и историко-культурные связи, будут и дальше

развиваться и расширяться в соответствии с интересами наших народов и государств. Взаимовыгодное сотрудничество со странами Центральной Азии, которое становится все крепче и крепче, имеет огромное значение для наших стран и народов, а также вносит значительный вклад в развитие всего тюркского мира.

ABSTRACT

Nadejda ASADOVA

Prospects of Relations Between Azerbaijan and Central Asian Countries

Keywords: *SPECA, Central Asian countries, Azerbaijan, international relations, Middle Aisle*

Our country continues to expand its effective and mutually beneficial cooperation with other nations. The article highlights that, in recent times, both the President's official and working visits to foreign countries and the official visits of heads of state and government to Baku reflect Azerbaijan's steadily growing relations and close ties with foreign states.

In recent years, there has been significant revitalization in Azerbaijan's relations with Central Asian countries, including Turkic states. Azerbaijan plays a pivotal role in the economic and sometimes political integration of Central Asian countries into the global arena, due to historical, religious, linguistic, cultural, and geographical ties. Central Asian countries are uniting the East and the West through Azerbaijan. After the Patriotic War, the expansion of Azerbaijan's transport and logistics capabilities turned our country into an important transport hub between the East and the West. It is no coincidence that today, the shortest and safest transit routes from Central Asia to Europe pass through Azerbaijan. It should be noted that Azerbaijan has developed modern transportation and logistics infrastructure, integrating into international transportation networks. Central Asian countries recognize Azerbaijan's transit country status as increasingly significant day by day.

According to the author, Central Asia and Azerbaijan are a single historical and cultural geographical region with strategic importance in world politics with their growing economy, demography and geopolitical potential. Relations with the Turkic world are also of great importance in the context of Azerbaijan's relations with Central Asian countries. In the foreign policy of our state, one of the priority directions is strengthening comprehensive relations with the member countries of the Organization of Turkic States. Azerbaijan always takes important initiatives for the integration of the Turkic world and takes practical steps in this direction. The article emphasizes that the first summit of the UN Special Program for the Economies of Central Asian Countries (SPECA) held in Baku is currently in the center of attention worldwide. At the end of the first Summit meeting of the heads of state and government of SPECA participating countries, the Baku Declaration and the Road Map on the Digitization of the Middle Corridor were adopted. Noting that Azerbaijan's cooperation with Central Asian countries has very good prospects, the author emphasizes that in the coming years, great things will be done and more important steps will be taken to further expand and deepen this cooperation. Without doubt, the mutually beneficial relations between Azerbaijan and Central Asian countries, which are developing day by day, will make very essential contributions to the progress of the Turkic world.

In the article, the issues of whether the relations between our countries with common ancestry and historical-cultural relations will continue to develop and expand in accordance with the interests of our peoples and states were extensively analyzed. The mutually beneficial cooperation with the

countries of Central Asia, which is getting stronger more and more, is of great importance for our countries and peoples, and also makes significant contributions to the development of the entire Turkic world.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.79>

UOT: 327

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ TERRORÇULUQLA MÜBARİZƏNİN SİSTEMLİ XARAKTERİ VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

İlkin ƏHMƏDZADƏ*

Açar sözlər: *BMT, Avropa İttifaqı, ATƏT, NATO, 11 sentyabr terror aktı, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq terrorçuluq, anti-terrorizm, separatizm, geosiyasət, münaqişə*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə beynəlxalq terrorçuluqla mübarizənin geosiyasi maraqlar uğrunda mübarizə ilə qarışması dünyanın siyasi mənzərəsini kifayət qədər mürəkkəbləşdirmişdir. Yaranmış vəziyyətdə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə universal və regional beynəlxalq təşkilatların rolu və əhəmiyyəti olduqca aktuallaşmışdır. Bu mübarizənin qərargahı BMT olsa da, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, ATƏT və NATO kimi regional qurumlar da anti-terror fəaliyyətində mühüm rol oynamaqdadırlar. Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ümumi strateji kursun hazırlanmasında və həyata keçirilməsində bu qurumların birgə fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə beynəlxalq və regional təşkilatların anti-terror fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, bu mübarizənin sistemli şəkildə aparılmasına imkan verməyən maneələr və ortaya çıxan problemlər praktiki nəticələr nəzərə alınmaqla elmi-siyasi araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Müasir dünyanın reallıqları beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin mahiyyət, məzmun və xüsusiyyətlərinin əsaslı dəyişikliklərə məruz qaldığını, dövlətlərin soyuq müharibə dövründəkindən daha kəskin şəkildə qruplaşdığını və üz-üzə dayandığını, kütləvi qırğın silahlarından, xüsusilə nüvə silahından istifadənin daha real olduğunu deməyə əsas verir. Görünən odur ki, yaranmış şəraitdə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində BMT ilə yanaşı regional təşkilatlar səviyyəsində Avropa İttifaqının, ATƏT-in, NATO-nun, Avropa Şurasının, İƏT-in, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, Afrika İttifaqının, Amerika Dövlətləri Təşkilatının, ASEAN-in, QİƏT-in və s. qurumların əhəmiyyəti artmaqdadır ki, bunların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi strateji istiqamət səviyyəsinə yüksəldilməlidir.

Giriş

XXI əsrin ilk iki onilliyi ərzində ABŞ-ın bayrağı altında beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə az və ya çox dərəcədə nailiyyətlər əldə olunmuş, BMT və dünyanın regional səviyyəli qurumları tərəfindən terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq-hüquqi bazanın yaradılması yolunda ciddi addımlar atılmış, dünya birliyin üzvləri tərəfindən isə müvafiq milli qanunvericilik aktları qəbul edilmiş və çoxşaxəli anti-terror aktları həyata keçirilmişdi. Bununla belə, 2022-ci ilin fevralında Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması, Rusiyanın Xüsusi Hərbi Əməliyyat adı altında Ukraynanın rus əhalisinin kompakt şəkildə yaşadığı əraziləri ilhaq etməsi, 2023-cü ilin noyabrında isə İsrailin HƏMAS-a qarşı hərbi əməliyyatlara start verməsi, hər iki müharibədə mülki əhalinin,

* Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı.

Email: diplomtd325@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0009-0000-3186-6497>

xüsusilə uşaqların və yaşlı nəslin soyqırımına məruz qalması anti-terror mübarizəsinin mahiyyət və məzmununu əsaslı şəkildə dəyişdi. Məsələ bunda idi ki, müharibə aparan bütün tərəflər və onları dəstəkləyənlər anti-terror əməliyyatı adı altında bir-birlərinə qarşı hibrid müharibə aparırdılar.

Əgər beynəlxalq münasibətlərin tarixi baxımdan problemə yanaşsaq, hələ ötən əsrin əvvəllərində beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin beynəlxalq birlik çərçivəsində aparılmasına edilən cəhdlərə rast gələ bilərik. Belə ki, hələ 1937-ci ildə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən terrorun qarşısının alınması və terrorçuların cəzalandırılması haqqında xüsusi Manifest qəbul edilmiş, lakin dövlətlərin fərqli münasibəti üzündən qüvvəyə minməmişdi. Halbuki, 1934-cü ildə Fransanın Xarici işlər naziri L.Bartunun və Rumıniya kralı I Aleksandrın alman faşist kəşfiyyatı tərəfindən Marseldə öldürülməsi az təsadüf edilən hadisələr deyildi (M.:МГИМО 1999, s. 86). Bu terror aktlarından sonra Millətlər Liqası 58 dövlətin razılığına əsasən iki konvensiya qəbul etdi: "Terrorizmin qarşısının alınması və ona qarşı cəzalar haqqında" və "Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin təsis edilməsi haqqında" (https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-normativnye-pravovye-akty-ob-otvetstvennosti-za-terroristicheskiy-akt_s.131). Alman faşistləri, SSRİ və ABŞ hakimiyyəti siyasi rəqiblərini cismən məhv etmək üçün çoxsaylı terror əməllərini həyata keçirmişdilər. Hazırda Ukrayna, İran, İsrail və bir sıra Yaxın Şərq dövlətləri rejim əleyhdarlarına terror yolu ilə amansız divan tuturlar. ABŞ və Rusiyanın terrorçuluq əməllərini isə saymaqla qurtarmaz.

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə dünyanın universal və regional qurumlarının fəaliyyəti, qəbul etdikləri qanunvericilik aktları, terrorla mübarizədə qəbul edilmiş və həyata keçirilməkdə olan milli hüquq normaları və onların təfsiri ilə bağlı indiyədək cild-cild kitablar yazılmış, tədqiqatlar aparılmış və hazırda da aparılmaqdadır (Xəlilov S., 2002, s.3-4). Məqsədimiz dünya birlikləri çərçivəsində anti-terror fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq və bu birliklərin fəaliyyətinin koordinasiyalı və sistemli şəkildə apara biləcəkləri mübarizənin problemlərini təhlil etmək, habelə perspektivdə, mümkün gələcəkdə anti-terror sisteminin yaradılması yolları və istiqamətlərinə aydınlıq gətirməkdir.

I. BMT çərçivəsində terrorçuluqla mübarizə

Müasir dövrdə beynəlxalq terrorçuluğun müxtəlif növləri və formalarının müəyyənləşdirilməsi, hüquqi-siyasi xarakteristikasının verilməsi, fəaliyyət mexanizminin yaradılması, mübarizə üsulları və istiqamətlərinin müəyyən edilərək dövlətlərin bu mübarizəyə cəlb olunması prosesində ağırlıqları və məsuliyyəti BMT və onun icra strukturları daşıyır. Məlum olduğu kimi, terror aktlarının önlənməsi sahəsində BMT Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisi tərəfindən hal-hazırədək 13 siyasi-hüquqi sənəd hazırlanmış və dünya birliyinin icraatına götürülmüşdür. Bu sənədlərdə terrorla bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilir, onların fəaliyyət dairəsi və mübarizə istiqamətləri açıqlıb göstərilir ki, bu məsələlərə hava nəqliyyatında, dəniz nəqliyyatında, quru məkanlarda, dənizdəki platformalarda terror aktlarının törədilməsi, qorunan şəxslərlə, girovlarla, miqrantlarla münasibətlər, nüvə materiallarından, plastik partlayıcılardan, texniki vasitələrdən, bomba terrorizmindən istifadə, terror bombardmanları, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi, dəstəklənməsi, terrorçulara sığınacaq verilməsi və s. kimi məsələlər daxildir. BMT sənədlərinin başlıca və ümumi çatışmazlığı terrorizmin vahid tərfi və səciyyəsinin verilməməsidir, hətta elə sənədlər var ki, onlarda terror terminindən belə istifadə olunmur.

Hazırda BMT səviyyəsində terrorizmlə mübarizəyə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi kontekstində yanaşılır ki, bu da öz əksini təşkilatın Nizamnaməsində tapmışdır, ilk hüquqi aktlar isə hələ keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə aiddir. "Soyuq müharibə" dövründə planetimizdə baş verən çoxsaylı münaqişələr və bununla bağlı terrorçuluq əməlləri BMT TŞ və Baş Məclisini dönə-dönə bu problemə qayıtmağa və dünya birliyinin üzvlərini bu təhlükəyə qarşı birgə mübarizəyə çağırırlar

etməyə vadar etmişdi və etməkdədir. XX əsrin 90-cı illərindəki məlum hadisələrdən sonra həm terrorun, həm də ona qarşı mübarizənin şiddətləndiyi özünü daha açıq şəkildə göstərməyə başladı. 1996-cı ildən etibarən BMT çərçivəsində Türkiyənin və Hindistanın təklif etdiyi layihələrə əsasən, müzakirələr getdi, terrorizm üçün əsaslı səbəblərin olmadığı, terrorun insan hüquqlarının pozulması olduğu, bu sahədə hərtərəfli sazişin imzalanmasının vacibliyi, dövlətlərin terrorizmi təşviq etməkdən və dəstəkləməkdən çəkinməli olduğunu bildirməsinin məqsədyönlülüüyü kimi çağırışlar səslənməyə başladı (Ağar Mehmet, 1996, s. 23-24). Bununla belə, milli azadlıq hərəkatlarının, müstəmləkəçiliyə qarşı aparılan mübarizədə istifadə edilən üsulların, irqi ayrı-seçkiliyə, aparteidə qarşı silahlı mübarizə kimi halların terror fəaliyyətinə aid edilməməsi terrorizmə qarşı beynəlxalq səviyyədə ümumi platformanın hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

Beynəlxalq terrorizmə qarşı BMT səviyyəsində qlobal mübarizənin başlanması ABŞ-da baş vermiş 2001-ci il 11 sentyabr terror aktları ilə bağlıdır. Belə ki, BMT TŞ 11 sentyabr terror aktından dərhal sonra qəbul etdiyi 1368 (2001) sayılı qətnamə ilə bu hücumu pisləmiş və təşkilatın Nizamnaməsindən irəli gələn öhdəliklərinə uyğun olaraq, cavab tədbiri kimi bütün lazımi addımları atmağa başlamışdı, fakt, sənəd və materialların öyrənilməsi göstərir ki, məhz bu dövrdən etibarən beynəlxalq terrorizmin bütün formalarına qarşı anti-terror siyasi-hüquqi aktları və praktiki mübarizə başlamışdı. Bu sırada növbəti addım BMT TŞ-nin 2001-ci il 28 sentyabr tarixli 1373 sayılı qətnaməsi olmuşdu ki, bu sənəddə terrorizm yekdilliklə pislənilir, qətnamənin icrasına nəzarət edəcək anti-terror Komitəsinin yaradılması qərara alınır. Qətnamənin terrorizmə qarşı kollektiv mübarizənin başladığını bəyan edən bəndləri xüsusi əhəmiyyətə malik idi və bütün dövlətlər 90 gün ərzində gördüyü tədbirlər barədə bu komitəyə məlumat verməyə dəvət olunurdular (Независимая газета, 16 сентября 2001). Deməli, terrorizmə qarşı kollektiv şəkildə başlanan mübarizəni anti-terrorizm sisteminin qurulmasının başlanğıcı hesab etmək üçün tutarlı siyasi-hüquqi baza yaradılmışdı.

Ümumiyyətlə, BMT qurumlarının (ixtisaslaşmış qurumlar da daxil olmaqla) anti-terror mübarizəsini əks etdirən bütün siyasi-hüquqi sənədləri və mübarizə üsulları bizə imkan verir ki, sabotaj hallarına baxmayaraq, bu mübarizənin sistemli və kollektiv şəkildə aparılması nəticəsinə gələk. Çünki BMT sənədlərinə əsasən, terrorçuluğun bütün formalarının beynəlxalq cinayətkarlığın növlərinə aid edilməsi və pislənməsi, terror əməllərinin tam və dəqiq olmasa da xarakteristikasının verilməsi, terror fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması, terrorçuluq fəaliyyətində istifadə olunacaq iqtisadi resursların dondurulması, terror fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş bütün əməliyyatların qadağan edilməsi, terrorçuluq fəaliyyətinin bütün növlərinin passiv və ya aktiv şəkildə dəstəklənməsindən və silah-sursatla təmin edilməsindən, terrorçuluğun qarşısının alınmasına yönəlmiş hər cür fəaliyyətin qarşısının alınması üçün dövlətlər arasında məlumat mübadiləsi də daxil olmaqla fəaliyyətlərin təşkili və həyata keçirilməsi, ehtiyat tədbirlərinin görülməsi, terror fəaliyyətinin planlaşdırılmasında, maliyyələşdirilməsində və hazırlanmasında iştirak edənlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, öz daxili qanunlarında terrorizmi ağır cinayət əməli kimi müəyyən edən tənzimləmənin qəbulu, bir-birinə yardım edən terror fəaliyyətinin dəstəklənməsi və maliyyələşdirilməsi ilə bağlı istintaq və məhkəmə proseslərində ən yüksək səviyyəli mütəxəssislərin iştirakının vacibliyi öz təsdiqini tapmışdı. BMT sənədlərində habelə, terrorçu qrupların keçid yollarının bağlanması, güclü sərhəd nəzarətinin həyata keçirilməsi, terrorçu qrupların, saxta sənədlərin, həssas maddələrin, rabitə vasitələrinin ötürülməsi ilə bağlı məlumat mübadiləsinin intensivləşdirilməsi və sürətləndirilməsi, terror texnologiyaları, kütləvi qırğın silahları, beynəlxalq terrorizmin narkotik ticarəti və çirkli pulların yuyulması kimi əməllərin qarşısının alınması sahəsində tədbirləri və nəzarəti daha ciddi və səmərəli şəkildə aparmağı, qaçqın statusu verilməzdən əvvəl sığınacaq axtaran şəxslərin digər cinayətlərlə əlaqəli olub-olmamasını, terror fəaliyyətində iştirak edib-etməməsini və s. araşdırmağın vacibliyi vurğulanırdı (Горбунов К.Г., 2010, s.168-171).

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizə problemləri minilliyin əvvəllərindən etibarən BMT-nin gündəmində başlıca yer tutmaqdadır. Zaman keçdikcə bu sahədə ciddi yeniliklər və təkmilləşmələr özünü göstərir. Bu baxımdan BMT Baş katibi A.Quterreşin beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin daha məqsədyönlü və sistemli şəkildə aparılması üçün etdiyi təkliflər və əməli fəaliyyət mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun 2017-ci ilin fevralında BMT-nin tərkibində bütün üzvlərin adından çıxış edən Əks-terror İdarəsinin yaradılması təklifi zamanın tələbi ilə bağlı idi. Baş katibin fikrinə görə, “biz bütün BMT sistemi çərçivəsində terrorizmlə mübarizəni prioritet olaraq görməli, habelə missiyamızın zorakı ekstremizmlə mübarizənin global əks-terrorçu strategiyaya müvafiq olduğunu göstərməliyik”. Ümumiyyətlə, BMT-nin son yarım əsrlik dövrünün təhlili göstərir ki, beynəlxalq birlik tərəfindən terrorizmə qarşı mübarizə ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməyə başlamış, bu prosesdə regional təşkilatlar və milli dövlətlərlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi mühüm yer tutmuşdu. BMT Baş Məclisinin 2006-cı il sentyabrın 8-də elan etdiyi terrorizmə qarşı global mübarizə strategiyası ilə yanaşı “Terrorizmə qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə hədəf qrupu”nun siyahısı da gündəmə gətirilmişdi. Bu qrupa BMT-nin 38 strukturu və əlaqəli təşkilatlar, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əks-terrorizm Mərkəzi daxil idi (https://musavat.com/news/bmt-terrorizme-muharibe-elan-edir-icmal_418400.html). Strategiyada regional təşkilatların və milli dövlətlərin də qarşısına həyata keçirilməsi zəruri olan vəzifələr qoyulmuşdu.

BMT-nin regional təşkilatlar içərisində Avropa İttifaqı ilə birgə anti-terror fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bu birliyin anti-terror siyasətində Terrorla mübarizəyə dair 1977-ci il Avropa Konvensiyası başlıca rol oynayırdı. Türkiyənin də zərurət üzündən qoşulduğu bu Konvensiya təyyarələrin qaçırılmasını, təyyarələrə hücumları, diplomatlara və beynəlxalq səviyyədə qorunan şəxslərə hücumları, adam oğurluğunu, girov götürməyi və ya azadlıqların qanunsuz məhdudlaşdırılmasını, bomba (o cümlədən, raket, məktub bombalar), avtomatik odlu silahları qadağan edir və belə əməlləri törətməyi, törətməyə cəhd etməyi və ya onlara ortaq olmağı terror cinayəti hesab edirdi. Terror şou və ya ideologiya deyil, sonu qanla bitən cinayət əməlləridir ki, konkret olaraq siyasi məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edilir. Bu baxımdan Konvensiyanın müddəaları 1994-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 49/60 sayılı qətnaməyə əlavə Bəyannaməsi ilə üst-üstə düşürdü. Bəyannaməyə görə, “siyasi motivlərlə həyata keçirilən, insan cəmiyyətində və ya müəyyən insanlarda qorxu mühiti yaradacaq cinayət əməlləri siyasi, fəlsəfi, ideoloji, etnik, irqi, dini və ya hər hansı digər əsaslarla əsaslandırılmalı bilməzdi” (Akıllıoğlu Tekin, 1996, s.140-142). Bütün siyasi-hüquqi sənədlərdə terrorun ifrat zorakılığı ehtiva etdiyi razılaşdırılsa da, zorakılıq edən şəxsə asılı olaraq problemə fərqli yanaşmalar tətbiq olunur.

II. Avropa İttifaqı çərçivəsində terrorçuluqla mübarizə

Aİ-nin gündəmində 11 sentyabr hadisələrindən sonra yer alan başlıca mövzu ABŞ-ın Əfqanıstandakı əməliyyatlar və terrorizmlə mübarizə tədbirləri olmuşdu. Aİ Şurası, habelə üzv ölkələrin liderləri ABŞ-ı tam dəstəklədiklərini bildirərək, həm öz təhlükəsizlikləri, həm də ABŞ-ın istəklərinə uyğun olaraq terrorla mübarizə tədbirlərini görməyə başladıklarını bildirmiş və ilk olaraq BMT qətnaməsində nəzərdə tutulan 90 gün ərzində fərdi anti-terror fəaliyyət planlarını hazırladıklarını bəyan etmişdilər. Aİ-nin daha güclü və nüfuzlu dövlətləri 11 sentyabr terrorundan sonra Əfqanıstan əməliyyatında iştirak edərək beynəlxalq aləmdə təsirli olmağa çalışırdılar. Avropa dövlətlərinin tam olaraq reallaşdırmağa nail ola bilmədiyi Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasətinin yenidən gündəmə gətirilməsi, ədliyyə və daxili işlər sahəsində daha sıx əməkdaşlıq qurmaqla İttifaqın möhkəmlənməsi, habelə yaranmış fürsətdən istifadə edərək Aİ-yə integrasiyada irəliləyişin əldə edilməsi

perspektivli hədəflərin siyahısında idi. Aİ ölkələri bir-birinin ardınca yeni strateji xətt götürməyə başlamışdılar.

Aİ-nin 2001-ci ilin oktyabrında keçirilən Gent sammitində ABŞ-ın “qanuni” Əfqanıstan əməliyyatını dəstəklədiyi bir daha bəyan edildikdən sonra birliklə ABŞ arasında terrorizmlə mübarizədə ədalət prinsiplərini gözləmək, ekstradisiya sahəsində əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün addımlar atılmağa başlandı; terror aktları ilə əlaqəli cinayətkarların axtarışı, tapılması və cəzalandırılması, sərhəd nəzarətinin gücləndirilməsi və terrorçuların sərhədlərdən keçməsinin qarşısının alınması, terror məqsədi ilə istifadəsi ehtimal olunan nüvə, bioloji və kimyəvi maddələrin idxalı və ixracına daha sərt nəzarəti təmin etmək üçün yeni qərarlar qəbul olundu.

Aİ-nin 2001-ci ilin dekabrında keçirilən Brüssel sammitində BMT qərarlarına uyğun olaraq anti-terror çərçivə sazişi, habelə terrorçuluq fəaliyyətini cavablandırmaq üçün Həbs və Axtarış Direktivi qəbul edilmişdi. Direktivin tətbiqlə mübarizəyə gətirdiyi ən mühüm yenilik ondan ibarət idi ki, üzv dövlətlər arasında cinayətkarların ekstradisiyası məlum rəsmi ekstradisiya proseduru çərçivəsindən çıxarılır və ölkənin hüquq-mühafizə orqanları üçün etibarlı və məcburi olan standart həbs orderi ilə təmin edilirdi (Eralp Atila, 2002, s. 52-53).

Terrorla mübarizə tədbirlərinin davamı kimi, Avropa İttifaqı Şurası 13 iyun 2002-ci ildə Terrorla Mübarizə üzrə Çərçivə qərarını qəbul etmişdi. Bu qərarla terror cinayətinin əhəmiyyətinə toxunulur və məqsədin terrorla mübarizənin üzv dövlətlər tərəfindən birtərəfli qaydada aparıla bilməməsi, İttifaqın bununla bağlı tədbirlər görəcəyi və üzv dövlətlərin terrora qarşı birgə mübarizə üçün öz daxili qanunlarını bu qərara uyğunlaşdırmaları tələb edilirdi. Bu qərar həm də terror təşkilatı üzvlərinin zamanında müəyyənləşdirilməsi və birlik daxilində sərbəst hərəkətinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı (Burcu Tuğay, 2016, s.116).

ABŞ-ın rəhbərliyi altında koalisiya qüvvələrinin İraqı işğal etməsi nəticəsində yaranan miqrasiya axınları terrorun yayılmasında mühüm rol oynadı. Məhz bununla əlaqədar olaraq 2005-ci il oktyabrın 3-də “Avropa İttifaqına Üzv Dövlətlərin Xarici Sərhədlərinin İdarə Edilməsi üzrə Operativ Əməkdaşlıq Agentliyi” (Frontex) yaradılmışdı. Agentlik Aİ-yə üzv dövlətlərin qonşuları ilə sərhədlərinin qorunmasını və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək məqsədi ilə noyabrın 30-da “Avropa Təhlükəsizlik Strategiyası”nın bazasında Aİ-nin “Terrorla mübarizə strategiyası” qəbul edildi. Tədqiqatçılara görə, Strategiya: a) radikallaşmanın və terrora iştirakın qarşısını almaq üçün profilaktikadır; b) Aİ vətəndaşlarının və infrastrukturun mühafizəsinə yönəlmiş qorunmadır; c) İttifaq daxilində və xaricində terrorçuların izlənməsini, tutulmasını və onların məsuliyyətə cəlb edilməsini nəzərdə tutan monitorinqdir; d) terror aktının nəticələrinin minimuma endirilməsi və böhranların yaxşı idarə olunması ilə bağlı cavabdır. “Cavab” hissəsinə əsasən, terrorizmin mənfi nəticələrinin minimuma endirilməsi, görülən tədbirlərdə qanuniliyin təmin edilməsi və ictimai dəstəyin artırılması diqqət mərkəzinə gətirilirdi (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, s.172). Əslində terrorçuluğa qarşı mübarizə strategiyası dövlətlərin bu istiqamətdə fəaliyyətinin hansı istiqamətlərdə aparılmasının perspektivlərini əks etdirən yol xəritəsinə bərabər sənəd idi.

Görülən tədbirlərə, atılan addımlara və qəbul edilən qərarlara baxmayaraq Avropada terrorçuluq aktları çoxalmaqda davam edirdi ki, bu Aİ-nin BMT ilə birgə çıxış etməsinə daha güclü təsir göstərirdi. Məlum olduğu kimi, minilliyin əvvəllərindən etibarən Avropa ölkələrində baş verən terror aktlarının dinamik şəkildə artdığı müşahidə olunmaqda idi. 2013-2015-ci illərdə Fransada, İtaliyada, Hollandiyada baş verən terror aktlarının təşkilatçısı İŞİD olmuşdu. Terror hücumlarından dərhal sonra Avropada ən yüksək səviyyədə terror xəbərdarlığı elan edilmişdi. Həmin dövrdə - 15-16 noyabr 2015-ci ildə Türkiyədə keçirilən G20 sammitinin gündəmində olan əsas məsələlərdən biri terrorla mübarizə idi. Məhz G20-nin bu Sammitində ilk dəfə olaraq iqtisadi gündəmdən başqa “Qlobal

çağırışlar: Terrorizm və Qaçqın böhranı” adlı sessiya keçirilmişdi. 2016-cı ilin martında Belçikanın paytaxtı Brüsseldə törədilən terror aktlarından sonra İŞİD faktoru yenidən gündəmə gəlmişdi. 2015-ci ilin yanvarında “Charlie Hebdo”ya hücumdan sonrakı iki il ərzində İttifaqın sərhədləri daxilində həyata keçirilən bu hücumlar Birliyə “ərəb baharına” cavab kimi səsləndirilməyə başlanmışdı (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, s.121-132). Qeyd edək ki, hələ 2004-cü il martın 11-də Madriddə baş vermiş terror aktından sonra Aİ Şurası İttifaqın terrorla mübarizə üzrə Koordinatoru vəzifəsini təsis etmişdi ki, koordinator hər 5 ildən bir seçilir və terrorla mübarizə strategiyasının hazırlanmasına rəhbərlik edir və müvafiq tədbirləri digər Avropa qurumları ilə birlikdə həyata keçirirdi. 2024-cü ilin martında Niderlandın nümayəndəsi B.Veqter Aİ-nin yeni koordinatoru seçilmişdi ([https:// www. interfax. ru/ world/948324](https://www.interfax.ru/world/948324)).

Miqrasiya prosesləri nəticəsində terror əməllərində adı çəkilməyən terrorçuların Avropa ölkələrinə nüfuz etməsi dini terrorizm və ekstremizmin yayılmasına öz pozitiv təsirini göstərməyə başlamışdı. Araşdırmalar göstərirdi ki, Avropa qurumlarının demək olar ki, bütün tədbirlərində terrora qarşı “Terrorizm Avropaya qalib gələ bilməyəcək!” devizi altında silsilə tədbirlər keçirilirdi. 2020-ci il noyabrın 13-də Brüsseldə keçirilən konfransda terrorçuların istəklərinə çata bilməyəcəklərinə dair çağırışlar açıq şəkildə yer almışdı (<https://www.dw.com/ru/evrosojuz-nameren-rasshirit-obmen-dannymi-v-borbe-s-terrorizmom/a-55591861>). Maraqlıdır ki, Aİ tərəfindən keçirilən tədbirlərdə regionun bütün dövlətlərinin nümayəndələri iştirak edirdilər ki, belə vəziyyət kollektiv qərarların qəbul edilməsinə və ümumi taktiki xəttin müəyyənləşməsinə imkan verirdi.

Avrasiya məkanında əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyə malik olan Azərbaycan Respublikası terrorizmdən daha ciddi zərərlər görən dövlət kimi dünyanın bütün universal və regional təşkilatları ilə, xüsusilə Avropa İttifaqı ilə sıx əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycan hələ 1996-cı ildə Aİ ilə Strateji Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlıq sazişi imzalamış, sonralar isə illər üzrə fərdi Fəaliyyət planlarının həyata keçirilməsinə başlanılmışdı. Azərbaycan-Aİ Fəaliyyət planında yer alan çirkli pulların yuyulması, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin Axtarışı, Həbsi və Müsadirəsi haqqında 1990-cı il Avropa Şurası Konvensiyasının həyata keçirilməsi və cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin axtarışı, həbsi və müsadirəsi və onun təbii davamı olan terrorizmin maliyyələşdirilməsi üzrə yeni siyasi-hüquqi sənədlərin imzalanması kimi məsələləri birgə həll etmək dururdu (<https://azerbaijan.az/related-information/193>).

Azərbaycanla Aİ arasındakı ikitərəfli münasibətlərdə BMT TŞ-nin 1267/99, 1373/01, 1566/04 və 1624/05 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsi sahəsində əməkdaşlıq məsələləri, həmçinin, Terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qadağan olunması üzrə BMT Konvensiyası da daxil olmaqla bütün müvafiq BMT Konvensiyalarının yerinə yetirilməsi vasitəsilə terrorizmə qarşı çoxtərəfli mübarizədə BMT-nin rolunun gücləndirməsi istiqamətində tərəfdaşlıq edilməsi və ümumi siyasi kursun həyata keçirilməsi reallaşdırılırdı. BMT-nin Ermənistanın və onu beynəlxalq səviyyədə dəstəkləyən qüvvələrin kəskin müqavimətinə baxmayaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi sənədlərin beynəlxalq hüquqi müstəvidə əhəmiyyəti olduqca böyük idi, çünki bu sənədlərdə hələ terrorçuluğa qarşı mübarizənin indiki kimi aktual olmadığı şəraitdə Ermənistan Respublikası dolayısı ilə terror-seperatizm siyasətini dəstəkləməkdə və maliyyələşdirməkdə ittiham edilirdi.

III. ATƏT çərçivəsində terrorçuluqla mübarizə

Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə BMT ilə əməkdaşlıq edən qurumların içərisində Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı da mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, bu qurum soyuq müharibə illərində Şərq-Qərb blokları arasında dialoqu həyata keçirmək məqsədilə yaradılmışdı. Hazırda dünyanın 56 dövlətini öz sıralarında birləşdirən təşkilat soyuq müharibədən sonra ortaya

çıxan böhranların aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyət göstərməkdədir. ATƏT dünya siyasətinə qloballaşma dövrünün təhdid və risklərindən çıxış etməklə münasibət sərgiləyir və onun mövqeyi budur ki, çoxtərəfli əməkdaşlıq olmadan tək bir təşkilat və ya dövlətin müasir təhlükələrin öhdəsindən gəlməsi mümkün deyildir. Bu baxımdan insan hüquqları, əsas azadlıqlar, demokratiya və qanunun aliliyinin müdafiəsi ATƏT-in hərtərəfli təhlükəsizlik konsepsiyasının mərkəzində dayanır. Fikir və inancların fərqliliyi şəraitində dözümsüzlük, aqressiv millətçilik, irqçilik, terrorizm, şovinizm, ksenofobiya və antisemitizm də daxil olmaqla insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasına qarşı mübarizə ATƏT-in bəyan etdiyi prinsiplərin mənbəyi kimi çıxış edir ki, bunların həyata keçirilməsi münəqişələrin qarşısının alınmasını, böhranların idarə edilməsini və konfliktdən sonrakı reabilitasiya və əməkdaşlığı zəruri edir.

ATƏT-in ən mühüm fəaliyyət sahələrindən biri Avropa Konvensiyasını həyata keçirmək və regionda qüvvələr tarazlığının saxlanmasına nəzarət etməkdir. Onun 1999-cu il noyabrın 19-da 54 ölkənin iştirakı ilə İstanbulda keçirilən Zirvə toplantısında qəbul edilmiş “Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası” təşkilatın qloballaşma dövründəki prioritetlərini və nail olmaq istədiyi çoxtərəfli əməkdaşlığın dinamikasını ortaya qoyur. Xartiyada XX əsrin son onilliyində ATƏT regionunda mühüm uğurların əldə olunduğu, əvvəllər mövcud olan gərginliyin əməkdaşlıqla əvəz olunduğu, lakin dövlətlər arasında münaqişə təhlükəsinin tam aradan qaldırılmadığı Avropada yeni risk və təhlükələrin yarandığı vurğulanır. ATƏT təhlükələrin cəmiyyətdaxili və dövlətlərarası mübahisə və inamsızlıqlardan yarandığını, təhlükəsizlik və sülhə yalnız vətəndaşlar arasında etimad və dövlətlər arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi yolu ilə nail olunacağını hədəfləyirdi. Qurum regional təhlükəsizliyə təhdidlərin içərisində terrorizm və separatçılığı daha ciddi təhlükələr kimi görürdü. ATƏT ümumilikdə 2011-ci ildən hazırkı dövrə qədər terrorizmlə mübarizə haqqında 11 siyasi-hüquqi sənəd qəbul etmişdir. (<https://www.oscepa.org/ru/deyatelnost/spetsialnye-komitety-i-rabochie-gruppy/countering-terrorism-2>).

ATƏT-in Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə Xartiyasında beynəlxalq cinayətkarlığın bütün formalarının, o cümlədən, beynəlxalq terrorizmin, zorakı ekstremizmin, mütəşəkkil cinayətkarlığın, insan alverinin və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin getdikcə daha çox təhlükəsizliyə təhdid kimi ortaya çıxdığı bildirilir və “terrorizmin səbəblərindən və hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq, qəbul edilməz bir hadisə olduğu” qeyd edilirdi. Sənəddə “biz hər hansı terror fəaliyyətinin hazırlanmasının və maliyyə dəstəyinin qarşısının alınması üçün səylərimizi artıracağıq və terrorçuların bizim ərazimizdə yerləşməsinə imkan verməyəcəyik” - çağırışı edilirdi (<https://www.osce.org/ru/secretariat/terrorism>).

Təsədüfi deyildi ki, ABŞ-da 11 sentyabr terror aktından sonra BMT TŞ-nin 1373 (2001) sayılı qətnaməsinə əsasən, ATƏT-in Parlament Assambleyası 2002-ci ildə 7 nəfər parlament nümayəndəsindən ibarət Terrorizmə qarşı mübarizə üzrə Xüsusi Komitə yaratmış və onun Əsasnaməsini təsdiq etmişdi. ATƏT-in terrorla mübarizədə başlıca hüquqi-siyasi sənədi 2002-ci ildə İstanbulda qəbul edilmiş ATƏT-in terrorizmin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə Xartiyasıdır ([https://www.files.ethz.ch/isn/176193/Russian %20 Factsheet %20of%20the%20OSCE%20Action%20 against%20 Terrorism% 20Unit.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/176193/Russian%20Factsheet%20of%20the%20OSCE%20Action%20against%20Terrorism%20Unit.pdf)).

Yaxın və Orta Şərqdə Qərb imperializminin həyata keçirdiyi yeni müstəmləkəçilik siyasəti bu regionlardan başlanan miqrasiyanı gücləndirməklə yanaşı terrorçuluğun miqyasının genişlənməsinə də ciddi təsir göstərdi ki, nəticədə Türkiyə mühacir axınlarının yolunda keçid məntəqəsinə çevrildi. Təsədüfi deyildi ki, hələ minilliyin başlanğıcından etibarən Türkiyə terrorizmə qarşı beynəlxalq səviyyəli, o cümlədən, ATƏT çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirildiyi məkana çevrilmişdi (http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/11/081124_fuller.shtml). Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin beynəlxalq miqyasda və əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi məsələləri ATƏT-in

Parlament Assambleyasının dünyanın parlament nümayəndələri ilə birgə BMT-nin çağırışına əsasən 2024-cü ilin mayında İstanbulda keçirilən görüşünün əsas mövzusu idi. Tədbirdə Asiya, Afrika, Avropa, Latin Amerikası və Yaxın Şərqi 18 ölkəsindən olan 80 nəfərdən yuxarı parlament nümayəndəsi iştirak edirdi. Hibrid formada keçirilən bu tədbirdə terrorizmə qarşı mübarizədə ATƏT-BMT əməkdaşlığının 2024/2025-ci illər üçün həyata keçirəcəyi tədbirlər müəyyənləşdirilmişdi (<https://www.oscepa.org/ru/novosti-i-multimedia/press-relizy/2024/v-stambule-parlamentarii-obse-obsudili-kontrterroristicheskie-strategii-s-kollegami-parlamentariyami-so-vsego-mira>). Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin uğurla həyata keçirilməsinin başlıca şərti bu mübarizənin sistemli, məqsədyönlü və əlaqəli şəkildə aparılmasını tələb edir.

Azərbaycanın ATƏT-in fəaliyyətində iştirakı dövlət müstəqilliyinin ilk dövrlərindən başlayır. Belə ki, 1992-ci ilin yanvarında ATƏT-ə qoşulan respublikamız həmin ilin iyununda Yekun Aktına imza atmış, bir qədər əvvəldə - mart ayında isə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün təşkilatın Minsk Qrupu yaradılmışdı. Bununla belə, bu qrup nə Ermənistanın, nə də Dağlıq Qarabağ separatçılarının azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımını və terror-separatizm siyasətlərinə son qoyulması ilə bağlı əməli iş görməmiş, hazırladıqları layihələr Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin nəticələrini Azərbaycana qəbul etdirmək xarakteri daşımış, münaqişə dondurulmuş vəziyyətdə saxlanmış, vaxtdan-vaxta tərəflər müvəqqəti atəşkəsə əməl etməyə çağırılmışdı. Əslində isə bu qurum və onun rəhbərləri tərəfindən Ermənistanın qızıışdırdığı Dağlıq Qarabağ terrorçu-separatçılarının Azərbaycan torpaqlarında yaratdıqları "ikinci erməni dövləti" dəstəklənmişdi (Güləliyeva A.A, Məmmədov Q.H., 2017, s. 18). Ermənistanın və separatçıların vaxtaşırı Azərbaycana qarşı həyata keçirdikləri hərbi təxribatlar son nəticədə 44 günlük Vətən müharibəsinə gətirib çıxarmışdı ki, işğalçı ünsürlər "dəmir yumruqla" ölkəmizdən qovulmuş, bununla da Cənubi Qafqazda terror-separatizm ocaqlarının başlıcası aradan qaldırılmışdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ATƏT-in 30 ilə yaxın dövr ərzində respublikamıza qarşı yeritdiyi ikili standartlar diplomatiyasının iflası idi.

IV. NATO çərçivəsində terrorçuluqla mübarizə

BMT-nin beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə xüsusi əhəmiyyət verdiyi mühüm təşkilatlardan biri də NATO hərbi-siyasi bloku idi ki, Alyans da BMT-nin anti-terror fəaliyyətində başlıca əməli orqan sayılırdı. NATO-nun beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəsi hələ soyuq müharibənin başa çatmasından sonrakı ilk illərə təsadüf edirdi. Belə ki, Şərq blokunun dağılmasından sonra yarana biləcək təhlükələrin yeni formalarının proqnozlaşdırılmasında və onlara qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsində böyük çətinliklər yaşanırdı. Yarım əsrə yaxın davam edən mübarizədən qalib çıxan Qərbin bu yeni mühit və ya yeni dünya nizamı qarşısında yaşadığı tərəddüd, ən təsirli müdafiə təşkilatı olan NATO-nun transformasiya söylərində ən açıq şəkildə müşahidə olunurdu.

İkiquətblü dünya düzəni başa çatdıqdan sonra dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilən beynəlxalq silahlı terror fəaliyyətləri, xüsusilə etnik zəmində qurulan və fəaliyyət göstərən qurumlar, habelə münaqişələr ən mühüm təhlükəsizlik riskləri kimi qəbul edilmişdi. Bu baxımdan BMT-nin, ATƏT-in, Aİ-nin siyasi-hüquqi aktlarında olduğu kimi, NATO-nun da sənədlərində bu terrorizmə qarşı mübarizə məsələlərinin ön plana çıxdığını görmək olar. NATO çərçivəsində ilk dəfə 1991-ci ilin noyabrında Romada keçirilən sammitdə terrorizm alyansın təhlükəsizlik maraqlarına toxunan risklərdən biri kimi qeyd edilmişdi. Blokun 1991-1999-cu illərdə həyata keçirdiyi tədbirlərdə İraq və Yuqoslaviya böhranlarına münasibət mühüm rol oynayır, lakin NATO-nun bu böhranlara müdaxiləsi anti-terror əməliyyatları kimi yox, beynəlxalq təhlükəsizliyə təhlükə və təhdidlərin aradan qaldırılması adı altında həyata keçirilmişdi (<https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/nato-ru.pdf>).

ABŞ-da törədilən terror aktlarından sonra NATO Müqaviləsinin 5-ci maddəsinə əsasən, Vaşinqtonun müdafiəsi məsələsi gündəmə gətirildi. Bu məqsədlə NATO Şurası ABŞ-ın anti-terror əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün ilkin olaraq NATO-nun beş AVAKS təyyarəsinin ABŞ-da yerləşdirilməsinə qərar verdi və sonradan tələb əsasında təyyarələrin sayı yeddiyə çatdırıldı. Bununla yanaşı, Şərqi Aralıq dənizində NATO-nun varlığını hiss etdirmək, habelə alyansın qətiyyətini nümayiş etdirmək üçün 26 oktyabr 2001-ci ildə NATO-nun Aralıq dənizindəki daimi dəniz qüvvələrinə əsas gəmiçilik yollarında patrul xidməti həvalə edildi. “Hədəf qrupu” adı ilə fəaliyyətə başlayan bu qüvvələr Süveyş kanalına daxil olan və çıxan 7600-dən çox ticarət gəmilərinə nəzarəti həyata keçirmiş və bölgədəki ABŞ gəmiləri ilə məlumat mübadiləsi aparmışdı. Terror hadisələri ABŞ-a Aralıq dənizində möhkəmlənmək üçün böyük şans verdi (Stratejik Araşdırmalar və Etüt Merkezi (SAREM), 2002, s.5).

Tarix etibarı ilə qısa müddətə NATO-nun anti-terror taktikası əsaslı şəkildə təkmilləşdirildi. BMT-nin 1373 sayılı qətnaməsinin tələblərinə uyğun olaraq, 2001-ci il noyabrın 20-21-də Brüsseldə 144-cü NATO Hərbi Komitəsi/Qərargah Rəisləri toplantısında terrora qarşı qısa və uzunmüddətli dövrdə görülməli hərbi tədbirlərin siyahısı hazırlandı, mahiyyət və məzmununa aydınlıq gətirildi. “İkili yol yanaşması” adlandırılan sənəd üzərində iş sürətlə başa çatdırıldı ki, bu sənəd Alyansın gələcək fəaliyyət strategiyası idi (Stratejik Araşdırmalar və Etüt Merkezi (SAREM), 2002, s.5).

NATO Müqaviləsinin 5-ci bəndinin gündəmə gətirilməsi ABŞ-a operativ tədbirlərin görülməsinə imkan verdi, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə tədbirləri olduqca aktuallaşdı, NATO Şurasının qərarı ilə müttəfiqlərə yardım göstərmək üçün 8 hərbi əməliyyatın həyata keçirilməsi planlaşdırıldı ki, bunlardan biri NATO-nun Hava Xəbərdarlığı və Nəzarət Sistemi təyyarələrinin (AVAKS) ABŞ-ın hava məkanında patrul xidməti həyata keçirməsi əməliyyatı idi. “Qartal yardımı” adı altında bu əməliyyat 2001-ci il oktyabrın 9-dan 2002-ci il martın 16-dək NATO hərbi qüvvələri vasitəsi ilə həyata keçirilmişdi (https://nato-pfp.mfa.gov.az/files/file/_1__NATO_M__lumat__Kitab__.pdf). BMT-NATO əməkdaşlığında 2004-cü ilin martında Nyu-Yorkda keçirilən NATO-BMT dəyirmi masası mühüm əhəmiyyətə malik idi. Görüşdə beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin aktual problemləri müzakirə olunmuşdu, əslində NATO “könüllü şəkildə” BMT-nin hərbi alətinə çevrilməkdə idi, BMT anti-terror və sülhyaratma əməliyyatlarını NATO vasitəsi ilə reallaşdırırdı (https://nato-pfp.mfa.gov.az/files/file/_1__NATO_M__lumat__Kitab__.pdf).

Qeyd edək ki, ABŞ-dakı 11 sentyabr terror aktlarından sonra terrorla mübarizədə fasiləsiz praktiki və siyasi-hüquqi fəaliyyət göstərən NATO bloku qısa müddət ərzində bir neçə xüsusi əhəmiyyətə malik qanunvericilik aktları qəbul etmişdi. Bu baxımdan 2002-ci il Praqa Bəyannaməsi və Terrorizmə qarşı mübarizədə tərəfdaşlığa dair Fəaliyyət planı, 2004-cü ildə Terrorizmdən müdafiə Proqramı, 2006-cı ildə Riqada NATO üzvlərinin Yüksək səviyyəli görüşünün yekunlarına həsr olunmuş Bəyanat mühüm əhəmiyyətə malik idi. Göstərilən siyasi-hüquqi aktları NATO blokunun anti-terror strategiyasının təməl daşları hesab etmək olar (https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/222791/1/saperova_sbornik22.pdf). Əhəmiyyətini nəzərə alaraq, NATO-nun 2001-2024-cü illərdə anti-terror fəaliyyətinin və bu sahədə BMT ilə əməkdaşlığının bir sıra məqamlarını elmi-siyasi baxımdan araşdırmağı vacib hesab edirik.

ABŞ-da terror aktlarından sonra BMT-nin çağırışına ilk reaksiya verən beynəlxalq təşkilat NATO olmuşdu. Hələ “Qartal yardımı” əməliyyatının gedişində NATO-nun Brüsseldəki mənzil qərargahında bir sıra taktiki sənədlər hazırlanaraq icraata götürülmüşdü. Alyansın 2002-ci il noyabrın 21-22-də keçirilən Praqa sammitində terrorizm və kütləvi qırğın silahları problemlərinə cavablar axtarılmış, alyansın genişləndirilməsi, Çevik Hücum Qüvvələri və İraqın gələcəyi müzakirə edilmişdi. Sammitdə terror sahəsində müdafiə tədbirləri və terrora qarşı tərəfdaşlığa dair fəaliyyət planı qəbul edilmişdi ki, bunlar Praqa sammitinin Yekun bəyannaməsində öz əksini tapmışdı. Bəyannamədə terrorun bloka üzv ölkələr üçün ciddi və artan təhlükə kimi görüldüyü elan edilmiş,

terrorçuların qarşısını alacaq və onlardan müdafiə olunacaq əks-müdafiə imkanlarının inkişaf etdirilməsi qərara alınmışdı. Sammitin digər əhəmiyyətli sənədi ondan ibarət idi ki, Alyansa üzv ölkələr NATO xaricində əməliyyatları dəstəkləməyə qərar versəydilər, NATO bu əməliyyatları dəstəkləmək və hətta onlara rəhbərlik etmək üçün hərəkətə keçə bilərdi. Məhz bu qərara əsasən, bir qədər sonra, 2003-cü il avqustun 11-də üzv ölkələr Əfqanıstanda İSAF komandanlığını NATO-nun öz üzərinə götürməsi məsələsində razılığa gəlmişdilər.

NATO-nun terrorla mübarizədə atdığı mühüm addımlardan biri də 2004-cü il iyunun 27-də keçirilən İstanbul sammitində olmuşdu. Sammitdə Alyansın “Terrorizmə qarşı müdafiə üzrə İş Proqramı” təsdiq edilərək həyata keçirilməyə başlanmışdı. Sənədin qəbulu ərəfəsində BMT və NATO rəhbərlərinin Nyu-Yorkda görüşü keçirilmişdi. Proqram terror aktlarının qarşısının alınmasına, terrorçuların yerlərinin müəyyən edilməsinə və aşkar edilmiş terrorçuların fəaliyyətinin önlənməsi üçün texniki vasitələrin hazırlanmasına kömək edəcək tədqiqat proqramlarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Sammitin yekun Bəyannaməsində terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması beynəlxalq təhlükəsizliyə ən mühüm təhdid kimi göstərilir və Alyansın üzvləri arasında kəşfiyyat məlumatlarının bölüşdürülməsi, terror təhlükəsi ilə bağlı kəşfiyyat bölməsinin yaradılması, milli müdafiəyə təcili cavab verilməsi kimi məsələlərdə Alyansın görəcəyi tədbirlər yer almışdı. Müəyyən edilmiş tədbirlərə əsasən, üzv ölkələrin müraciəti əsasında AVAKS kimyəvi, bioloji, radioloji və nüvə müdafiə batalyonunun yardımı getməsi qərara alınmışdı ki, məhz bu çərçivədə AVAKS təyyarələri 2004-cü ildə futbol üzrə Avropa çempionatının keçirildiyi yerləri terror hücumlarından qorunmaq üçün patrul xidmətini həyata keçirmişdi (Yunanıstanda keçirilən yay Olimpiya oyunları nəzərdə tutulurdu - müəl.). Sənədə əsasən, Alyansın mübarizə aparacağı on istiqamət müəyyənləşdirilmişdi ki, bunlara mülki və hərbi obyektləri zenit-raket komplekslərinin zərbələrindən qorumaq, körfəz və limanların müdafiəsi, reaktiv mərmilərdən vertalyotların qorunması, əldəqayıрма partladıcı maddələrlə mübarizə, kimyəvi, bioloji, nüvə və radioaktiv silahların tapılması və müdafiə tədbirləri, terrorçuların obyektləri, müşahidə və kəşfiyyat texnologiyalarının aşkarlanması, partladıcı qurğu və partlayışların nəticələrinin aradan qaldırılması, həyat əhəmiyyətli obyektlərin müdafiəsi və qeyri-öldürücü vasitələrin hazırlanması daxil idi (https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_48801).

Zaman keçdikcə Alyansın fəaliyyətində yeni istiqamətlər yaranır, təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi lazım gəlirdi. Bu baxımdan 2015-2017-ci illərdə NATO-nun İraq Şam İslam Dövləti (İŞİD) ilə mübarizəyə cəlb olunması beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin tərkib hissəsi hesab edilə bilər. Həmin dövrdə NATO Aralıq dənizi regionunda bir neçə dəfə terrorla mübarizəyə həsr olunmuş hərbi təlimlər keçirmişdi. Ekspertlərin fikrincə, mühüm hərbi potensial və gücə malik olan bu təşkilatın köməyi ilə islamçılara, habelə İraq və Suriyada terror qruplarına qarşı uğurla mübarizə aparmaq mümkün olmuşdu. Təsadüfi deyildi ki, 2012-ci ildən etibarən Alyansın müdafiə doktrinası təkmilləşdirilməkdə və yenilənməkdədir. Bununla belə, alyansın bu sahədə fəaliyyəti regiondakı vəziyyətin monitorinqi, milli hava məkanının mühafizəsinin təmin edilməsində Türkiyəyə siyasi dəstək və yardımın göstərilməsi, eləcə də regionun bəzi ölkələrinə təhlükəsizlik sahəsində məsləhətçi yardımın göstərilməsi ilə məhdudlaşır, halbuki fəaliyyət konturları olduqca geniş idi (Перов Б., Цапев Д., 2016, s.8-9).

NATO bloku problemləri üzrə mütəxəssislərin fikrincə, Alyans terrorizmin bütün forma və təzahürlərinə qarşı mübarizənin kollektiv şəkildə aparılmasının vacibliyini hazırda daha çox vurğulamaqdadır. Alyans dövlətləri terrorizmlə mübarizə məsələsində müttəfiqlərlə, xüsusən də vaxtı ilə İŞİD terror qruplaşması ilə mübarizə üzrə Qlobal Koalisiyanın iştirakçısı olan ölkələrlə əməkdaşlıq məsələsini daha qabarıq şəkildə qoymaqladadır. Alyans rəsmilərinə görə, NATO həmçinin digər beynəlxalq aktorlarla lazımi qarşılıqlı əlaqəni davam etdirəcək, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəni yeni səviyyəyə yüksəldəcəkdir. Təsadüfi deyil ki, Şimali Atlantika Şurası hazırda

Alyansın anti-terror siyasətini yeniləməyi və bölgədəki tərəfdaşlarla məsləhətləşmələr əsasında NATO-nun mülki-hərbi yardım göstərə biləcəyi sahələrin yenidən qiymətləndirilməsini aparmağı hədəfləmişlər ki, bunun müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə yaranmış vəziyyətlə bağlı olması heç kəsdə şübhə doğurmur (<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18249635>).

Nəticə

Ümumiyyətlə, müasir dünya düzəninə vəziyyəti, dünya dövlətləri arasında qütbləşmənin dərinləşməsi və dünyanın yeni nüfuz dairələrinə bölünməsi uğrunda geosiyasi və hərbi mübarizənin olduqca kəskin xarakter alması beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin arxa plana keçməsi nəticəsinə gəlməyə əsas vermir. Hibrid müharibə aparan Rusiya və Ukrayna bir-birlərini terrorizmi dəstəkləməkdə ittiham edirlər. Yaxın Şərqdə alovlanan müharibədə İsrail HƏMAS və “Hizbullah” təşkilatlarına qarşı anti-terror mübarizəsini apardığını bəyan etsə də, qarşı tərəf də eyni məzmunlu bəyanatlarla çıxış edir. Aparılmış müşahidələr və toplanmış materialların elmi-siyasi təhlili göstərir ki, yaranmış müasir beynəlxalq vəziyyətdə universal və regional qurumların əhəmiyyəti günbəgün artmaqdadır, mənafe, maraq və məqsədlərin dünya birliyinin üzvlərini üz-üzə, qarşı-qarşıya qoyduğu bir vaxtda yalnız bu qurumlar dünya birliyinin aktorlarını dəyirmi stolun arxasına toplamağa, kompromisə çağırmağa və barışığa dəvət etməyə qadirdirlər ki, bu baxımdan Azərbaycanda BMT-nin bayrağı altında keçirilən COP-29 beynəlxalq tədbiri qarşıya qoyduğu vəzifələr baxımından həqiqətən də beynəlxalq əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan - Avropa İttifaqı / <https://azerbaijan.az/related-information/193>

BMT terrorizmə müharibə elan edir/ https://musavat.com/news/bmt-terrorizme-muharibe-elan-edir-icmal_418400.html

Güləliyeva A.A., Məmmədov Q.H. Beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının əsasları və təkamülü (Azərbaycan Respub. ATƏT-də iştirakı təmsalında). Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2017, 253 s.

NATO Məlumat kitabı /https://nato-pfp.mfa.gov.az/files/file/_1__NATO_M__lumat__Kitab__.pdf, s. 165-166

Sivilizasiya və terror: Məqalələr toplusu /Elmi red. və ön sözün müəllifi: S. Xəlilov. B.: Azərbaycan Universiteti, 2002, 172 s.

AB-nin uluslararası terrorizm ilə mücadilə siyasəti / hazırlayanı Burcu Tuğay. Kocaeli, 2016, s. 116

Ağar, Mehmet. Türkiyə'de Terörün Evrimi, Hukuk Devletinde Terör ve Örgütlü Suçla Mücadele, Umut Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.23-24

Akillioğlu, Tekin. Terör ve İnsan Hakları, Hukuk Devletinde Terör ve Örgütlü Suçla Mücadele, Umut Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 140-142

Eralp, Atilla; “Uluslararası Sistem, Güvenlik ve Terör”, Dünyada ve Türkiye’de Terör Konferansı (20-24 Mayıs 2002), TCMB Banknot Matbaası, Ankara, 2002, s. 52-53

Graham Fuller: Türkiye ABD planına dahil olmamalı. Güney Yıldız. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/11/081124_fuller.shtml;

Mücadeleye Yönelik Gelişmeler”, Stratejik Araştırmalar ve Etüt Merkezi (SAREM), Yıl: 1, Sayı: 4, Nisan 2002, s.5.

Uluslararası Terörizm Ve Avrupa Birliği/ Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2016/3, Sayı:25, s. 172

Антитеррористическое подразделение /[https://www.files.ethz.ch/isn/176193/ Russian %20 Factsheet %20of%20the%20OSCE%20Action%20 against%20 Terrorism% 20Unit.pdf](https://www.files.ethz.ch/isn/176193/Russian%20Factsheet%20of%20the%20OSCE%20Action%20against%20Terrorism%20Unit.pdf)

Борьба с терроризмом/ <https://www.osce.org/ru/secretariat/terrorism>

В Евросоюзе сменится координатор по борьбе с терроризмом/[https:// www. interfax. ru/ world/948324](https://www.interfax.ru/world/948324)

В Стамбуле Парламентарии ОБСЕ обсудили контртеррористические стратегии с коллегами - парламентариями со всего мира /[https://www.oscepa.org/ru/ novosti-i-multimedia/press-relizy/2024/v-stambule-parlamentarii-obse-obsudili-kontrterroristicheskie-strategii-s-kollegami-parlamentariyami-so-vsego-mira](https://www.oscepa.org/ru/novosti-i-multimedia/press-relizy/2024/v-stambule-parlamentarii-obse-obsudili-kontrterroristicheskie-strategii-s-kollegami-parlamentariyami-so-vsego-mira)

Горбунов, К.Г. Терроризм: социально-психологическое исследование: монография / К.Г. Горбунов. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. 384 с.

Деятельность НАТО по борьбе с международным терроризмом (2001-2007)/ [https://elib. bsu.by/bitstream/123456789/222791/1/saperova_sbormik22.pdf](https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/222791/1/saperova_sbormik22.pdf)

Европа в системе международных отношений. 1917-1945. М.: Международные отношения, 1990, 416 с.

НАТО и борьба с терроризмом /[https://www.nato.int/ cps/ru/natohq/topics_ 48801.htm# :~: text=%D0%A3%D1%87%D0%B0%D1%81 %D1%82%D0% B2% D1%83 %D1%8F %20%D0%B2%20%D1%83%D 1%81%D0%B8%D0%B B%D 0%B8%D1%8F%D1%85%20%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B 0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%](https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_48801.htm#:~:text=%D0%A3%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83%D1%8F%D0%B2%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%B0%D1%8F%D1%85%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%)

НАТО заявила о необходимости борьбы с террористическими организациями /11.07.2023/ <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18249635>

Павлик М.Ю., Шепелева О.Р. Международные нормативные правовые акты об ответственности за террористический акт // [https://cyberleninka.ru/article/n/ mezhhdunarodnye-normativnye-pravovye-akty-ob-otvetstvennosti-za-terroristicheskiy -akt](https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnye-normativnye-pravovye-akty-ob-otvetstvennosti-za-terroristicheskiy-akt) s. 131

Петров В., Царев Д. О подходах НАТО к борьбе с терроризмом (2016). Зарубежное военное обозрение. 2016, №4, С. 3-10

Противодействие терроризму / <https://www.oscepa.org/ru/deyatelnost/spetsialnye-komitety-i-rabochie-gruppy/countering-terrorism-2>

Общая информационная записка НАТО / [https://www.mfa.gov.tr/data/ DISPOLITIKA /nato-ru.pdf](https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/nato-ru.pdf)

Ромашенко С. ЕС намерен расширить обмен данными в борьбе с терроризмом / <https://www.dw.com/ru/evrosojuz-nameren-rasshirit-obmen-dannymi-v-borbe-s-terrorizmom/a-55591861>

Террористический акт 11 сентября в США указывает на существование всеобщей опасности на миропорядка. Независимая газета, 2001, 16 сентября

РЕЗЮМЕ

Илькин АХМЕДЗАДЕ

Системный характер борьбы с терроризмом в рамках международных организаций и ее проблемы

Ключевые слова: ООН, Европейский Союз, ОБСЕ, НАТО, террористический акт 11 сентября, международные организации, международный терроризм, борьба с терроризмом, сепаратизм, геополитика, конфликт

В наше время борьба с международным терроризмом смешивается с борьбой за геополитические интересы, что усложнило мировой политический ландшафт. В сложившейся ситуации роль и значение универсальных и региональных международных организаций в борьбе с международным терроризмом стали весьма актуальными. Хотя штаб-квартирой этой борьбы является ООН, региональные институты, такие как Европейский Союз, Совет Европы, ОБСЕ и НАТО, также играют важную роль в антитеррористической деятельности. Совместная деятельность этих институтов важна в подготовке и реализации общего стратегического курса в борьбе с международным терроризмом. В статье характеристики антитеррористической деятельности международных и региональных организаций, препятствия, не позволяющие вести эту борьбу на системной основе, а также возникающие проблемы стали объектом научно-политического исследования, принимая во внимание учитывать практические результаты. Реальности современного мира говорят о том, что сущность, содержание и особенности борьбы с международным терроризмом претерпели принципиальные изменения, государства более резко сгруппированы и обращены друг к другу, чем во времена «холодной войны», а применение оружия массового поражения, особенно ядерное оружие более реалистично. Представляется, что в нынешних условиях Европейский Союз, ОБСЕ, НАТО, Совет Европы, ОИК, Содружество Независимых Государств, Африканский Союз, Организация американских государств, АСЕАН, ОБСЕ наряду с ООН, играют роль в обеспечении международной безопасности и т.д. значение институтов возрастает настолько, что координация их деятельности поднимается до уровня стратегического направления.

ABSTRACT

Ilkin AHMEDZADE

Systemic Nature of the Fight Against Terrorism within the Framework of International Organizations and Its Problems

Keywords: UN, European Union, OSCE, NATO, September 11 terrorist attack, international organizations, international terrorism, anti-terrorism, separatism, geopolitics, conflict

In modern times, the intertwining of the fight against international terrorism with the pursuit of geopolitical interests has complicated the global political landscape. In the current situation, the role and importance of both universal and regional international organizations in combating international terrorism have become increasingly relevant. While the United Nations (UN) serves as the central headquarters for this fight, regional organizations such as the European Union (EU), the Council of

Europe, the OSCE, and NATO also play important roles in anti-terrorist activities. The joint efforts of these organizations are of great significance in formulating and implementing a common strategic course to combat international terrorism.

This article examines the characteristics of the anti-terrorist activities of international and regional organizations, the obstacles that prevent these efforts from being carried out systematically, and the challenges that arise, while taking practical results into account. The realities of the modern world suggest that the essence, content, and dynamics of the fight against international terrorism have undergone fundamental changes. States are now more sharply divided and face off against each other with greater intensity than during the Cold War. Furthermore, the potential use of weapons of mass destruction, particularly nuclear weapons, has become a more realistic threat.

It is evident that under current circumstances, alongside the UN, the importance of regional organizations such as the European Union, OSCE, NATO, the Council of Europe, OIC, Commonwealth of Independent States (CIS), African Union, Organization of American States (OAS), ASEAN, BSEC, and others in ensuring international security is increasing. As a result, the coordination of their activities has risen to the level of a strategic priority.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.93>

UOT: 327

AZƏRBAYCAN-BELARUS: STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Sevda İBRAHİMOVA*

Açar sözlər: Azərbaycan, Belarus, A.Lukoşenko, İ.Əliyev, müştərək əlaqələr

XÜLASƏ

1991-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində bütün keçmiş sovet respublikaları müstəqil dövlətlər oldular. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən Belarusla 11 iyun 1993-cü ildə diplomatik münasibətlər qurmağa başladı. Bu iki ölkənin mövcud olduğu illər ərzində Belarus ilə Azərbaycan arasında güclü dostluq münasibətləri formalaşmışdır. 2006-cı ilin fevralında Bakıda Belarusun Azərbaycandakı səfirliyi, həmin ilin avqustunda isə Azərbaycanın Belarusdakı səfirliyi açıldı. 2009-cu ildə noyabrın 11-dən 13-dək Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Belarus Respublikasına rəsmi səfəri olmuşdur. Respublikalar arasında parlamentlərarası əlaqələr də inkişaf edir. Məsələn, Azərbaycan parlamentində Belarus ilə münasibətlər üzrə ikitərəfli işçi qrupu, Belarus Respublikası Milli Məclisində isə Azərbaycanla münasibətlər üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir.

Bu illər ərzində respublikalar arasında güclü ticari-iqtisadi, mədəni və elmi əlaqələr yaranmışdır. Səmimilik, etimad, dostluq və qarşılıqlı yardım Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Ölkələrimiz arasında strateji tərəfdaşlıq həm iqtisadi, həm də humanitar sahələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı həyata keçirməyə imkan verir. Azərbaycanla Belarus arasında siyasi dialoq dayanır. Diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra ən yüksək səviyyədə 17 səfər olmuşdur.

Azərbaycan və Belarusun beynəlxalq aləmdə də yaxın mövqeləri var. Ölkələrimizin beynəlxalq aləmdə həyata keçirdiyi xarici siyasətin prioriteti ilk növbədə xalqlarımızın maraqlarıdır. İki respublika arasında beynəlxalq əməkdaşlıq bir çox beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Əməkdaşlığın genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün qarşılıqlı istək hər iki ölkənin dövlət başçıları və ali rəhbərliyinin hərtərəfli milli inkişaf kursunu ardıcıl şəkildə aparan strateji baxışının ortaqlığına əsaslanır. Belə ki, həm Azərbaycan, həm də Belarus zəngin daxili potensialdan səmərəli istifadəyə və beynəlxalq əməkdaşlıqdan maksimum fayda əldə etməyə əsaslanan artım modelini reallaşdırır. Yəni həm Bakı, həm də Minsk xarici ticarətin, əmtəə dövriyyəsinin və sənaye kooperasiyasının inkişafını milli iqtisadiyyatların möhkəmləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün təsirli mexanizm hesab edirlər.

Siyasi müstəvidə hər iki ölkədə beynəlxalq hüququn aliliyinin və qanunçuluğun təmin edilməsinə üstünlük verilməsi dünya nizamının oxşar və uyğun baxışlarından irəli gəlir. Siyasi təmaslar zamanı Azərbaycan və Belarusun BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı əsasda bir-birlərinə göstərdikləri qarşılıqlı dəstək iki ölkənin qeyd olunan yanaşmalarının yaxınlığının bariz göstəricisidir.

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.
E-mail: sevda2303@mail.ru

Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, ölkələrimiz arasında strateji tərəfdaşlıq xalqlarımız arasında dostluq münasibətləri ilə daha da möhkəmlənərək həm siyasi, həm iqtisadi, eləcə də humanitar sahədə bütün istiqamətlərdə inkişafa qədəm qoyacaq.

Giriş

1991-ci il dekabrın 26-da Sovet İttifaqının parlamenti SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti kimi mövcudluğuna xitam vermək haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar nəticəsində Sovet İttifaqının bütün keçmiş respublikaları müstəqil dövlət oldular.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 1993-cü il iyunun 11-də dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən Belarusla diplomatik əlaqələr qurmağa başlayıb. Mövcud illər ərzində Belarusla Azərbaycan arasında möhkəm dostluq əlaqələri formalaşmışdır. Belarus Respublikasının Baş nazirinin rəhbərlik etdiyi Belarus hökumət nümayəndə heyətinin Azərbaycana ilk səfəri 2001-ci ilin avqustunda baş tutub. 2006-cı ilin fevralında Bakıda Belarusun Azərbaycandakı səfirliyi, həmin ilin avqustunda isə Azərbaycanın Belarusdakı səfirliyi fəaliyyətə başlayıb. 2009-cu il noyabrın 11-dən 13-dək Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Belarus Respublikasına rəsmi səfəri baş tutub.

Respublikalar arasında parlamentlərarası əlaqələr də inkişaf edir. Məsələn, Azərbaycan parlamentində Belarusla əlaqələr üzrə ikitərəfli işçi qrupu, Belarus Respublikası Milli Assambleyasında isə Azərbaycanla əlaqələr üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir. Bu illər ərzində respublikalar arasında güclü ticari-iqtisadi, mədəni və elmi əlaqələr qurulmuşdur.

Səmimilik, etimad, dostluq və qarşılıqlı yardım Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Ölkələrimiz arasındakı strateji tərəfdaşlıq həm iqtisadi, həm də humanitar sahədə sıx, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa imkan verir.

Azərbaycanla Belarus arasında siyasi dialoq dayanmır. Diplomatik münasibətlər qurulandan indiyədək ən yüksək və yüksək səviyyədə 17 səfər həyata keçirilib.

Bu səfərlər zamanı qəbul edilmiş ən mühüm dövlətlərarası sənədlər bunlardır:

- Belarus Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında Dostluq və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (2007)

- Miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş (2018)
- Baş prokurorluqlar arasında məhkəmə icraatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş (2018)
- Kənd təsərrüfatı və qida sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş (2018)
- Belarus Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında 2025-ci ilə qədər sosial-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Saziş (2015-ci il).

Azərbaycan və Belarusun beynəlxalq aləmdə də yaxın mövqeləri var. Ölkələrimizin beynəlxalq aləmdə yürütdüyü xarici siyasətin prioriteti, ilk növbədə, xalqlarımızın mənafeləridir. İki respublika arasında beynəlxalq əməkdaşlıq bir çox beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Sadəcə olaraq, hər iki ölkənin prezidentlərinin səfirləri etimadnamələrin təqdim edilməsi və ya diplomatik missiyanın başa çatması münasibətilə deyil, protokol münasibətilə qəbul etməsi Bakı ilə Minsk arasında tərəfdaşlığın hərtərəfli möhkəmlənməsindən xəbər verir.

Belarus Prezidenti Aleksandr Lukəşenkonun 2021-ci il aprelin 14-də Azərbaycana səfəri zamanı Prezident İlham Əliyev bu tərəfdaşlığın mühüm əsaslarını çox lakonik şəkildə təsvir etdi: “Bizim əlaqələrimiz artıq zamanın sınağından çıxıb. Onların çox yaxşı tarixi var. Bütün qarşılıqlı fəaliyyət dövrü ərzində biz həmişə münasibətlərimizin inkişafı ilə bağlı məsələləri həll etmişik. Heç vaxt aramızda həll olunmamış problem və ya bir növ cərrahi müdaxilə tələb edən məsələlər olmayıb. Məqsədləri çox dəqiq müəyyənləşdirdik, icraçılara konkret tapşırıqlar verdik və verilən tapşırıqların icrasına nəzarət etdik” (<https://president.az/ru/articles/view/51117>).

Əməkdaşlığı genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün qarşılıqlı istək hər iki ölkənin dövlət başçıları və yüksək səviyyəli rəhbərliyinin hərtərəfli milli inkişaf kursunu ardıcıl şəkildə davam etdirən ümumi strateji baxışına əsaslanır. Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də Belarus zəngin daxili potensialdan səmərəli istifadəyə və beynəlxalq əməkdaşlıqdan maksimum fayda götürməyə əsaslanan artım modeli həyata keçirir. Yəni həm Bakı, həm də Minsk xarici ticarətin, ticarət dövryyəsinin və sənaye kooperasiyasının inkişafını milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün səmərəli mexanizm hesab edirlər.

Siyasi müstəvidə də hər iki ölkə beynəlxalq hüququn və qanunun aliliyinin təmin edilməsinə üstünlük verərək dünya nizamında oxşar və üst-üstə düşən baxışlardan çıxış edir. Azərbaycan və Belarusun BMT, ATƏT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı əsasda həyata keçirdikləri siyasi əlaqələr zamanı qeyd olunan müştərək dəstək ikitərəfli münasibətlərin yaxınlığının bariz göstəricisi hesab oluna bilər.

Dünya və regional siyasətdə özünü təmin edən oyunçular olan Bakı və Minsk tərəfdaşlıq əlaqələrinin uğurlu inkişafından əldə etdikləri faydaları obyektiv qiymətləndirirlər. Hər iki xalqın milli maraqlarına cavab verən bu üstünlüklər ikitərəfli əməkdaşlığın daha da intensivləşdirilməsi üçün müsbət perspektivləri əvvəlcədən müəyyən edir. Məhz bu səbəbdən biz Azərbaycan-Belarus tərəfdaşlığının sabit və proqnozlaşdırıla bilən xarakterindən, qarşılıqlı faydaya xidmət edən və üçüncü ölkələrə qarşı yönəlmədiyindən əminliklə danışa bilərik.

Bu davranış modeli öz milli maraqlarını ön planda tutan, daxili və xarici potensiala, habelə istənilən şəraitdə onların həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün lazımi vasitələrə malik olan formalaşmış dövlətləri xarakterizə edir.

2007-ci ildə sənaye kooperasiyası sahəsində bir sıra birgə layihələrin icrasına başlanılıb. Azərbaycanda traktorların, yük maşınlarının, avtokranların və liftlərin yığılması zavodları yaradılmışdır. Sənaye kooperasiyası sahəsində birgə əməkdaşlığın lideri Gəncə Avtomobil Zavodudur (<http://mfa.gov.by/bilateral/cis/>). Həmçinin MAZ markalı avtobusların birgə istehsalı, eləcə də Azərbaycanda birgə süd kompleksinin tikintisi nəzərdə tutulur. Azərbaycan ərazisində Belarusun 300-dən çox müəssisəsi uğurla fəaliyyət göstərir (yenicag.ru/lukashenko-otnosheniya-mezhdu-azerbaydzh/286388/).

Mədəniyyət sahəsinə gəlinə, həm Belarusda, həm də Azərbaycanda hər iki respublikanın mədəniyyət günləri keçirilir. Bakı və Minsk səhnələrində mütəmadi olaraq Belarus və Azərbaycan rəssamlarının, o cümlədən opera səhnəsi ustalarının, dirijorların, aparıcı balet və teatr artistlərinin çıxışları olur. Belarus Musiqili Teatrı və Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı, Belarus Gənc Tamaşaçıları Teatrı və Sumqayıt Dövlət Musiqili Dram Teatrı birgə layihələrini qeyd ediblər.

Azərbaycan və Belarus uzun illərdir ki, ilk növbədə dövlət başçıları İlham Əliyev və Aleksandr Lukaşenko arasında şəxsi dostluğa əsaslanan isti münasibətlərə malikdir.

Təkcə 2010-cu ildə "Qazprom"a olan borcunu ödəmək və ölkə müəssisələrinin qaz təchizatını bərpa etmək üçün A.Lukaşenkonun Azərbaycan Respublikasının prezidentinə zəngindən sonra Azərbaycanın Belarusa 200 milyon dollar məbləğində kredit ayırması belə dostluğun bariz nümunəsidir.

Prezident A.Lukaşenko Belarus-Azərbaycan əməkdaşlığını səciyyələndirərək qeyd etmişdir: "Bizim əla münasibətlərimiz var. Və mən həmişə bununla fəxr edirəm. Biz bütün sahələrdə Sovet İttifaqından bu yana ən isti münasibətləri bərpa etmişik" (<https://report.az/ru/vneshnyaya-politika>).

Prezident İ.Əliyev öz növbəsində hesab edir ki, Bakı ilə Minsk arasında münasibətlər tamamilə hər hansı problemdən azaddır, Belarusla əməkdaşlıq bütün istiqamətlərdə: istər siyasi sahədə, istərsə də iqtisadiyyatda davam edir. Və tamamilə təbiidir ki, tərəflər yüksək səviyyədə qarşılıqlı siyasi fəaliyyət və etimadı konkret iqtisadi nəticələrə, elmi-texniki əməkdaşlıq və sənaye əməkdaşlığı layihələrinə, qarşılıqlı ticarət göstəricilərinin artmasına çevirməyə çalışırlar.

Gəlin iki ölkənin siyasi yaxınlaşmasının, iqtisadi əməkdaşlığının və humanitar sahədə əməkdaşlığın əsas amillərini nəzərdən keçirək.

1. Xarici siyasətin muxtariyyəti və iki ölkə arasında əməkdaşlıq

Belarusu görə Azərbaycan müəyyən mənada iki ölkə üçün ümumi olan bir sıra beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində həmfikir kimi görünür.

Azərbaycan Avro-Atlantik birliyin liderləri və institutlarının hücumlarına necə dəqiq cavab verməli olduğunu düzgün qərara alıb. Faktiki olaraq Fransa “yerinə qoyuldu” və bu, Azərbaycan və Ermənistan arasında qarşılıqlı fəaliyyət məsələlərinin həlli proseslərinə birmənalı şəkildə dağıdıcı təsir göstərdi. Bakı anti-azərbaycan ritorikasının açıq şəkildə miqyasından çıxmağa başladığı Avropa Şurası Parlament Assambleyasında işlərin əsl vəziyyətini göstərdi.

ABŞ Dövlət Departamentinin icazə verilən təzyiq hədləri də aydın şəkildə göstərildi.

Beləliklə, tətbiq edilmiş davranış modelinə əyilmək istəməyən Azərbaycan Qərbi dünyasının paytaxtlarının nə düşüncəyindən asılı olmayaraq, öz suveren xarici siyasət xəttini praktiki olaraq həyata keçirməyə başladı.

Bu baxımdan Azərbaycan Belarusu iki ölkə üçün ümumi olan bir sıra beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində həmfikir tərəfdaş kimi görünür.

Belarus-Fransa

2023-cü ilin yanvarında Belarus Fransa ilə təhsil, elm, texnologiya və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq haqqında sazişi dayandırır. Ölkə parlamenti bəyan edib ki, bu addım “Fransanın Belarusu qarşı qeyri-dost mövqeyindən” irəli gəlib. Belarusun mədəniyyət naziri Anatoli Markeviçin sözlərinə görə, “Fransa qeyri-dost siyasət yeritməklə, diplomatik münasibətlərin qurulmasına dair protokolun müddəalarını və Belarusla Fransa arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında müqaviləni kobud şəkildə pozur” (<https://sputnik.by/20230125>). Buna cavab olaraq, həmin ilin fevralında Fransa Xarici İşlər Nazirliyi öz vətəndaşlarını “təcili olaraq Belarusu tərk etməyə” çağırıb.

Belarus – AŞPA

AŞPA-da 2020-ci ildə keçirilən son prezident seçkilərindən sonra Belarusda yaranmış siyasi böhranın müzakirəsi nəticəsində Belarus Respublikası “Avropanın mərkəzində konsentrasiya düşərgəsi” elan edilib, Lukaşenko A.G. - diktator. 2022-2023-cü illərdə Belarus Milli Assambleyası Respublika Şurasının Rəyasət Heyəti AŞPA-nın respublikanın adı çəkilən qətnamələrinə dəfələrlə qəzəbləndiyini bildirib. Qeyd edək ki, Belarusun ali hakimiyyəti eşelonları AŞPA-da Belarus tərəfinin təşəbbüslərinə azərbaycanlı deputatların dəstəyini dəfələrlə minnətdarlıqla vurğulayıblar.

Və bu təəccüblü deyil. Hələ 2016-cı ildə iki ölkə prezidentlərinin birgə bəyanatı “tərəflərin ümumi maraq doğuran mövzular üzrə sıx qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirməyə, universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlarda iki ölkənin mövqelərini dəstəkləməyə” hazır olduqlarını təsdiqləyib (<https://sputnik.by/20230125>).

Eyni tezis 2024-cü il aprel 12-də Minskə xarici işlər nazirlərinin görüşündə də təsdiqlənib.

Belarus – ABŞ

Hələ “Ukraynada xüsusi hərbi əməliyyat” başlamazdan əvvəl ABŞ prezidenti Co Bayden 9 avqust 2021-ci ildə Vaşinqton administrasiyasının Belarusu qarşı əvvəllər tətbiq etdiyi sanksiyaları genişləndirən fərman imzalayıb. Daha sonra bu sanksiyalar daha da sərtləşdirilib. 2021-ci ilin oktyabrında Belarusun Nyu-Yorkdakı Baş Konsulluğu, 2022-ci ilin fevralında isə ABŞ Minskəki səfirliyinin işini dayandırır.

2. İki ölkənin xarici iqtisadi muxtariyyəti

Belarusiya

Belarus iqtisadiyyatı xarici ticarətdən asılı olan dövlətdir. Əmtəə ixracının ÜDM-ə nisbəti 2024-cü ilin əvvəlində xarici bazarlarda satılan malların payının 50%-dən çox olduğunu göstərir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiyada bu rəqəm 26%, Almaniyada 40%, Çində isə 19% təşkil edir. BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının məlumatına görə, 2015-2021-ci illərdə Belarusun ÜDM-də mal və xidmətlərin ixracının payı 58%-dən 70,8%-ə yüksəlib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu rəqəm 12% təşkil edir. 2023-cü ilin sonunda ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 95 milyard dolları ötüb.

Belarus Respublikasının Azərbaycanadakı səfiri Andrey Ravkovun sözlərinə görə, 2023-cü ilin sonunda “Belarus qatılşdırılmış süd ixracında dünyada 2-ci, kərə yağı ixracında 3-cü, pendir ixracında 4-cü, pendir ixracında 5-ci yerdədir. Süd tozu, iribuynuzlu ətdə 9-cu və dünya quş əti ixracatçıları arasında ilk onluğu tamamlayır” (<https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1571>).

Ümumilikdə, 2023-cü ildə Belarus 8 milyard dollardan çox ərzaq məhsulları ixrac edib.

“Made in Belarus” brendi altında məhsullar dünyanın 160 ölkəsinə çatdırılır. Cənub-Şərqi Asiya, Afrika qitəsi və Latin Amerikası ölkələri ilə də müqavilələr konkret layihələrə çevrilir.

Azərbaycan

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, 2023-cü ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 51,2 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Hesabat dövründə Azərbaycanın xarici ticarətdə müsbət saldosu 16,6 milyard dollar təşkil edib. İxracın 75 faizi Qərbi Avropa ölkələri və Türkiyəyə gedib. 2023-cü ildə Azərbaycan, Bolqarıstan, Macarıstan, Slovakiya və Rumıniyanın enerji şirkətləri Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Xəzər qazının axınını artırmaq üçün daxili Avropa qaz birləşdiricilərindən istifadə etmək üçün həmrəylik halqası sazişi imzalayıblar.

Eyni zamanda, son illər Azərbaycan öz iqtisadiyyatını şaxələndirməyə - neft və qaz sənayesindən asılılığı azaltmağa doğru gedir. Xüsusilə, yaxın onillikdə Azərbaycan bərpa olunan resurslardan istifadə etməklə istehsal olunacaq enerjinin global ixracatçısına çevrilmək niyyətindədir. Bundan əlavə, aparıcı Avropa iqtisadçılarının proqnozlarına görə, Azərbaycan Aİİ ölkələrinin maliyyə, ticarət, turizm və tranzit axınlarının mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər.

3. Güclü və uzunmüddətli iqtisadi əlaqələr

Belarusla Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi son 10 ildə 5 dəfə artaraq bir milyard dollara yaxın olub. Yaxın 3-5 il ərzində analitiklər Belarusun Azərbaycana transformator, kabel və digər elektrik məhsullarının ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını proqnozlaşdırırlar. Ağac emalı məmulatlarının və ərzaq məhsullarının tədarükü xeyli artmışdır. Öz növbəsində Azərbaycan Belarusa tərəvəz və meyvələrin tədarükü üçün etibarlı kanal yaradıb.

İqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətin əsas prioritetləri bunlardır: ərzaq, ağac məmulatları və əczaçılıq məhsullarının tədarükü sahəsində əməkdaşlıq, maşınqayırma sahəsində sənaye kooperasiyası, elm və texnologiya sahəsində birgə layihələr, habelə investisiya əməkdaşlığı.

İki ölkə arasında sənaye əməkdaşlığının lideri Gəncə Avtomobil Zavodu İB-dir. Cəmi bir neçə il ərzində bu müəssisə haqlı olaraq Azərbaycan maşınqayırmasının flaqmanlarından biri adlandırılaraq bilən müasir istehsal kompleksinə çevrilmişdir. 2007-ci ildən indiyədək Azərbaycanda 13 minə yaxın müxtəlif modifikasiyalı Belarus traktoru, xüsusi kənd təsərrüfatı texnikası, Belarus markalı 4 mindən çox avtomobil yığılıb, elektrik avtobuslarının və taxılıyğan kombaynların yığılması mənimsənilib.

2023-cü ilin mayında Bakıda keçirilən Ticarət-İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Hökumətlərarası Komissiyanın iclasından sonra Belarus və Azərbaycan arasında qarşılıqlı fəaliyyətin inkişafına dair bir

sıra sənədlər imzalanıb. Belə ki, “Mogilevliftmaş” ASC ilə “Ulu Göyça” UOO (Bakı) arasında Azərbaycanlı lift avadanlığı sahəsində yığma zavodunun yaradılması üzrə yol xəritəsi imzalanıb. MAZ ASC ilə TURAN şirkəti (Bakı) arasında MAZ məhsullarının Azərbaycan bazarında tanıtılması və onlara xidmət göstərilməsini nəzərdə tutan diler müqaviləsi bağlanıb.

Digər sənəd V.İ.Kozlov adına METZ ASC (Minsk) ilə AZMETZLLC MMC (Bakı) arasında elektrik məhsullarının tədarükünə dair müqavilədir.

Belarusla Azərbaycan arasında mübadilə ticarətinin həcmi genişlənir. 1 fevral 2024-cü il tarixinə Belarus Universal Ticarət Birjasında (BUTU) 95 Azərbaycan şirkəti akkreditə olunub. Onların yarısından çoxu meşə məhsullarının ticarətində iştirak etmək üçün son bir ildə birjaya gəlib. BUCE-nin məlumatına görə, 2023-cü ildə Azərbaycan mübadilə platforması vasitəsilə taxta-şalban idxalına görə Çindən sonra ikinci yeri tutub.

Buna baxmayaraq, ölkələrimiz arasında birja ticarəti sahəsində əməkdaşlıq potensialı tam reallaşdırılmamışdır. O cümlədən, Belarus müəssisələri ağac emalı məhsulları ilə yanaşı, Azərbaycana süd məhsulları, ət və metal məmulatları ixrac etməyə hazırdır. Bütün bunlar istehlakçılar arasında tələbatdır. Bundan başqa, Azərbaycan mallarının Belarusa tədarükü üçün əhəmiyyətli ehtiyatlar var. Bu, qida xammalı, meyvə və tərəvəz, tekstil, sürtkü materialları ola bilər. Azərbaycanla əməkdaşlığın gələcək inkişafı çərçivəsində BUCE birja brokerinin ölkəmizdə akkreditasiyası məsələsinə baxılır.

Bu, Azərbaycan biznesinin nümayəndələrinin birja platformasına cəlb edilməsi və qarşılıqlı ticarətdə iştirak edən malların çeşidinin genişləndirilməsi problemlərini daha səmərəli həll etməyə imkan verəcək. Adambaşına ət və süd istehsalına görə Belarus MDB ölkələri arasında liderdir. Eyni zamanda, bu sənayedə həm fiziki, həm də pul baxımından göstəricilər ildən-ilə artır. Odur ki, Belarusdan Azərbaycana ərzaq tədarükünün genişləndirilməsi rəsmi Minsk tərəfindən ikitərəfli ticarət döviyyəsinin və Belarus ixracının artırılması üzrə mövcud vəzifələr kontekstində potensial “artım nöqtəsi” kimi dəyərləndirilir.

Belarusun Azərbaycandakı səfiri Andrey Ravkovun sözlərinə görə, Belarus Qarabağda infrastruktur obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması üçün zəruri olan materialları tədarük etməklə geri qaytarılan ərazilərin bərpası və iqtisadi inkişafında Azərbaycana hər cür köməklik göstərir. Qarabağın dirçəlişi üzrə Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində Azərbaycan tərəfi müasir kənd təsərrüfatı komplekslərinin və kənd təsərrüfatı şəhərciklərinin yaradılması sahəsində Belarus təcrübəsindən və Belarus mütəxəssislərinin məsləhətlərindən istifadə edir.

Belarus təşkilatları işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kompleks layihələrin həyata keçirilməsi üçün layihələndirmə və tikinti xidmətlərinin göstərilməsi imkanlarını da araşdırır.

İkitərəfli əməkdaşlığın perspektivlərinə adi ticarətdən kənara çıxan layihələr də daxildir. Bura iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni birgə müəssisələrin yaradılması, o cümlədən üçüncü ölkələrdə birgə innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, təhsil və səhiyyə sahəsində əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi, IT texnologiyalarının inkişafı daxildir.

4. Azərbaycan qovşağı

Azərbaycanı qlobal nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevirən əsas üstünlük onun coğrafi mövqeyidir. Şimal-Cənub İTC-nin qərb marşrutunda olmaqla ölkə həm də bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərini birləşdirən Şərq-Qərb təşəbbüsünün fəal iştirakçısıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan öz nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün bir çox layihələr həyata keçirib və buna görə də onun ərazisindən bir çox beynəlxalq tranzit axınları keçir.

Bununla yanaşı, beynəlxalq daşıma geosiyasi vəziyyətlə əlaqədar bir sıra dəyişikliklərə məruz qaldıqdan sonra bəzi ölkələr Azərbaycan üzərindən yük daşımaqla qurmağa başladılar. Belə ki, bir il əvvəl Belarus Dəmir Yolları Rusiya və Azərbaycan Dəmir Yolları ilə birlikdə Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi çərçivəsində ilk dəfə olaraq Belarusdan Azərbaycana yüklərin Rusiya

ərazisindən tranziti üçün sürətləndirilmiş qatarların hərəkətinə başlayıb. Bu layihə malların Azərbaycana ən qısa müddətdə və rəqabətədavamlı qiymətlərlə, oradan isə tranzitlə İran və Körfəz ölkələrinə çatdırılmasına imkan verir.

Belarusun ağac və ağac emalı məhsullarına İran, Çin, Azərbaycan, Özbəkistan, Tacikistan kimi yeni bazarlarda davamlı tələbat var. Belarus metal məmulatları və maşınqayırma (traktorlar, ağır yükdaşıyan avtosaboşallar, müxtəlif dəzgahlar, kənd təsərrüfatı məhsulları və təbii ki, kalium gübrələri) Avrasiya bazarlarında yüksək tələbat qazanıb. Qarşılıqlı ticarət və sonrakı çarpaz sərmayələr sayəsində nəqliyyat və logistika xidmətləri Xəzər regionu, Aİİ və daha da uzaq ölkələr arasında Fars körfəzinin ərəb dövlətlərinə qədər turizm, səhiyyə və təhsil xidmətlərinin genişlənməsinə gətirib çıxaracaq.

5. Humanitar sahədə əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Belarus Respublikasının Prezidenti Aleksandr Lukaşenkonun 28 noyabr 2016-cı il tarixli birgə Bəyanatında, xüsusilə qeyd edilmişdir ki, “tərəflər bu işin öhdəsindən gəlməyə hər cür töhfə vermək niyyətindədirlər. Belarus və Azərbaycan xalqlarını bir araya gətirən mədəni və humanitar əlaqələrin dərinləşməsi. Bu məqsədlə tərəflər təhsil, elm, mədəniyyət və incəsənət sahələrində əməkdaşlığın ardıcıl genişlənməsinə və təkmilləşdirilməsinə kömək edəcək, Belarus dilinin Azərbaycanda və Azərbaycan dilinin Belarusiyada yayılmasına dövlət səviyyəsində köməklik göstərəcəklər” (<https://www.tribunapracy.by/wp-content/uploads/2016/12/215262-02.jpg>).

Sonuncu tezisın hazırlanması zamanı qeyd etmək istərdim ki, 2010-cu ildə Aleksandr Lukaşenkonun iştirakı ilə Bakı Slavyan Universitetində Belarus Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi açılmışdır. Elə həmin il Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetində M.Tanka, Bakı Slavyan Universitetinin yardımı ilə Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi açılıb və uğurla fəaliyyət göstərir. 2023-cü ildə Minsk Dövlət Linqvistik Universitetində Azərbaycan Dillər Universitetinin yardımı ilə Belarusda ikinci Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi açılıb.

Hər iki ölkənin təhsil müəssisələri elmi proqramlar və təhsil layihələri çərçivəsində davamlı olaraq birgə işlər həyata keçirir, təcrübə mübadiləsi məqsədilə elmi və tədris təcrübələri keçirir, müəllimləri qonaq mühazirələrə cəlb edilir, beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edir. Məsələn, 2023-cü ilin oktyabrında Belarus Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan Dili və Mədəniyyəti Mərkəzində M. Tankın iştirakı ilə universitetin rektoru A.İ.Juk və Azərbaycan Respublikasının Belarus Respublikasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri U.V.Baxşəliyev “Nar bayramı” keçirmişlər.

Təhsil müəssisələri və təşkilatlar arasında (xüsusilə, Belarus və Bakı Dövlət Universitetləri, Bakı Slavyan Universiteti və Belarus Dövlət Pedaqoji Universiteti arasında M.Tanka, Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti və Azərbaycan Dövlət Dillər Universiteti, Belarus Milli Texniki Universiteti və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti və s.) qarşılıqlı əlaqə 60-dan çox birbaşa əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında həyata keçirilir.

Hazırda Belarusun ali məktəblərində 100-dən çox azərbaycanlı tələbə təhsil alır.

Belarus və Azərbaycan Elmlər Akademiyaları iqtisadiyyat, fizika, kimya, genetica, zoologiya, dilçilik, enerji təhlükəsizliyi, optoelektronika və lazer texnologiyaları kimi sahələrdə otuzdan artıq birgə elmi-texniki layihəni uğurla başa çatdırıblar.

Tədqiqatın nəticələri iki ölkə iqtisadiyyatının real sektorunda öz tətbiqini tapıb. Elm və innovasiya sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədilə mütəmadi olaraq Belarus-Azərbaycan Elmi-Texniki Əməkdaşlıq üzrə Birgə İşçi Qrupunun iclasları keçirilir, görüşlər zamanı tərəflər əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivlərini müzakirə edir, həmçinin əməkdaşlığın konturlarını, prioritet sahələr və gələcək qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərini müzakirə edirlər.

Belarus və Azərbaycan arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq heç də az fəal inkişaf etmir. Azərbaycana dərman tədarükünün həcmi artır. Azərbaycan vətəndaşlarına yüksək texnologiyalı tibbi

yardım göstərmək üçün belaruslu mütəxəssislərin göndərilməsi, kardiologiya, ginekologiya, endokrinologiya, nevrologiya və neyrocərrahiyyə sahələrində əməliyyatların, elmi seminarların keçirilməsinin daimi təcrübəsi yaradılmışdır. Azərbaycanlı həkimlər təcrübə mübadiləsi və bacarıqlarını artırmaq məqsədilə tədbirlərdə iştirak etmək üçün Belarusa cavab səfərləri edirlər.

Azərbaycan belaruslu səyahətçilər üçün getdikcə cəlbedici ölkəyə çevrilir. Respublika Turizm Təşkilatları İttifaqının məlumatına görə, 2023-cü ildə Azərbaycana səfər edən Belarus vətəndaşlarının sayı 2022-ci illə müqayisədə 49 faiz artıb. Belarusdan turist axınının daha da artırılması üçün Azərbaycan və Belarusun turizm sənayesinin nümayəndələri ilə birgə seminarlar və toplantılar keçirilir. Belaruslu turistlərin ölkəyə səfər imkanları barədə məlumatlılıq səviyyəsini artırmaq üçün KİV nümayəndələri, bloggerlər cəlb edilməklə geniş reklam işləri aparılır, onlayn platformalarda və sosial şəbəkələrdə reklam materialları yerləşdirilir.

Belarusun azərbaycanlı icması ölkənin ən qədim və nüfuzlu milli ictimai təşkilatlarından biridir. 2002-ci il noyabrın 23-də Belarus Azərbaycan İcmaları Konqresi tərəfindən ölkənin regionlarında Konqresin regional bölmələri yaradıldı. Konqres üzvlərinin Belarus Respublikasının inkişafına, millətlərarası münasibətlərin, belarus və Azərbaycan xalqları arasında mənəvi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə verdiyi töhfələr dəfələrlə ölkə Prezidenti A.Q.Lukaşenko tərəfindən dəyərləndirilib.

Humanitar aspektlərdən danışarkən əsas nailiyyət belaruslarla azərbaycanlılar arasında səmimi dostluğun qorunub saxlanması olmalıdır. Xalqlarımızın və ölkələrimizin çoxlu ortaq cəhətləri var. Tarixi yaddaşın qorunması məsələləri bizim üçün vacibdir. 2022-ci ildə Minskdə "Azərbaycan döyüşçüləri - Belarus torpağının qəhrəmanları" kitabı işıq üzü görüb, kitabın sonunda 24 səhifədə Belarusun azad edilməsi uğrunda canlarından keçmiş Azərbaycan əsgərlərinin siyahısı verilmişdir.

Kitabın müəlliflərinin fikrincə, bu siyahılar tam deyil. Belarus ərazisində gedən döyüşlərdə 12 azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülüb. Minsk və Baranoviçdə küçələrə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Nəcəfqulu Rəfiyevin adı verilib, Vileyka şəhərində iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun abidəsi ucaldılıb və küçəyə onun adı verilib, Mogilevdə onun büstü qoyulub. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Aslan Vəzirovun, Brest memorialının lövhələrində və kütləvi məzarlıqlarda 40-dan çox azərbaycanlının adı var.

1992-ci ildə Ağdam rayonunda Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə edərək həlak olmuş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, mayor Anatoli Davidoviç Minsk vilayətinin Slutsk şəhərində dəfn edilib.

Nəticə

Azərbaycanla Belarus arasında siyasi dialoq dayanmır. Diplomatik münasibətlər qurulandan indiyədək çoxsaylı rəsmi səfərlər həyata keçirilib. Etimad, dostluq və qarşılıqlı yardım Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Ölkələrimiz arasındakı strateji tərəfdaşlıq həm iqtisadi, həm də humanitar sahədə sıx, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa imkan verir.

Azərbaycan və Belarusun beynəlxalq aləmdə də yaxın mövqeləri var. Ölkələrimizin beynəlxalq aləmdə yürütdüyü xarici siyasətin prioriteti, ilk növbədə, xalqlarımızın mənafehidir. İki respublika arasında beynəlxalq əməkdaşlıq bir çox beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir.

Əməkdaşlığı genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün qarşılıqlı istək hər iki ölkənin dövlət başçılarının və yüksək səviyyəli rəhbərliyinin hərtərəfli milli inkişaf kursunu ardıcıl şəkildə davam etdirən ümumi strateji baxışına əsaslanır. Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də Belarus zəngin daxili potensialdan səmərəli istifadəyə və beynəlxalq əməkdaşlıqdan maksimum fayda götürməyə əsaslanan artım modeli həyata keçirir.

Yəni həm Bakı, həm də Minsk xarici ticarətin, ticarət dövriyyəsinin və sənaye kooperasiyasının inkişafını milli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün səmərəli mexanizm hesab edirlər.

Ölkələrimiz arasında dostluq münasibətləri, eyni zamanda xalqlarımız tərəfindən də dəstəklənir. Müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilən strateji tərəfdaşlığın yaxın gələcəkdə həm siyasi, həm iqtisadi, həm də humanitar aspektlərdə daha yüksək inkişafa qədəm qoyması gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

- <https://president.az/ru/articles/view/51117>
 «Воины Азербайджана - герои земли Белорусской» (Минск: Издательство “Адукацыя і выхаванне”, 2022, 400 стр.)
http://anl.az/down/meqale/exo/exo_noyabr2009/97540.htm
<http://mfa.gov.by/bilateral/cis/>
https://azerbaijan.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations
<https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1571>
https://moscow-baku.ru/news/politics/prezident_azerbaydzhana_pribyl_s_ofitsialnym_vizitom_v_belarus
<https://report.az/ru/vneshnyaya-politika>
<https://sputnik.by/20230125>
<https://www.tribunapracy.by/wp-content/uploads/2016/12/215262-02.jpg>

РЕЗЮМЕ

Севда ИБРАГИМОВА

Азербайджан-Беларусь: стратегическое партнерство и перспективы его развития

Ключевые слова: Азербайджан, Беларусь, А.Лукошенко, И.Алиев

В результате прекращения существования Советского Союза в декабре 1991 года все бывшие советские республики стали независимыми государствами. После приобретения независимости Азербайджан стал устанавливать дипломатические отношения со многими странами мира, в том числе и с Белоруссией 11 июня 1993 года.

За годы существования этих двух стран между Беларусью и Азербайджаном сформировались крепкие дружеские отношения. В феврале 2006 года в Баку было открыто посольство Беларуси в Азербайджане, а в августе того же года открылось посольство Азербайджана в Беларуси. В 2009 году с 11 по 13 ноября проходил официальный визит президента Азербайджана Ильхама Алиева в Республику Беларусь.

Между республиками развиваются и межпарламентские связи. Например, в парламенте Азербайджана действует двусторонняя рабочая группа по отношениям с Беларусью, а в Национальном собрании Республики Беларусь действует рабочая группа по отношениям с Азербайджаном.

За эти годы между республиками установились крепкие торгово-экономические, культурные и научные связи.

Открытость, доверие, дружба и взаимовыручка лежат в основе азербайджано-белорусских отношений. Стратегическое партнерство между нашими странами позволяет осуществлять тесное взаимовыгодное сотрудничество как в экономических, так и гуманитарных сферах.

Политический диалог между Азербайджаном и Беларусью не прекращается. После установления дипломатических отношений было проведено 17 визитов на высшем и высоком уровнях.

Азербайджан и Беларусь имеют также близкие позиции и на международной арене. Приоритетом внешней политики, которую проводят наши страны на международной арене, являются прежде всего интересы наших народов. Международное сотрудничество между двумя республиками осуществляется в рамках многих международных организаций.

Взаимное стремление к расширению и углублению сотрудничества зиждется на общности стратегического видения глав государств и высшего руководства обеих стран, последовательно проводящих курс всестороннего национального развития. Так, и Азербайджан, и Беларусь реализуют модель роста, основанного на эффективном использовании богатого внутреннего потенциала и извлечении максимальных выгод из международного сотрудничества. То есть и Баку, и Минск рассматривают развитие внешней торговли, товарооборота и промышленной кооперации как действенные механизмы укрепления и модернизации национальных экономик.

В политической плоскости обе страны также исходят из схожих и совпадающих видений мироустройства, уделяя приоритетное значение обеспечению верховенства международного права и законности. Отмечаемая в ходе политических контактов взаимная поддержка Азербайджана и Беларуси, оказываемая ими друг другу на обоюдной основе в рамках ООН, ОБСЕ, Совета Европы и других международных организаций, является наглядным показателем близости подходов двух стран.

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что стратегическое партнерство между нашими странами, подкрепленное дружеским отношением между нашими народами, ждет дальнейшее развитие по всем направлениям как политического, экономического, так и гуманитарного аспекта.

ABSTRACT

Sevda IBRAHIMOVA

Azerbaijan-Belarus: strategic partnership and prospects for its development

Keywords: *Azerbaijan, Belarus, A.Lukoshenko, I.Aliyev, mutual relations*

As a result of the dissolution of the Soviet Union in December 1991, all former Soviet republics became independent states. After gaining independence, Azerbaijan began to establish diplomatic relations with many countries around the world, including Belarus on June 11, 1993.

Over the years, Belarus and Azerbaijan have formed strong and friendly relations. In February 2006, the Embassy of Belarus in Azerbaijan was opened in Baku, and in August of the same year, the Embassy of Azerbaijan in Belarus was established. In 2009, the official visit of Azerbaijani President Ilham Aliyev to the Republic of Belarus took place from November 11 to 13.

Interparliamentary ties have also developed between the republics. For example, the Azerbaijani Parliament has a bilateral working group on relations with Belarus, and the National Assembly of the Republic of Belarus has a working group on relations with Azerbaijan.

Over the years, strong trade, economic, cultural, and scientific ties have been established between the two republics. Openness, trust, friendship, and mutual assistance are at the heart of Azerbaijani-Belarusian relations. The strategic partnership between our countries allows for close, mutually beneficial cooperation in both economic and humanitarian spheres.

The political dialogue between Azerbaijan and Belarus has been continuous. Since the establishment of diplomatic relations, 17 high-level visits have been conducted. Azerbaijan and Belarus also share close positions in the international arena. The priority of the foreign policy pursued by both countries is, first and foremost, the interests of their peoples. International cooperation between the two republics is carried out within the framework of many international organizations.

The mutual desire to expand and deepen cooperation is based on the common strategic vision of the heads of state and the top leadership of both countries, who consistently pursue a course of comprehensive national development. Thus, both Azerbaijan and Belarus are implementing a growth model based on the effective use of rich domestic potential and the maximization of benefits from international cooperation. In other words, both Baku and Minsk consider the development of foreign trade, trade turnover, and industrial cooperation as effective mechanisms for strengthening and modernizing national economies.

On the political level, both countries proceed from similar and overlapping visions of the world order, giving priority to ensuring the rule of international law and legality. The mutual support provided by Azerbaijan and Belarus during political contacts, and within the framework of the UN, OSCE, Council of Europe, and other international organizations, is a clear indicator of the closeness of the approaches of the two countries.

Thus, it is safe to say that the strategic partnership between our countries, supported by friendly relations between our peoples, will continue to develop further in all areas, including political, economic, and humanitarian aspects.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.104>

UOT: 32

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”NİN AZƏRBAYCANIN SOSIAL-MƏDƏNİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Elman NOVRUZOV*

Açar sözlər: “Əsrin müqaviləsi”, neft, inkişaf, investisiya, Heydər Əliyev

XÜLASƏ

Qədim neft ölkəsi olan Azərbaycan Sovet İttifaqının dağılması ilə öz müstəqilliyini bərpa edəndə əksər neft quyuları boşaldığı və ya yarasız vəziyyətdə olduğu üçün özünün neft sərvətlərindən lazımı səviyyədə istifadə edə bilmirdi. Eyni zamanda bütün Sovet respublikaları kimi iqtisadi tənəzzül yaşayan Azərbaycan öz neftini çıxarmaq üçün lazımı imkanlara da malik deyildir. Belə çətin şəraitdə Azərbaycanın yeganə yolu xarici sərmayə cəlb etməklə ölkədə neft yataqlarının işlənilməsinə və neftin çıxarılmasına, eləcə də xarici bazara çatdırılmasına şərait yaratmaq idi. Lakin yenicə müstəqil olan ölkəyə sərmayə cəlb etmək də çətin idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan böyük neft şirkətlərini Azərbaycanın neft sənayesinə sərmayə yatırmağa inandıra bildi. Nəhayət bu istiqamətdə “Əsrin Müqaviləsi” imzalandı. Sentyabrın 20-də Azərbaycanın xarici dövlətlərlə bağladığı “Əsrin Müqaviləsi” ölkənin öz sərvətlərindən istifadəsinə şərait yaratmaqla böyük sosial-mədəni və iqtisadi inkişafa yol açdı. “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra ölkəyə gələn neft pullarının müxtəlif sahələrə yönəldilməsi yeni iş yerləri açılmasına, müxtəlif infrastruktur layihələrinin icra edilməsinə, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına şərait yaratdı. Eyni zamanda neft gəlirləri ölkənin ordu quruculuğu, müdafiə xərclərinin artırılması və nəhayət ölkənin işğal olunmuş ərazilərinin qaytarılmasında müstəsna rol oynamışdır. “Əsrin müqaviləsi”ndən ölkəyə gələn neft gəlirləri olmasaydı işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası da mümkün olmazdı. Bir sözlə, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın çox böyük problemlərinin həllinə rəvac verməklə, ölkəmizin hərtərəfli inkişafına zəmin yaratmışdır.

Giriş

Azərbaycan hələ bir neçə yüz il öncədən yeraltı sərvətləri, xüsusilə neftindən istifadə etməklə zəngin ölkəyə çevrilmişdi. Lakin Sovet İttifaqı dağıldığı ərəfədə Azərbaycanın mövcud neft quyuları boşalmış və yeni yataqların istismarı üçün isə nə lazımı sərmayə, nə də daha modern texnologiya mövcud idi. Ona görə də, Azərbaycan bu sərvətindən ölkənin inkişafı üçün lazımı səviyyədə istifadə edə bilmirdi. Nəhayət ümumi milli lider Heydər Əliyevin “Əsrin müqaviləsi”ni bağlaması ilə Azərbaycanın öz neft ehtiyatı hesabına varlanması və neft gəlirlərini iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yönəltməklə iqtisadi inkişafa nail oldu.

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, elmi işçi.
Email: elman-77@mail.ru

“Əsrin müqaviləsi” və onun Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsiri

Sovet İttifaqının dağılması prosesində bütün Sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da ciddi sosial-iqtisadi və mədəni tənəzzül yaşandı. Bu tənəzzül prosesi 1991-ci ildə müstəqilliyini yenidən bərpa etməkdə olan Azərbaycanda erməni təcavüzkarının Qarabağ və ətraf ərazilərə hücumu və Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi ilə daha da kəskinləşdi. SSRİ-nin dağılması ilə bütün respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadiyyatın ardıcıl sürətdə zəifləməsi özünü ümumi daxili məhsul istehsalının ildən-ilə kəskin azalmasında qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ümumi daxili məhsulun həcmi ildə 20 faizdən çox azalırdı. Əgər 1991-ci ildə bu mühüm göstərici 1990-cı ilin səviyyəsinə nisbətən 99,3% təşkil etmişdisə, sonrakı illərdə azalma tempi sürətlənmiş və artıq 1992-ci ildə ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 77,4%, 1993-cü ildə 76,9%, 1994-cü ildə isə 80,3% həddinə düşmüşdü (Mehdiyev Ə., 2014, 18-19). Üstəlik, 1993-cü ildə Azərbaycan ciddi parçalanma, vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyini itirmə təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın dəvəti ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıdışı və ölkədə sabitliyi bərpa etməsi ilə qeyd olunan təhlükəli prosesin qarşısı alındı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə sabitlik bərpa edildi, sosial-mədəni və iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün isə Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin çıxarılması qarşıya məqsəd qoyuldu. Lakin həmin dövrdə Azərbaycanın maliyyə resurslarının məhdud olması qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərin reallaşmasını qeyri-mümkün edirdi. Belə vəziyyətdə ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf üçün xarici investisiyaların cəzb edilməsi zəruri idi. Bunları nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev xarici şirkətlərlə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı zəngin neft yataqlarının müştərək istismarını prioritet məsələ kimi önə çəkdi, Azərbaycanın yeni neft strategiyasını işləyib hazırladı. Bu isə 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” ilə gerçəkləşdi. “Müqavilədə dünyanın 7 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı) 11 neft şirkəti (“Amoco”, BP, “McDermott”, “Unocal”, ARDNŞ, “LUKoil”, “Statoil”, “Türkiye Petrolleri”, “Pennzoil”, “Ramco”, “Delta Nimir”) iştirak edib” (Şaban İ., 2023, 25). Bununla da müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafına ciddi təkan verən neft strategiyası və doktrinasının əsası qoyuldu.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və müqavilənin icrası prosesində belə Azərbaycana yüksək miqdarda sərmayə yatırıldı. Belə ki, “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirildiyi 3 il müddətində “Azərbaycana qoyulmuş xarici sərmayənin həcmi artmış, ölkədə fəaliyyətə başlamış əcnəbi şirkətlərin sırası genişlənmişdi. Bu isə Azərbaycanın iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmiş yerli müəssisələrin fəaliyyətini canlandırmışdı. ABƏŞ-in verdiyi məlumata görə, üç il ərzində konsorsium Azərbaycanda 1 milyard dollar sərmayə yatırmışdır” (Mehdiyev Ə., 2014, 109). Sözsüz ki, ölkəyə xarici sərmayənin cəzbi yeni iş yerlərinin açılması və sosial-iqtisadi inkişafa az da olsa təsir göstərirdi. Lakin “Əsrin müqaviləsi”nin icrası və neftin çıxarılması və satışı ilə Azərbaycana neft gəlirləri axmağa başladı. Bunun ardınca “Azərbaycana daxil olan böyük neft gəlirlərinin toplanması, məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin etmək və neftdən gələn gəlirlərin gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, onlardan səmərəli və məqsədamüvafiq şəkildə yararlanılması məqsədi ilə 1999-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı” (Vəliyeva K., 2016, 19). Bu fondun yaradılması ilə neft gəlirləri həmin fonda toplanıb, müxtəlif sahələr üçün ayrılmağa başladı. Bu vasitə ilə ölkədə irili-xırdalı xeyli layihələr həyata keçirildi. Çoxsaylı layihələrin icrası ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verdi.

Azərbaycanın neftdən gələn gəlirləri artdıqca sosial-iqtisadi, infrastruktur və s. layihələrin icrasına da Neft Fondunda toplanan neft pullarından vəsaitin ayrılması artırdı. Nəticədə günlər, aylar keçdikcə “Əsrin müqaviləsi”nin nəticələri hər bir Azərbaycan vətəndaşın həyatında hiss

olunurdu. Xaos, qanunların pozuntusu illərində dağıdılmış, viran qoyulmuş ölkə iqtisadiyyatında 1996-cı ildə ilk dəfə olaraq inflyasiya kimi dəhşətli bir hal artıq tamam aradan qaldırılmışdı (Camalov Y., 2004, s. 87).

Eyni zamanda, Azərbaycan dövləti “Əsrin müqaviləsi” ilə Azərbaycanın artan gəlirlərinin bir hissəsini də Azərbaycanın gələcək nəsli üçün ayırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu. Bu istiqamətdə neft gəlirlərinin topladığı Azərbaycan Neft Fondunun “önəmli vəzifələrindən biri isə neft gəlirlərinin bir hissəsini gələcək nəsillərə saxlamaqdır. “Neft və qaz gəlirlərinin uzun müddətli istifadəsi strategiyası” adlı sənəddə neft gəlirlərinin ən pik səviyyəyə çatdığı illərdə 25 faizinin gələcək nəsillərə saxlanması göstərilir” (Vəliyeva K., 2016, 21).

“Əsrin müqaviləsi”nin icrası və neft gəlirlərinin artması nəticəsində yaranan sosial-iqtisadi inkişafı yanaşı həm də Azərbaycanın valyuta ehtiyatları artmağa başladı. Əgər 1994-cü ildə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları minimum həddə idisə, 2013-cü ilin yekununa əsasən, həmin ehtiyatların miqdarı artıq 50 milyard dollardır (Qasimov E., 2014). Hazırda isə ölkəmizdə gedən bütün quruculuq işləri, torpaqlarımızın azad edilməsi, Azərbaycan Ordusuna müasir silahların alınması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda aparılan bərpa və quruculuq işlərinə xərclənən vəsaitlərə baxmayaraq, 2024-cü il yanvarın 1-nə olan statistikaya görə, ölkəmizin valyuta ehtiyatları 67 milyard 683 milyon dollar təşkil edib. Bunun 83 faizi və yaxud 56 milyard 70 milyon dolları Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF), 17 faizi və yaxud 11 milyard 613 milyon dolları isə Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) payına düşüb (<https://xalqgazeti.az>).

“Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycanın sosial-mədəni inkişafında təsiri

Azərbaycanın “Əsrin müqaviləsi” ilə gəlirlərinin artması təkcə sosial-iqtisadi inkişaf və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına deyil, həm də mədəni inkişafa, o cümlədən, insan kapitalına sərf edilməyə yönəldildi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin insan kapitalına və ümumiyyətlə ölkədə mütəxəssis kadrların yetişdirilməsinə verdiyi önəm nəticəsində neft pullarının bir hissəsinin insan kapitalına sərf edildi. 2007-2015-ci illərdə “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın reallaşması nəticəsində Azərbaycan müasir tələblərə cavab verən kadr potensialının yaradılmasına, gənc nəslin təhsil səviyyəsinin artırılmasına və beynəlxalq səviyyəyə çatdırılmasına şərait yaratmışdır. Sözsüz ki, bu proqram neft gəlirləri hesabına həyata keçirilib. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev də daim bu məsələni diqqətdə saxlayaraq demişdi ki, “qara qızıl”ın insan kapitalına çevrilməsi bizim təcrübəmizdə, sadəcə, şüar deyil, real vəziyyətdir (<https://www.yeniazərbaycan.com>). Bu sahədə 01.01.2016-cı il tarixinə olan məlumatlara görə, 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı çərçivəsində 3283 nəfərin təhsili ilə bağlı xərclər Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Bu tələbələrin sayı ümumilikdə 134 nəfər olmaqla, 128 nəfəri II dərəcəli, 6 nəfəri isə III dərəcəli təhsil almışdır (Vəliyeva K., 2016, 21). Eyni zamanda, 2019-2023-cü illər üçün “Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın (Xəlilova X., 2021, 440) icrası nəticəsində hazırda ölkəmizdə müxtəlif sahələrdə bacarıqlı kadrlar yetişdirilib, o cümlədən, tibb sahəsində xarici ölkələrdə təhsil alıb gəlmiş mütəxəssis həkimlər fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə həm respublika, həm də xarici ölkələrin nüfuzlu elm və təhsil müəssisələrində olan Azərbaycanın peşəkar, gənc kadr ordusu müasir dünyamızın elmi, texniki və mədəni tərəqqisinə geniş nüfuz etmişdir. Yeni müasir idarəetmə texnologiyalarına yiyələnən bu gənclər mövcud inkişaf potensialının gücləndirilməsi baxımından ölkəmizin qızıl fondu hesab edilə bilirlər (Əhmədova K., 2020, 158).

Azərbaycanda neft gəlirlərinin başqa sahələrin inkişafına xərclənməsi daim diqqət mərkəzinə olmuşdur. Prezident İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişaf konsepsiyasının

formalaşmasının və şaxələndirilməsinin baş tutması üçün çoxlu sayda sərəncamlar, fərmanlar vermiş, bu sahənin inkişaf prosesləri daim ciddi səviyyələrdə müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdur. Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən amillərdir (Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q., 2016, 51).

“Əsrin müqaviləsi”nin icrası və Azərbaycanın neft gəlirlərinin artması Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətə yaxşı təsir göstərməklə, əhalinin rifah səviyyəsini də yaxşılaşdırmışdır. Sözsüz ki, neft gəlirlərinin artması və yeni-yeni layihələrin icrası ilə ölkədə çox sayda yeni iş yerləri açıldı. Bu da işsizlik və yoxsulluq probleminin həllinə ciddi təsir göstərdi. Ölkədə müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi tənəzzül nəticəsində yoxsulluq səviyyəsi olduqca yüksək idi. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında (<https://e-qanun.az>) sərəncam imzaladı. Artıq 2014-cü il üçün yoxsulluğun səviyyəsi 5,3 faiz oldu. Sözsüz ki, bu da ölkədə əhalinin rifah və həyat şəraitinin yaxşılaşmasından xəbər verirdi. BMT-nin İnkişaf Proqramının əhalinin rifah səviyyəsini əks etdirən İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən, Azərbaycan 169 ölkə arasında 2005-ci ildə tutduğu 101-ci yerdən 34 pillə irəliləyərək, 2010-cu ildə 67-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəmiz 2000-2010-cu illər üzrə insan inkişafı indeksinin orta illik artım tempinə görə MDB məkanında birinci yerə layiq görülmüş və “orta insan inkişafı” ölkələri qrupundan “yüksək insan inkişafı” qrupuna kimi yüksəlmişdir (Aslanova M., 2021, 75). Azərbaycan dövləti neft gəlirlərinin bir hissəsini də aztəminatlı təbəqələrin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xərcləmişdir. Əsas xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan neft strategiyası öz bəhrəsini verməyə başlayan andan ilk vəsait qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilərək Azərbaycanda mövcud olmuş 12 çadır düşərgəsindən Biləsuvar rayonu ərazisindəki 5-i 2003-cü ildə, Bərdə və Ağcabədi rayonlarındakı 4-ü 2006-cı ildə və Saatlı, Sabirabad rayonları ərazisindəki 3-ü isə 2007-ci ildə ləğv edilmişdir (<https://idp.gov.az>). Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun 2015-ci il büdcəsinin icrası çərçivəsində 8130000 manat vəsait dövlət büdcəsinə transfert edilib. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə 150 milyon manat, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulmasına 90 milyon manat, Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə Neft Fondundan 61,5 milyon manat vəsait ayrılıb (Vəliyeva K., 2016, 21).

“Əsrin müqaviləsi”nin icrası ilə Azərbaycana gələn neft pulları təkcə ölkənin qısa müddətdə varlanmasına hesablanmamışdır. Neftdən əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyatın digər vacib sahələrinə yönəldilməsini, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal müəssisələrinin açılması yolu ilə yeni iş yerlərinin yaradılmasını, bir sözlə, əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin daha da gücləndirilməsini özünün iqtisadi siyasətində prioritet vəzifə kimi nəzərdən keçirir. Neft hasilatı Azərbaycan üçün son məqsəd deyildir, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün bir vasitədir (Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q., 2016, 28).

“Əsrin müqaviləsi” ilə gələn neft pulları təkcə Bakının deyil, Azərbaycanın regionlarının da sosial-mədəni və iqtisadi inkişafı və əhalinin rifahının artırılmasında böyük rol oynamışdır. Qəbul olunan dövlət proqramları, o cümlədən, dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004-2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri və 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı

illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır (<https://azerbaijan.az>). Həmçinin “Əsrin müqaviləsi” hesabına bir sıra digər proqramlar, o cümlədən, Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikasında yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə (2005-2015) Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası və digər layihə, proqramlar Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına xidmət etmişdir (Vəliyeva K., 2016, 22-23).

“Əsrin müqaviləsi” sosial-mədəni və iqtisadi inkişafa yol açmaqla yanaşı həmçinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin azad edilməsində və bərpaasında da böyük rol oynamışdır. Sözsüz ki, 1994-cü ildən bu yana ordu quruculuğu, Azərbaycanın müdafiə xərclərinin artırılması və Azərbaycan Ordusunu müasir silah və texnika ilə təmin etmək Ordumuzun qələbəsinə yol açmışdır. Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutunun hesabatına görə, 2012-ci ildə dünyada hərbi büdcəsini ən çox artıran ölkə Azərbaycan olub. 2022-ci ilin dövlət büdcəsində müdafiə xərcləri üçün 5,1 milyard manat ayrılıb. Azərbaycanın müdafiə məqsədləri xərcləri Ermənistanla müqayisədə təxminən 4 dəfə artıqdır (<https://az.wikipedia.org>). Beləliklə, demək olar ki, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın bugünkü uğurlarının, eləcə də sosial-mədəni və iqtisadi inkişafının əsas bünövrəsini təşkil edib.

Nəticə

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra maliyyə imkanlarının zəif olması üzündən hər cəhətdən tənəzzül yaşayan Azərbaycan, ümumi milli lider Heydər Əliyevin 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”ni imzalaması ilə öz yeraltı sərvəti olan neftdən səmərəli istifadə etməsi üçün lazımi şərait yarandı. Bunun nəticəsində ölkəyə gələn neft gəlirlərinin digər sahələrə yönləndirilməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına böyük təkan verdi. Ümumiyyətlə demək olar ki, sırf “Əsrin müqaviləsi” ilə ölkəyə axan neft pulları çoxsaylı digər layihələrin də icrasına yol açmaqla Azərbaycanın hərtərəfli uğurlarına şərait yaratdı. Neft gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində ölkədə çox sayda tələbə xaricdə təhsil alıb, mütəxəssis kimi ölkəyə qayıtdı. Bu da ölkənin elmi inkişafında böyük rol oynadı. “Əsrin müqaviləsi” ilə ölkəyə gələn neft pulları hesabına ölkənin iqtisadi gücü artdı və bunun ardınca Azərbaycan dövləti müasir və inkişaf etmiş hərbi texnika ilə Azərbaycan Ordusunu gücləndirdi. Nəticədə hərtərəfli güclənən Azərbaycan 30 il işğalda qalan ərazilərini də azad etməyə müvəffəq oldu. Hazırda isə sırf “Əsrin müqaviləsi” ilə iqtisadi gücünü artıran Azərbaycan işğaldan azad etdiyi ərazilərini bərpa edir.

ƏDƏBİYYAT

Aslanova M. Balabəyova N. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında Heydər, Əliyev ideyaları “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, UNEC 2021.

Camalov Yavər. Heydər Əliyevin neft strategiyası davam edir. “Qismət” nəşriyyatı, Bakı, 2004.

Əhmədova K. İnsana yönəlik investisiyaların geri dönüş səviyyəsi və dünya ölkələrindəki müqayisəli təhlili, Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri elmi əsərlər toplusu, XX buraxılış, Bakı, 2020, s.168.

Şaban İ. "Azəri-Çıraq-Günəşli". Əsrin müqaviləsi, 1994-2022 Faktlar, sənədlər və rəqəmlər toplusu, Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2023.

Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: "Turxan" NPB, 2016.

Xəlilova X., Heydər Əliyev və insan kapitalının formalaşması dövlətin siyasətinin əsas istiqaməti kimi, "Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər" mövzusunda ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, UNEC 2021, s.440.

Qasimov E., Neft strategiyası Azərbaycanın inkişafının təməl daşındır. "Respublika" qəzeti, 1 aprel 2014, № 063 (4936).

Mehdiyev Ə. "Əsrin müqaviləsi": Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı, "Turxan" NPB, 2014.

Vəliyeva K. "Azərbaycanın neft strategiyası və onun xarici ticarət əlaqələrinə təsiri" mövzusunda magistr dissertasiyası, Bakı, 2016, s.99.

İnternet resursları

<https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/160491-olkemizin-valyuta-ehtiyatlari-ilde-faiz>
Bayramov B, "Xalq qəzeti, Ölkəmizin valyuta ehtiyatları 1 ildə 17 faiz artıb

https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e7609_az.html

<https://e-qanun.az/framework/15399>

<https://idp.gov.az/az/content/8/parent/21>

<https://azerbaijan.az/related-information/276>

https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Silahl%C4%B1_Q%C3%BCvv%C9%99l%C9%99ri

РЕЗЮМЕ

Эльман НОВРУЗОВ

Роль «Контракта века» в социокультурном и экономическом развитии Азербайджана

Ключевые слова: контракт века, нефть, развитие, инвестиции, Гейдар Алиев

Когда Азербайджан, древняя нефтяная страна, восстановил свою независимость после распада Советского Союза, он не смог использовать свои нефтяные ресурсы на необходимом уровне, поскольку большинство нефтяных скважин были пусты или находились в поврежденном состоянии. В то же время, как и все советские республики, Азербайджан, переживающий экономический спад, не имеет необходимых возможностей для добычи своей нефти. В таких сложных условиях для Азербайджана единственным выходом было развитие нефтяных месторождений страны путем привлечения иностранных инвестиций и создание условий для добычи нефти и ее доставки на внешний рынок. Но привлечь инвестиции в новую независимую страну также было сложно. В результате дальновидной политики общенационального лидера Гейдара Алиева Азербайджан смог убедить крупные нефтяные компании инвестировать в нефтяную промышленность Азербайджана. Наконец, в этом направлении был подписан «Контракт века». «Договор века», подписанный Азербайджаном с зарубежными странами 20 сентября, проложил путь

к великому социально-культурному и экономическому развитию, создав условия для использования страной своих ресурсов. После «Контракта века» пришедшие в страну нефтяные деньги были направлены в различные сферы, созданы условия для открытия новых рабочих мест, реализации различных инфраструктурных проектов, повышения благосостояния населения и снижения уровня бедности. В то же время доходы от нефти сыграли исключительную роль в формировании армии страны, увеличении расходов на оборону и, наконец, возвращении оккупированных территорий страны. В то же время восстановить освобожденные от оккупации территории было бы непросто, если бы не нефтяные доходы, поступающие в страну по «Контракту века». Одним словом, «Контракт века» создал условия для решения великих проблем Азербайджана и заложил основу для всестороннего развития нашей страны.

ABSTRACT

Elman NOVRUZOV

The role of the "Contract of the Century" in the socio-cultural and economic development of Azerbaijan

Keywords: *contract of the century, oil, development, investment, Heydar Aliyev*

When Azerbaijan, an ancient oil country, regained its independence with the collapse of the Soviet Union, most of its oil wells were empty or in a state of disrepair, so it could not use its oil resources to the necessary extent. At the same time, Azerbaijan, which was experiencing economic decline like all Soviet republics, did not have the necessary opportunities to extract its own oil. In such difficult circumstances, the only way for Azerbaijan was to attract foreign investment to develop oil fields in the country and create conditions for extracting oil, as well as delivering it to foreign markets. However, it was also difficult to attract investment to the newly independent country. As a result of the far-sighted policy of the national leader Heydar Aliyev, Azerbaijan was able to convince major oil companies to invest in the Azerbaijani oil industry. Finally, the "Contract of the Century" was signed in this direction. The "Contract of the Century" signed by Azerbaijan with foreign countries on September 20 paved the way for great socio-cultural and economic development by creating conditions for the country to use its resources. After the "Contract of the Century", the oil money that came to the country was directed to various fields, created conditions for opening new jobs, implementing various infrastructure projects, improving the welfare of the population and reducing the level of poverty. At the same time, oil revenues played an exceptional role in building the country's army, increasing defense costs, and finally returning the occupied territories of the country. At the same time, without the oil revenues coming to the country from the "Contract of the Century", the restoration of the liberated territories would not have been easy. In short, the "Contract of the Century" created conditions for solving Azerbaijan's major problems and laid the foundation for the comprehensive development of our country.

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.2.111>

UOT: 327

ABŞ-ın TÜRKİYƏ-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ SİYASİ MARAQLARI VƏ BALANSLAŞDIRMA CƏHDLƏRİ

Əli ƏLİYEV*

Açar sözlər: ABŞ, İran-Türkiyə münasibətləri, siyasi maraqlar, Ankara, Tehran

XÜLASƏ

Türkiyə-İran geosiyasi rəqabəti son vaxtlar getdikcə gərginləşir. İki ölkənin fərqli siyasi istiqamətləri, prioritetləri və ziddiyyətli maraqları olsa da, son on il ərzində hər ikisi öz rəqabətini cilovlayıb və Donald Trampın ABŞ-da seçkilərdə qələbəindən sonra Yaxın Şərqdəki regional iqlim sayəsində işgüzar əlaqələr qurmağı bacarıb. İki dövlət arasında əhəmiyyətli ticarət əlaqəsi, ilk növbədə Türkiyənin uzun illərdə bahalı İran təbii qazı və xam nefti almasına əsaslanır.

Buna baxmayaraq, son vaxtlar iki ölkə arasında ticarət həcmi azalır, 2016-cı ildən Türkiyə və İranı bir araya gətirən sahələr yox olmağa başlayır və daha da əhəmiyyətli, ABŞ prezidenti Co Bayden vəzifəyə gəldikdən sonra Türkiyə İranın regional rəqibləri ilə əlaqələri genişləndirir. Bütün bu amillər Tehran və Türkiyə arasında qarşıdakı dövrdə Suriya və İraqdan Cənubi Qafqaza qədər müxtəlif sahələrdə özünü göstərə biləcək daha açıq rəqabət ehtimalını artırır. İran-Qərb, xüsusilə də İran-ABŞ yaxınlaşması Türkiyəyə qısamüddətli iqtisadi fayda gətirsə də, uzunmüddətli perspektivdə İranın regional təsirini Türkiyənin hesabına artıraraq onun regiondakı strateji maraqlarına zərər verə bilər.

ABŞ və Avropa Birliyi uranın zənginləşdirilməsi məsələsində ən həssas mövzu olan sentrifuqa ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırıqdan sonra İrana qarşı iqtisadi sanksiyaları yumşaldıb. Türkiyə uzun müddətdir ki, İranla daha güclü ticarət əlaqələri qurmağa çalışır, lakin onun söyləri sonuncunun üzərinə qoyulan iqtisadi sanksiyalarla əngəllənib. Türkiyənin İranla ticarət əlaqələri qurmaq istəyi, onun Qərb dövlətləri tərəfindən tənqiddə məruz qalmasına səbəb olur. Ancaq son illərdəki İran-Qərb əməkdaşlığından sonra və sanksiyaların yumşaldılması zəminində, Türkiyə xarici ticarətini artırmaq və enerji mənbələrinə daha asan və sərfəli qiymətlərlə çıxış imkanından yararlanı bilər. Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, İran-Qərb, xüsusilə də İran-ABŞ əməkdaşlığı Türkiyə iqtisadiyyatı üçün qısamüddətli fayda gətirə bilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə Türkiyənin strateji maraqlarına zərər verəcək. Çünki bu yaxınlaşma Türkiyənin təsiri hesabına bölgədə İranın təsirinin artmasına səbəb ola bilər. Baxdığımız tədqiqat işində Türkiyə-İran münasibətinin tənzimlənməsində ABŞ-ın siyasi maraqları və ümumiyyətlə üç dövlət arasında mövcud siyasi münasibətlərin tarixi izlərinə nəzər salınmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi mövcud münasibətlərin araşdırılması və növbəti dövrlərdə inkişaf tendensiyalarının təhlil edilməsidir.

Giriş

İran və Türkiyə arasında köklü geosiyasi rəqabət gərginliyin yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Ötən onilliklərdə müxtəlif məsələlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi Tehran və Ankara arasında

* AMEA akad. Z.M Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə doktorant.
E-mail: alinizami1917@gmail.com

münasibətlərin hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Bununla belə, iki ölkə arasında müxtəlif regionlardan yaranan gərginlik, yəqin ki, qarşıdakı dövrdə aralarındakı əməkdaşlıq sahələrinin sayı azaldıqca daha da artacaq. Çətin Ərəb Baharı dövrünün əvvəlindən bəri Ankara-Tehran rəqabəti 2011-ci ildə Suriya da başlayan etirazlardan sonra Suriya səhnəsində daha aydın şəkildə təcəssüm olundu. İran ərəb baharının əvvəlində Misir və Tunis kimi ölkələrdə başlayan etiraz dalğalarına müsbət yanaşdı, çünki bu ölkələrin yeni liderləri olacaq siyasi islamçılarla müsbət münasibət quracağına inanırdı.

Türkiyə liderlərinin optimizminə və isti qarşılanmasına baxmayaraq, Türkiyə bu əməkdaşlığın nəticəsində yarana biləcək təhdidləri də nəzərə alır, xüsusən də Türkiyə-İran münasibətləri hər zaman, hətta ən yaxşı vaxtlarda belə, siyasi rəqabətdə özünü göstərir. Bu rəqabət, məsələn, ABŞ-ın işğalından sonra iki ölkə arasında güclü ticarət əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, İraqda özünü büruzə verdi. Bu, Suriya böhranında da güclü şəkildə ortaya çıxdı və münasibətləri həddindən artıq gərginləşdirən amildir. Suriya böhranı Türkiyə ilə İran arasında münasibətlərin kəskin şəkildə pisləşməsinə və çatlamasına səbəb olub.

İran-ABŞ yaxınlaşması bir sıra digər daxili və xarici amillərlə birlikdə Türkiyə və İranı gərgin münasibətlərini yenidən araşdırmaq üçün kataliz edən yeni amildir. Bu təkrar yoxlamaya xas olan regional səviyyədə bir sıra imkanlar və təhlükələrdir.

Türkiyə və İran arasında siyasi münasibətlərin qiymətləndirilməsi

İran 400 ilə yaxındır dəyişməmiş 560 km sərhədini paylaşan Türkiyənin mühüm qonşularından biridir. Hazırda İranda Tehrandakı Türkiyə səfirliyi ilə yanaşı, Təbriz, Urmiyə və Məşhəddəki baş konsulluqlar fəaliyyət göstərir. İran, Türkiyədə Ankara səfirliyi ilə yanaşı, İstanbul, Ərzurum və Trabzon'dakı baş konsulluqları ilə təmsil olunur.

İranla Türkiyənin ikitərəfli münasibətləri daxili işlərə qarışmamaq, qarşılıqlı hörmət və mehriban qonşuluq prinsipləri əsasında inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. İkitərəfli münasibətlərin bütün aspektlərində və regional məsələlərdə, xüsusən də qarşılıqlı yüksək səviyyəli səfərlər vasitəsilə siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi üçün səylər göstərilir.

İranla Türkiyə əlaqələri 2014-cü ildə yaradılmış Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurası mexanizmi əsasında institusional çərçivədə qurulub. İranın o zamankı prezidenti Həsən Ruhaninin Türkiyəyə səfəri münasibətilə 9 iyun 2014-cü il tarixində Ankarada Türkiyə-İran Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurasının ilk iclası keçirilmişdir. Onun ikinci iclası 2015-ci il aprel 7-də prezidentin İrana səfəri zamanı Tehrandakı keçirildi. Üçüncü iclas isə prezident Ruhaninin 2016-cı il aprel 16-da Türkiyəyə səfəri münasibətilə Ankarada keçirilib (Aydintasbas, A., & Kirisci, K., 2017).

İranın keçmiş xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahiyan ikitərəfli və regional məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq üçün 2023-cü il noyabrın 1-də Türkiyəyə səfər edib. Bunun müqabilində Türkiyə naziri də 2023-cü il sentyabrın 3-də İrana səfər edib.

19 may 2024-cü ildə Respublika Prezidenti və Xarici İşlər Naziri Abdullahiyanın helikopter qəzasında həyatını itirməsindən sonra keçirilən anma mərasimində Türkiyənin vitse-prezidenti Cəvdət Yılmaz və nazirin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. Türkiyə naziri sonuncu dəfə 2024-cü il iyulun 30-da prezident Məsud Pezeşkiyanın andıçmə mərasimi münasibətilə Tehrana səfər edib.

Bütün bu qeyd edilən səfər və iclaslara əsasən, İran-Türkiyə arasındakı münasibətlərin rəsmi sərhədlər çərçivəsində daim davam etdiyini vurğulaya bilərik.

Ankara və Tehranı bir araya gətirən amillərin öz təsirini itirməsi

Donald Trampın 2016-cı ildə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində qələbəsi və İsrailə yanaşı Misir, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanından ibarət Ərəb Baharının əks-inqilabi oxunu dəstəkləməsi,

Türkiyə ilə İran arasında əhəmiyyətli ticarət həcmnin artması Ankara ilə Tehranı yaxınlaşdırdı. Hər iki ölkə o zaman ABŞ-ın dəstəyi ilə mövcud olan yeni regional nizama olduqca şübhəli yanaşırdı.

Bu şəraitdə hər iki tərəf ABŞ-a qarşı şübhəli və məsafəli münasibət saxlayırdı. Konkret olaraq, 2016-cı ilin iyulunda Türkiyədə dövlət çevrilişinə cəhddən sonra ABŞ əleyhinə münasibət daha da gücləndi. Buna səbəb, dövlət çevrilişi cəhdinin arxasında duran tərəflərdən birinin ABŞ olduğuna inanılması idi. Bu arada, BƏƏ də uğursuz çevriliş cəhdinin maliyyə təminatçısı kimi ittiham olunurdu.

Bu atmosferdə Türkiyə və İranın ümumi təhlükə qavrayışları var idi və onlar anti-ərəb baharı düşərgəsi ilə İsrail arasında daha sıx əməkdaşlığa əsaslanan və ABŞ tərəfindən dəstəklənən regional nizamdan kənarda qaldıqlarını düşünürdülər. Bu regional mənzərə İran və Türkiyə arasında daha sıx əməkdaşlığa səbəb oldu.

Bu dövr həm də Türkiyədəki Avrasiyaçı qanadın Türkiyənin xarici siyasət qərarlarına daha çox təsir göstərməsinə səbəb oldu. Bu qərarlar Türkiyənin Rusiya istehsalı olan S-400 uzaqmənzilli hava hücumundan müdafiə raket sistemlərinin satın alınmasından tutmuş, ABŞ-ın Türkiyəni çox prestijli F-35 proqramından çıxarması ilə nəticələnən çoxsaylı təkliflərdə öz əksini tapmışdı.

Üstəlik, son onilliklər ərzində Türkiyə ilə İran arasında ticarətin həcmi onların rəqabətini cilovlamaqda çox əhəmiyyətli olub. 2018-ci ildən bəri hər iki tərəf ticarət həcmi 30 milyard dollara çatdırmaq istəklərini bir daha bəyan ediblər. Prezident Ərdoğanın 2022-ci il iyulun 19-da Astana prosesi çərçivəsində baş tutan Tehrana son səfəri çərçivəsində bu niyyət bir daha səsləndirildi.

Buna baxmayaraq, iki ölkə arasında ticarət həcmi azalmaqdadır və Trampın gəlişindən bir il sonra İrana qarşı yenidən tətbiq edilən pandemiya və ABŞ sanksiyaları əsas səbəblər kimi görünür. 2017-ci ildə Tehran və Ankara arasında ticarət həcmi bitib desək yanlışdır. Vaxtilə 10 milyard dollar olan ticarət həcmi illər keçdikcə azalaraq, 7,5 milyard dollar civarında olması bizə bunu deməyə əsas verir (Azizi, H., Cevik S., 2022).

Türkiyə İran təbii qazının ən böyük alıcısı olduğu halda, İran Rusiyadan sonra Türkiyəyə ikinci ən böyük qaz ixracatçısıdır. Sözsüz ki, Tehran bu mövqeyini itirmək istəmir. Bununla belə, Ankara'nın aşağıdakı hissələrdə açıqlanacaq fərqli hesablamaları var. Bütün yuxarıda qeyd olunan məqamlar hər iki tərəfi uzun müddət işgüzar münasibət saxlamağa vadar etdi.

Buna baxmayaraq, son zamanlar regionda geosiyasi mənzərə kifayət qədər kəskin şəkildə dəyişib və Tehran və Ankaranı bir araya gətirən sahələr azalmağa doğru gedir.

Münasibətlərin perspektiv panoraması

Suriyadakı vətəndaş müharibəsində iştirak edən həm sünni, həm də şiə ünsürlərinin körüklədiyi məzhəbçilik arasında qarşılıqlı əlaqə və kəskinləşən İran-ərəb və türk-kürd qarşıdurmaları regional nizamın əsaslarını sarsıdır, təhlükəsizlik və sabitliyi pozurdu. Bu şəraitdə İran Levantda, xüsusən Suriya, Livan, İraq və Yəməndə xarici müdafiəsinin bir hissəsi kimi məzhəb kartından uğurla istifadə etdi. Lakin İran sünnilərin çoxluq təşkil etdiyi ölkələr tərəfindən əhatə olunub və yalnız qonşuluğun qalan hissəsi ilə əməkdaşlıqda və ya ən azı birgəyaşayışda daxili və regional məqsədlərini həyata keçirməyə ümid edə bilərdi. Türkiyə üçün məzhəbçiliyə qarşı rəsmi diskurs onun indi sünniyönümlü bir güc kimi görünməsi və ümumiyyətlə, bölgədəki şiə aktorlarını uzaqlaşdırdığı faktını dəyişdirmir. Bu, Türkiyənin daha geniş regional integrasiya məqsədləri və ya İslam Dövləti tərəfindən təhlükə hiss edən və türklərin sünni səbəblərlə artan yaxınlığına şübhə ilə yanaşan böyük Ələvi və Kürd əhalisini nəzərə alsaq, onun daxili dinamikası üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi (Cloud, D.S., Amon M., 2023).

Ayındır ki, nə İran, nə də Türkiyə son beş ildə yaranmış məzhəb gərginliyini aradan qaldıra bilməz. Körfəz monarxiyalrı İranın İraq, Suriya, Yəmən və onun hüduqlarından kənarda təcavüzkar siyasətindən narahatdırlar. Buna cavab olaraq, onlar İranın sünni ərəblərin haqlı olaraq təsir dairəsi

hesab etdikləri əraziyə müdaxiləsinin qarşısını almaq və geri qaytarmaq üçün hərbi gücə və dini ortodoksallığın gücünə arxalanırlar. Ərəb güclərinin qeyri-ərəb iddiaçılarını – Türkiyə və İranı regional liderliyə sıxışdırmaq məqsədi daşıyan məzhəbçilik və etnik həmrəylik ilə geostrateji rəqabətin birləşməsi sabitləşmə səyləri üçün əlverişli olmayan dəyişkən regional şərait yaradır. Daha da pisi odur ki, Ankara və Tehran orta yol tapmaqda və ya hazırkı münaqişə dövrüyəsini dayandırmaqda maraqlı görünməzlər – regionda sabitliyin yaradılması və milli maraqlarına uyğun olaraq yeni, davamlı regional nizamın formalaşdırılması üçün zəruri ilk addım heç bir dövlət tərəfindən atılmır.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, Amerikanın ixtisasının əlverişli fonunda həm Ankaranın, həm də Tehranın imkanlarını araşdırmaq və əməkdaşlıq üçün mümkün yollar axtarmağa güclü səbəblər var. Suriya böhranı İran və Türkiyəni bir-birinə qarşı qoydu, lakin istər hazırkı dalandan, istərsə də gələcək nizamlanmadan sonra, iki ölkə ortaq problemləri bölüşür və bu problemlərin gətirdiyi çətinliklərlə daim mübarizə aparmalı olacaqlar. Qarşıdakı bir neçə addıma nəzər salsaq, üç əsas problemi həll etmək üçün indi əməkdaşlıq parametrlərini təyin etmək vacib olacaq.

Birincisi, kürd separatizmi həm Suriyada, həm də İraqda real bir ehtimaldır və Türkiyə və İran üçün daha uzaq, hətta bir o qədər də bölücü təhlükədir. İraqdakı Kürdüstan Regional Hökuməti ABŞ-ın güclü dəstəyinə malikdir və müstəqillik ideyasını dəstəkləməyə davam edir.

İkincisi, Rusiyanın Suriyada və bir qədər də İraqda hərbi fəallığı ilə Amerika addımlarını izləməsi cəhdləri həm Türkiyənin, həm də İranın regional hədəfləri üçün orta və uzunmüddətli təhlükədir. Rusiya əvvəllər Türkiyə və İranın Qafqazda və Orta Asiyada təsir yaratmaq cəhdlərinə qarşı durmağa çalışıb və Moskva indi sabitliyi pozan təsirini birbaşa Türkiyə və İran üçün ənənəvi təsir sahələri olan Suriya və İraqa keçirib. Üstəlik, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində son vaxtlar alovlanma Türkiyənin regional layihələrini, o cümlədən enerji boru kəmərlərini, eləcə də İranın böyük azərbaycanlı azlığı ilə daxili balanslarını pozmaq riskini daşıyır. Beləliklə, Dəməşqin gələcəyi ilə bağlı qısamüddətli narahatlıqlardan əlavə, İranın özünün regional maraqları Rusiya tərəfindən alt-üst edildiyi və nəticədə Moskvanın müdaxiləsi ilə üzləşməyə məcbur olduğu Türkiyə ilə oxşar mövqedə olacağı ehtimal edilir.

Üçüncüsü, ekstremizm ümumi təhdiddir və birgə reaksiya tələb edir. İran İslam Dövlətinin regional iddialarını qanuniləşdirmək üçün vasitəçilik etməyə hazırdır və ərəblərin dini ortodoksluğun təbliğini İranın sünniliyi terrorizmlə əlaqələndirməsinə haqq qazandırmaq kimi göstərir (Aydintasbas A., Kirisci K., 2017, s. 49).

İran və Türkiyə üçün daha məsuliyyətli kurs, terrorla onun məzhəb birləşməsindən ayrı olaraq daha geniş strategiya kimi mübarizə aparmaq və regionda ənənəvi sünni-şiə balansına riayət etməyə çalışmaq olardı. Bu, parçalanmaqda olan regionun sabitləşməsinə kömək edə bilər. Bununla belə, hər iki ölkə daha geniş geostrateji rəqabətdə öz iddialarından imtina etmək fikrindən uzaqdır. Həqiqətən də, Türkiyənin Səudiyyə Ərəbistanı ilə əlaqələri dərinləşdirmək üçün atdığı addımlar və onun İsrailə son yaxınlaşması İranla əməkdaşlıq üçün qalan hər hansı əsas aradan qaldıra bilər.

Həm Türkiyə, həm də İran müxtəlif səbəblərə görə son vaxtlar öz spesifik problemlərinin – Türkiyə məsələsində qaçqın axını və İran məsələsində iqtisadi təcridin öhdəsindən gəlmək üçün Avropanı tərəfdaş kimi axtarırlar. Bu sahələrdə irəliləyiş gələcək əməkdaşlığa yol açar, bir şərtlə ki, Avropa İttifaqı hər iki ölkəni terrorizm və immiqrasiyanın ikili təhdidləri kimi qəbul etdiyinə qarşı cəlb etmək üçün strateji baxışla çıxış etsin. Bu mənada Suriyada Türkiyə-İran əməkdaşlığı ilə dəstəklənən Türkiyə-Aİ razılaşması müsbət humanitar təsirlərə malik olar, eyni zamanda Avropa Birliyinin qəbul etdiyi təhdidləri həll edə bilər.

İran həm Avropa İttifaqı, həm də Türkiyə üçün alternativ enerji təchizatçısı kimi çıxış etmək üçün əlverişli yerdədir və Avropa investisiyalarının nüvə sazişinin iqtisadi faydalarını əldə etməyə başlaması üçün ümitsizdir. Türkiyə İran qazının Qərb bazarlarına nəqlini asanlaşdırmağa hazırdır və həm Türkiyə, həm də İranın iqtisadi inkişaf üçün alternativ üsullara ehtiyacı olduğunu nəzərə alaraq,

İrana beynəlxalq sanksiyaların mənfi təsirlərini aradan qaldırmağa kömək etməkdə kommersiya fərsəti görünür.

İran-ABŞ yaxınlaşması və Türkiyə-İran münasibətlərində dəyişikliklərin təhlili

Türkiyə və İran xarici işlər nazirləri arasında son aylar ərzində həyata keçirilən səfərlər ölkələr arasında gərginliyin azaldılması istiqamətində mühüm addımlar kimi dəyərləndirilir və hər iki dövlətin Suriya böhranından əvvəl onları bir-birinə bağlayan birgə əməkdaşlığı bərpa etmək istəyindən xəbər verir. Türkiyə-İran əlaqələrini aktivləşdirmək cəhdləri təsadüfi deyil. Bunlar ABŞ-ın İran və Suriyaya yeni siyasi münasibəti, hər iki ölkənin regional güclər kimi Suriya böhranını udmaq iqtidarında olmaması, Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin son zamanlar bir məsələdən daha çox uyğunsuzluğa məruz qalması ilə əlaqəli xarici və daxili amillərlə əlaqələndirilir. Həm Türkiyə, həm də İran etiraf etdilər ki, regional əsas məsələlərə, xüsusilə də Suriya böhranı ilə bağlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, hər iki ölkənin maraqları üçün, xüsusən də ticarət əməkdaşlığı sahəsində razılaşma və güzəşt nöqtələrinə sərmayə qoymalıdırlar.

Ziddiyyət və yaxınlaşma və onların iki ölkə arasında siyasi münasibətlərə təsir nümunələri Ərdoğanın Tehran səfərindən bir həftə əvvəl İsveçrədə xarici işlər nazirləri arasında baş verən qızgın fikir mübadiləsində aydın görünür. Türkiyə-İran münasibətlərindəki bu yeni mərhələ ondan ibarətdir ki, Suriya böhranı son iki ildə olduğu kimi iki ölkə arasında münasibətlərin yeganə təyinedicisi deyil. Buna görə də, yeni İran-ABŞ münasibətləri iki ölkə arasında münasibətlərin bərpasına təkan verən tək ünsür deyil, bunu Türkiyənin Suriya böhranının başlamazdan əvvəl İranla strateji əlaqələr qurmağa meyli sübut edir (Menmy D.T., 2024).

ABŞ-ın İranla bağlı yeni strategiyasına böyük maraq göstərməsinə baxmayaraq, belə görünür ki, türk siyasətçiləri İran-ABŞ yaxınlaşmasına realizmlə yanaşırlar. Türkiyə prezidenti Abdullah Gül son İran-ABŞ anlaşmasının regionda strateji münasibətlərin dəyişməsinə gətirib çıxaracağı fikrini tənqid edərək, bunun şişirdilmiş olduğunu qeyd etmişdi. Bununla belə, Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi hadisələrdən qaçmaq və nəticə gözləmək əvəzinə, hadisələri qabaqcadan görüb iştirak etməyə çalışmaq strategiyasını davam etdirir. Onun İran-ABŞ yaxınlaşması prosesində iştirakı imkanlardan istifadə etmək və təhdidləri mümkün qədər minimuma endirməkdir.

İranla bağlı məsələlər Türkiyə ilə ABŞ arasında münasibətlərdə əsas məsələ hesab olunur. Türkiyənin gözlənilən İran-ABŞ münasibətlərinə girəcəyi və müsbət nəticələrlə nəticələnmə biləcək hər hansı siyasi layihədə iştirak edəcəyi gözlənilir.

Regional güclərin Suriya böhranında rolu və bu böhranın onların iqtisadi vəziyyətinə təsiri

Suriya böhranı İran-Türkiyə siyasi münasibətlərinə təsir edən, hətta iki tərəf arasında qarşıdurmaya səbəb olan amillərin başında gəlir. Dünya gücləri arasında böhranın həlli üçün Cenevrə 2-nin keçirilməsi ilə bağlı konsensus Türkiyə və İranın başçılıq etdiyi nüfuzlu regional güclərin bu böhranın idarə olunmasında uğursuzluğunu göstərir.

Türkiyə-ABŞ münasibətləri Ərəb Baharı və Suriya böhranı ilə bağlı harmoniyada idi, xüsusilə ABŞ-ın Suriya rejiminə qarşı qəti qərar qəbul edə bilməməsi ilə bağlı fikir ayrılıqlarını da gətirdi. Daha çox fikir ayrılığı Ağ Evin Misirdəki hərbi çevrilişin etikətlənməsi ilə bağlı qeyri-müəyyən mövqeyi ilə gəldi. Bu məsələlər global və regional güclər arasında harmoniyanın olmaması idi. Türkiyənin İranla yaxınlaşma meyli İran-ABŞ yaxınlaşmasına uyğun olsa da, Türkiyə Suriya böhranını həll etmək, strateji maraqlarını qorumaq və Qərbi və Ərəb ölkələrində gərginləşən münasibətlərini kompensasiya etmək üçün yeni strategiya axtarışındadır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyə hökuməti ötən il ərzində Taksim meydanındakı hadisələr, hakim AKP-yə yaxın şəxslərə qarşı məhkəmə sisteminin açdığı korrupsiya sənədləri və Fətullah

Gülən qruplaşması ilə qarşıdurma da daxil olmaqla bir sıra daxili və xarici təzyiq və çağırışlarla üzləşib. Hökumət Suriya və İranla gərgin münasibətləri ilə yanaşı, Misir, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri kimi bir çox region ölkələri ilə də siyasi fikir ayrılıqları ilə üzləşdi. Türkiyənin xarici siyasəti bununla da regional səviyyədə öz mövqeyinə yenidən baxmağa çalışıb. Türkiyənin Misir kimi mühüm regional güclə gərgin münasibətləri, xüsusilə Fransa və İran tərəfindən dəstəklənən Səudiyyə-Misir oxunun meydana çıxmasından sonra beynəlxalq və regional səviyyədə özünü təcrid etməmək üçün İranla münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir.

Daxili müstəvidə belə qənaətə gəlmək olar ki, AKP liderlərinin Türkiyə hökumətinin son zamanlar üzləşdiyi təhdidlərdə, xüsusən də 17 dekabr 2013-cü ildə həyata keçirdiyi son təhlükəsizlik əməliyyatında Amerikanın əli var.

İran tərəfdən, əgər İran nüvə proqramı ilə bağlı qırmızı xətlər çəkərsə, ABŞ-la yaxınlaşma hər an geri dönə bilər. Bu yaxınlaşmanın natamam mənzərəsinə misal olaraq İranın Cenevrə 2 konfransından kənarda qalması göstərilir. Daxili səviyyədə yüksək inflyasiya və qiymət artımı ilə İran daxilində iqtisadi təzyiqlər artmışdır. İqtisadi sanksiyalar onun neft məhsullarından əldə etdiyi gəlirin təxminən 65 faizini itirməsinə səbəb olub. Xarici valyutanın kəsiri də İran riyalının dəyərinin son bir neçə ildə görünməmiş səviyyələrə düşməsinə səbəb olub. Beləliklə, həm Türkiyə, həm də İran regional və global səviyyədə itkilərini kompensasiya etməyə çalışırlar (Demityol T., 2013, s. 120).

İran-ABŞ yaxınlaşması və Türkiyə-İran münasibətlərinin gələcəyi və iqtisadi imkanlar

İran-ABŞ əməkdaşlığı Yaxın Şərqdə beynəlxalq əlaqələr şəbəkələrinin mürəkkəbliyini artırır. Bu yaxınlaşmanın təsirlərinin xarakterini, perspektivlərini və məhdudiyyətlərini müəyyən etmək çətindir. Bu cür yaxınlaşmanın İraq və Suriya kimi bəzi regional güclərə gətirə biləcəyi imkanları bir kənara qoyaraq, bunu açıq bir təhlükə olaraq görürlər. Körfəz ərəb ölkələri və İsrail kimi İranla düşmən münasibətdə olan ölkələr bu yaxınlaşmanın ciddiliyini hiss edib və bundan narazılıqlarını bildiriblər.

İran-Amerika yaxınlaşmasının gələcəyi üçün proqnozlaşdırılan çoxsaylı imkanlara baxmayaraq, Türkiyə İranla ticarət əlaqələri ilə bağlı strateji bir xətt çəkmiş kimi görünür.

Aşağıdakı cədvəl göstərir ki, AKP-nin hakimiyyətə gəlişindən sonra iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin sürətlə artmasına baxmayaraq, 2013-cü ildə İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyalar səbəbindən ticarət həcmində əhəmiyyətli azalma müşahidə olunub.

Cədvəl 1. Türkiyə-İran idxal və ixrac rəqəmləri

	2021	2022	2023	2024 (Yanvar-Aprel)
İxrac	2,77	3,07	3,31	1,05
İdxal	2,82	3,35	2,18	0,69
Həcmi	5,59	6,42	5,49	1,74
Balans	-0,52	-0,28	1,13	0,36

Mənbə: *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (mfa.gov.tr)*

Suriya böhranı nəticəsində yaranan ağır siyasi gərginliyə baxmayaraq, iqtisadi məqsədlər iki ölkə arasındakı səfərlərin prioritetləri kimi müəyyən edilmişdir. Türkiyənin İranla iqtisadi əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırmağa tələsməsindən fərqli olaraq, ABŞ daha mühafizəkar bir yanaşma nümayiş etdirdi, çünki o, ticarət əlaqələrinin belə bir səviyyəsinə hələ vaxt çatmadığına inanır. 19 dekabr 2013-cü ildə Türkiyəyə səfəri zamanı İrana qarşı sanksiyaların icrasına nəzarət etməkdə ittiham olunan ABŞ Maliyyə Nazirliyinin müşaviri Devid Koen İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyaların

mahiyyətinə və bu sanksiyalara əməl olunmasının zəruriliyinə işarə edərək, ABŞ-ın qeyd-şərtini dilə gətirib. Koen, P5+1 qrupu (ABŞ, Çin, Rusiya, İngiltərə, Fransa və Almaniya) arasında nüvə razılaşmasına baxmayaraq, İranın bankçılıq, enerji və gəmiçilik sektorlarına qarşı sanksiyalar qaldığı üçün türk şirkətlərinə İranla iş görməyi təxirə salmağı tövsiyə edib (Cheema S. A., 2015, s. 5).

Bütün bu qeyd etdiklərimiz əslində iki dövlət arasındakı münasibətdə ABŞ-ın rolunun sırf iqtisadi maraqlara təsir etməsi olduğunu görə bilərik. İki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, onlar arasında olan iqtisadi və regional münasibətlərə də ciddi şəkildə təsir edəcək.

ABŞ-ın Suriya probleminin həllinə təsirinin təhlili

Türkiyənin İran və Suriya ilə münasibətləri bu ölkələrin ABŞ-la münasibətlərinə bağlı olmayıb. Türkiyə ilə Suriya arasında münasibətlərin pisləşməsinin səbəbinin Suriya rejiminin öz xalqına qarşı döyüşərək öldürülməsindən sonra gəldiyi fikrini bir çox tədqiqatçıların araşdırmalarında görə bilərik. Onların sözlərinə görə, böhrandan əvvəl Türkiyə Suriyanın Qərb dövlətləri ilə mənfi münasibətlərinə baxmayaraq, onunla güclü əlaqələrdə israr edib. Türkiyənin ümidlərinin əksinə olaraq, ABŞ başda olmaqla qərb dövlətləri Suriya böhranı nəticəsində yaranan siyasi münaqişəni həll edə bilmədilər və münaqişənin həlli üçün diplomatik mövqe tutdular.

Bu, Türkiyənin bu böhranla mübarizədə geri çəkilməsinə, böhranın vura biləcəyi potensial zərəri azaltmaq üçün diplomatik yollar axtarmağa məcbur edilməsinə səbəb oldu. İran-Türkiyə münasibətlərinin növbəti dönməsində Suriya məsələsində ortaqların məxrəcə gəlmək cəhdləri olacağı gözlənilsə də, bu hələ baş verməmişdir. Türkiyənin, Suriya ilə bağlı siyasətini yenidən nəzərdən keçirəcəyi və bu mövzuda davam edən beynəlxalq dialoqun tərəfi olmaq istəyəcəyi təqdirdə, daha az iddialı strategiyalardan istifadə etmək məcburiyyətində qalacağı da müşahidə olunmuşdur. Bunun əksinə olaraq, İran və ABŞ arasında yaxınlaşma səviyyəsinin yüksək olması ABŞ-ın Suriya böhranında İrana təsir göstərməyə cəhd etməsi izlənilmişdir. Bu baxımdan gələcəyi aydınlaşdırmaq üçün Cenevrə 2-nin nəticələri İran-ABŞ yaxınlaşmasının Türkiyəyə müsbət və ya mənfi təsirləri haqqında daha aydın göstəricilər vermişdir.

İranın Suriya rejiminə açıq dəstəyinə baxmayaraq, Türkiyə Suriya rejiminə qarşı mövqeyi ilə İranla münasibətləri arasında fərq qoymağa çalışıb. Türkiyə həm də bir tərəfdən NATO-dakı rolundan və Türkiyədə NATO qüvvələrinin olmasından, digər tərəfdən isə öz ərazisində ABŞ hərbi bazalarının olmasından və İranla əlaqələrindən yarana biləcək ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışır. Məsələn, Türkiyə Ciyhan, Adana və İncirlik bölgələrində NATO-nun Patriot raketdən müdafiə sistemi ilə təhdid hiss etdikdən sonra Türkiyə İranı arxayın etdi. Türkiyə müdafiə sisteminin İrana yönəlmədiyini, Türkiyə ərazisini Suriyanın mümkün hücumlarından qorumaq məqsədi daşdığını təsdiqləyib.

ABŞ-la münasibətlərdə Türkiyə və İrana rəasional yanaşmaların təhlili

2013-cü ilin sonunda ABŞ-İran yaxınlaşmasından əvvəl və Suriya böhranı başlamazdan əvvəl Türkiyə iki ölkə arasında vasitəçi rolunu oynayır. İki tərəf birbaşa görüşdüyü üçün bu rol artıq özünü doğrultmur. Bu yaxınlaşmanın davam etməsi İrana Əfqanıstan, Livan, Suriya və İraqda təsirini artırmaq üçün daha geniş imkanlar verə bilər. Beləliklə, qeyri-hərbi yolla öz məqsədlərinə çatmaq cəhdlərində qərb gücləri, xüsusən də ABŞ-ın qarşısında İranın rolu Türkiyənin rolundan daha əhəmiyyətli olacaq. İran-ABŞ əməkdaşlığının gözlənilən nəticələri arasında iranlılara Suriya, Livan, İraq və Ərəbistan körfəzi üzərində siyasi təsir göstərmək üçün geniş imkanların verilməsi də var. Bu da öz növbəsində Türkiyənin regional rolunu məhdudlaşdıracaq.

Bizim fikrimizcə, çevik və pragmatik xarici siyasət yeridən Türkiyə bunun baş verməsinə imkan verməyəcək. Bölgədəki əsas məsələlər, xüsusilə də Suriya böhranı ilə bağlı istənilən siyasi prosesdə iştirak etməyə çalışacaq. Türkiyə İran və ərəb körfəzi ölkələri ilə münasibətlərini tarazlaşdırmağa çalışacaq və bütün regional güclərlə əlaqələri saxlamaq və İranın hər hansı rolundan irəli gələn

biləcək təhlükələrlə hələ də üzləşə bilmək üçün bu əlaqələr arasında daha böyük harmoniya əldə etməyə səy göstərəcək.

Nəticə

Geosiyasi rəqabətlərinə və fərqli siyasi prioritetlərinə baxmayaraq, iki ölkə münasibətlərinin gələcəyində çox güman ki, balanslaşdırılmış şəkildə hərəkət edəcək. Çox güman ki, onlar müxtəlif faylların ayrıca işlənməsini təmin etməyə çalışacaqlar. Buna baxmayaraq, hər iki tərəf ayrı-ayrı faylları ayrı-ayrılıqda idarə etmək imkanlarının həddinə çatır ki, bu da bir zamanlar onları bir araya gətirən amillərin aradan qalxması, fikir ayrılıqları sahələrinin coğrafi baxımdan genişlənməsi, ticarətin həcmi kimi münasibətlərində aydın olur. Bu baxımdan, Suriya və İraqın qarşdakı dövrdə getdikcə daha çox Tehran və Ankara arasında açıq geosiyasi rəqabətin iki səhnəsinə çevriləcəyi görünür.

ABŞ-ın hərbi mövcudluğu terrorla mübarizə söylərində əsas rol oynamağa davam edir. Bununla belə, razılaşdırılmış iki illik azalmanın bu ehtimaldan qorunmaq məqsədi daşdığı bildirilir. Uzun müddətdir davam edən qoşunların mövcudluğunun azaldılması, ABŞ-ın hərbi müdaxiləsinin sona çatması, regional geri çəkilmə və ya İranın üstünlüyünə təslim olmaq demək deyil.

Həmçinin, bəzi analitiklər Qərbin, xüsusən də Amerikanın İranla yaxınlaşmasının Türkiyə üçün qısamüddətli iqtisadi fayda gətirə biləcəyinə inanırlar. Lakin uzunmüddətli perspektivdə bu, Türkiyənin təsiri hesabına İranın regionda təsirini artırmaqla Türkiyənin strateji maraqlarına zərər verə bilər.

Bu, hələ baş verməsə də, İran-Türkiyə münasibətlərinin növbəti dövründə Suriya məsələsində ortaq məxrəcə baxmaq cəhdlərinin şahidi olacağımız gözlənilir. Türkiyənin bu məsələ ilə bağlı hesablamalarına yenidən baxacağı və Suriya böhranı ilə bağlı davam edən beynəlxalq dialoqdan xəbərsiz olmaq istəsə, daha az iddialı strategiyadan istifadə etməyə məcbur olacağı da proqnozlaşdırılır. Digər tərəfdən, İran və ABŞ arasında gözlənilən yaxınlaşma səviyyəsinin yüksəlməsi ilə ABŞ-ın İranın Suriya böhranı ilə bağlı siyasətinə təsir göstərməyə çalışacağı gözlənilir (The Soufan Center, 2020, s. 5).

Nəticə etibarlı ilə Türkiyənin ABŞ-la yaxınlaşmasının İran üçün hər zaman narahatlıq mənbəyi olduğu bir həqiqətdir. Türkiyə-İran yaxınlaşması ABŞ üçün arzuolunmaz bir vəziyyətdir. Türkiyə-Amerika münasibətlərinə mənfi təsir göstərən bəzən regional məsələlərə fərqli yanaşmalar, bəzən də ABŞ-ın birtərəfli siyasəti səbəb olub. Trampın bölgədəki siyasətinin Türkiyənin maraqlarına uyğun olub-olmaması iki ölkə arasındakı münasibətləri müəyyən edəcək. Ancaq Türkiyə-İran münasibətləri təkcə ABŞ-la münasibətlər deyil, həm də İranın bölgədəki fəaliyyəti ilə formalaşacaq.

ƏDƏBİYYAT

Kitab adı:

Cheema, S. A. (2015). Turkey-Iran Economic Ties Post- 2002. In M. Alam (Ed.), Perspectives on Turkey's Multi- Regional Role in the 21st Century (pp. 86-110). Daryaganj: KW Publishers.

Cordesman Anthony, H., Gold, B., Shelala, R., & Gibbs, M. (2013). U.S. and Iranian Strategic Competition Turkey and the South Caucasus. Washington: Center for Strategic & International Studies.

Demityol, T. (2013). The Limits to Cooperation Between Rivals: Turkish-Iranian Relations Since 2002. Ortadoğu Etütleri, 4(2), 111-144.

Keskin, Arif. "Iran-Turkey relations: Balance, rivalry and mutual dependence", Avrasya Stratejik Arastirmalar Merkezi-ASAM (Eurasia Strategic ResearchCenter), September 3, 2008.

Keyman, E. F., & Sazak, O. (2015). Turkey and Iran: The Two Modes of Engagement in the Middle East. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17(3), 321-336.

Sinkaya, B. (2012). Rationalization of Turkey-Iran Relations: Prospects and Limits. *Turkish Insight*, 14(2), 137-156.

Tsardanidis, C. (2014). The Turkish-Iranian Relations. In V. Kefala & C. Tsardanidis (Eds.), *Iran. Politics, Economy, International and Regional Relations*, (pp. 315-388). Athens: Papazissis Publications, (in Greek).

Konfrans materialları:

Aydintasbas, A., & Kirisci, K. (2017). The United States and Turkey. Friends, Enemies, or Only Interests? Policy Paper, Turkey Project, Center for the United States and Europe at Brookings, Brookings Institution, April.

Azizi, H. and Cevik, S. (2022). "Turkish and Iranian Involvement in Iraq and Syria", *SWP*, 12 October 2022, retrieved from: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C58/>.

Bayram Sinkaya, (2018), "The Kurdish question in Iran and its effects on Iran-Turkey relations," *British Journal of Middle Eastern Studies* 45, no. 5.

Cloud, D.S. and Amon, M. (2023). "Iraqi Prime Minister Supports Indefinite U.S. Troop Presence", *The Wall Street Journal*, 15 January 2023, retrieved from: <https://www.wsj.com/articles/iraqi-prime-minister-supports-indefinite-u-s-troop-presence-11673785302>.

DW (2024). "Ballistic missiles to Russia: US, Europe sanction Iran", 10 September 2024, retrieved from: <https://www.dw.com/en/ballistic-missiles-to-russia-us-europe-sanction-iran/a-70181326>

Jazaeri, I. (2024). "Iran Intensifies Pressure On Iraq To Extradite Iranian-Kurdish Leaders", *Radio Free Europe*, 19 July 2024, retrieved from: <https://www.rferl.org/a/iran-iraq-kurdistan-kurds-terror/33043121.html>.

Menmy, D.T. (2024). "Water for security: Iraq-Turkey deal reveals extent of military intervention", *The New Arab*, 29 April 2024, retrieved from: <https://www.newarab.com/news/water-security-iraq-turkey-deal-revealed>.

Motamedi, M. (2022). "Iran attacks positions in northern Iraq targeting Kurdish groups", *Al Jazeera*, 21 November 2022, retrieved from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/11/21/iran-attacks-positions-in-northern-iraq-targeting-kurdish-groupso>.

Sami Kohen, "Relations with Iran: Cooperation and Competition," *Milliyet*, 31 January 2014, <http://dunya.milliyet.com.tr/iran-la-iliskiler-isbirligi-ve/dunya/ydetay/1829809/default.htm>.

Seldin, J. (2024). "US fears Islamic State comeback in Syria, Iraq", *VOA News*, 17 July 2024, retrieved from: <https://www.voanews.com/a/us-military-islamic-state-attacks-on-track-to-double-in-iraq-syria-compared-to-last-year/7701854.html>.

The Soufan Center (2020). "IntelBrief: The United States and Iran Continue Tit-for-Tat Escalation in Iraq", 8 January 2020, retrieved from: <https://thesoufancenter.org/intelbrief-united-states-designates-asaib-ahl-al-haq-as-a-foreign-terrorist-organization/>.

Internet resursları:

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı T.C. Dışişleri Bakanlığı (mfa.gov.tr)

РЕЗЮМЕ

Али АЛИЕВ

Политические интересы США в отношениях Турции и Ирана и попытки балансирования

Ключевые слова: США, ирано-турецкие отношения, политические интересы, Анкара, Тегеран

Геополитическое соперничество между Турцией и Ираном в последнее время становится все более напряженным. Хотя две страны имеют разные политические ориентации, приоритеты и противоречивые интересы, за последнее десятилетие обе страны обуздали свое соперничество и сумели наладить деловые связи благодаря региональному климату на Ближнем Востоке после победы Дональда Трампа на выборах в США. Значительные торговые отношения между двумя странами в первую очередь основаны на закупках Турцией дорогого иранского природного газа и сырой нефти в течение многих лет.

Тем не менее, объем торговли между двумя странами в последнее время снижается, области, которые объединяли Турцию и Иран, начали исчезать с 2016 года, и, что более важно, с тех пор, как президент США Джо Байден вступил в должность, Турция расширяет отношения с региональными регионами Ирана. Все эти факторы повышают вероятность более открытой конкуренции между Тегераном и Турцией в предстоящий период, которая может проявиться в различных областях – от Сирии и Ирака до Южного Кавказа. Хотя сближение Ирана и Запада, особенно Ирана и США, приносит Турции краткосрочные экономические выгоды, в долгосрочной перспективе оно может усилить региональное влияние Ирана за счет Турции и нанести ущерб ее стратегическим интересам в регионе.

Соединенные Штаты и Европейский Союз ослабили экономические санкции против Ирана после устранения неопределенности по поводу центрифуги, самого чувствительного вопроса обогащения урана. Турция уже давно стремится построить более прочные торговые связи с Ираном, но ее усилиям мешают экономические санкции, введенные против последнего. Желание Турции установить торговые отношения с Ираном вызывает критику со стороны западных стран. Однако после сотрудничества Ирана и Запада в последние годы и ослабления санкций Турция может воспользоваться возможностью увеличить свою внешнюю торговлю и доступ к источникам энергии по более простым и доступным ценам. Некоторые аналитики полагают, что сотрудничество Иран-Запад, особенно Иран-США, может принести краткосрочную выгоду экономике Турции, но в долгосрочной перспективе нанесет ущерб стратегическим интересам Турции. Потому что это сближение может привести к усилению влияния Ирана в регионе за счет влияния Турции. В нашем исследовании рассмотрены политические интересы США в регулировании турецко-иранских отношений и исторические следы существующих политических отношений между тремя государствами в целом. Основная цель исследования – рассмотреть существующие отношения и проанализировать тенденции развития в ближайшие периоды.

ABSTRACT

Ali ALİYEV

The political interests and balancing attempts of the US in Turkey-Iran relations**Keywords:** *US, Iran-Turkey relations, political interests, Ankara, Tehran*

The geopolitical rivalry between Turkey and Iran has become increasingly tense in recent years. Although the two countries have different political orientations, priorities, and conflicting interests, over the past decade, both have managed to curb their rivalry and establish business ties, largely due to the regional climate in the Middle East following Donald Trump's victory in the US election. The significant trade relations between the two countries have primarily been based on Turkey's purchases of expensive Iranian natural gas and crude oil over the years.

However, trade between the two countries has been declining in recent years. The areas that once united Turkey and Iran have started to diminish since 2016, and more importantly, since US President Joe Biden took office, Turkey has been expanding its relations with Iran's regional rivals. These developments raise the possibility of more open competition between Tehran and Turkey in the coming period, which could manifest itself in areas ranging from Syria and Iraq to the South Caucasus. While the rapprochement between Iran and the West, particularly Iran and the US, brings short-term economic benefits to Turkey, in the long term, it could increase Iran's regional influence at Turkey's expense and harm its strategic interests in the region.

The United States and the European Union have eased economic sanctions on Iran after resolving uncertainties regarding the centrifuge, the most sensitive issue of uranium enrichment. Turkey has long sought to build stronger trade ties with Iran, but its efforts have been hindered by economic sanctions imposed on Iran. Turkey's desire to establish trade relations with Iran has drawn criticism from Western countries. However, after Iran and the West cooperated in recent years and sanctions were eased, Turkey may take advantage of the opportunity to increase its foreign trade and access energy sources at easier and more affordable prices. Some analysts believe that Iran-West cooperation, especially Iran-US cooperation, may bring short-term benefits to Turkey's economy, but in the long term, it could harm Turkey's strategic interests. This is because such rapprochement may lead to Iran's growing influence in the region at the expense of Turkey's own influence.

Our study examines the US political interests in regulating Turkish-Iranian relations and the historical context of existing political relations between the three countries. The main objective of the study is to review the current relations and analyze the development trends in the coming periods.

NƏSRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

1. “Şərq araşdırmaları” elmi-nəzəri jurnalına çap üçün məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəklində və elektron daşıyıcıda qəbul edilir.

2. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.

3. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

4. Abzas 1 sm olmalıdır.

5. **Başlıq:**

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

MƏQALƏNİN ADI

Müəllifin ADI

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,

Müəllifin elmi dərəcəsi, Müəllifin iş yeri

E-mail: müəllifin elektron poçt ünvanı

7. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *məqalədə istifadə edilən açar sözlər*

8. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: Giriş, I, II... və Nəticə. Paraqraflar adlandırılmalıdır.

9. Ədəbiyyat APA kod sistemi ilə verilməli, əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (Müəllifin soyadı, inisialları, nəşr ili, səhifəsi)
Misal: (Məmmədov A.İ., 2008, s.34)

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

ƏDƏBİYYAT

Kitab adı:

Müəllif. A. A. (il). *Kitabın adı*. Çap olunduğu yer, Çap olunduğu nəşriyyat.

Məqalə adı:

Müəllif. A. A. (il). Məqalənin adı. *Jurnalın adı, cild (nömrə), səhifələr*. DOI.

Konfrans materialları üçün:

Materialın adı/Konfransın (forumun, tədbirin) adı (nəşr tarixi). Çap olunduğu nəşriyyat.

10. Xülasələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) yazılmalıdır. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Müəllifin ADI

Məqalənin adı

11. Müəllifin adından sonra bir sətir ara verilməlidir.

12. Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

13. Məqalələr redaksiya heyətinin rəyinə əsasən çap olunur.

14. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

15. Məqalələrin nəşri ödənişlidir (Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşları istisna olmaqla). Ödəniş müvafiq bank şöbələri üzrə mümkündür.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

1. В научно-теоретический журнал «Восточные исследования» принимаются статьи на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде и посредством электронных носителей.

2. Статьи должны быть написаны шрифтом Times New Roman 14, междустрочный интервал 1,5.

3. Параметры должны быть следующими:

Вниз - 2

Вверх – 2

Справа – 3

Слева – 1

4. Абзац - 1 см

5. **Заголовок:**

Сначала приводится название статьи, через 1 строку имя автора. Название статьи вводится заглавными буквами выделяются полужирным начертанием (**bold**). Название статьи должно быть посередине, имя автора выделено черным цветом справа. Все буквы фамилии должны быть указаны черным, заглавным шрифтом, например:

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ

Имя АВТОРА

6. Ученая степень автора, место работы и адрес электронной почты указываются курсивом в конце страницы со звездочкой (*) перед фамилией, например,

**Научный степень автора, место работы автора.*

E-mail: электронный адрес автора

7. Ключевые слова на языке статьи должны быть написаны после имени автора шрифтом 10, с пробелом до и после письма:

Ключевые слова: *ключевые слова, использованные в статье*

8. Статья должна быть разделена на внутренние разделы: Введение, I, II... и Заключение. Параграфы должны быть названы.

9. Литература должна быть снабжена кодовой системой АРА: за основу следует брать алфавитный порядок. Иной распорядок рассматриваться не будет.

Ссылки в тексте должны даваться в следующем порядке: (Фамилия автора, инициалы, год издания, страница). Например: (Мамедов А.И., 2008, с. 34)

Первая цифра должна быть кодовым номером используемой литературы. После запятой должен быть пробел.

Слово литература должно быть написано черным курсивом, первая строка должна быть с пробелом, в середине, например,

ЛИТЕРАТУРА

Название книги:

Автор А.А.(год). Название книги. Издательство. Типография.

Название статьи:

Автор А.А.(год). Название статьи. Название журнала, выпуск (номер), страница. DOI

Для материалов конференции:

Название материала/Название конференции (форума, мероприятия), (дата издания).
Типография.

10. Резюме должно быть написано на трех языках (азербайджанском, русском и английском). Вначале даётся фамилия автора, на следующей строке черным шрифтом дается название статьи. Имя автора должно быть написано черным шрифтом справа, название статьи – черным шрифтом и курсивом посередине. Например,

Имя АВТОРА

Название статьи

После имени автора пропускается строка.

11. Статьи, не написанные в соответствии с настоящими правилами, с орфографическими, стилистическими ошибками, приниматься не будут.

12. Представленные статьи должны быть вместе с заключением эксперта в соответствующей области.

13. Статьи публикуются на основании мнения членов редакции.

14. Публикация статей платная (кроме сотрудников Института Востоковедения). Оплата доступна в соответствующих отделениях банка.

PUBLICATION REQUIREMENTS

1. Articles submitted for publishing in the scientific-theoretical journal “Eastern Studies” are accepted in printed form or in a flash drive being produced in Azerbaijani, Russian, and English languages.

2. Abstracts should be produced in Microsoft Word, written in Times New Roman typeface (size 14pt), 1.5 line spacing;

3. Margins:

Left: 3 cm;

Right: 1 cm;

Top: 2 cm;

Bottom: 2 cm.

4. Paragraphs should be indented by one cm space.

5. Title:

The title of the article should be given first, followed by a blank line, and then the author's name. The title of the article should be in uppercase, bold characters at the middle of the page. The author's name should be in bold on the right. All letters of the last name should be bolded and capitalized, for example,

TITLE OF THE ARTICLE

Author's NAME

6. The author's academic degree, affiliation, and contact details are given in italics at the end of the page with an asterisk (*) in front of the surname, for example,

Author's academic degree, institutional affiliation

E-mail: author's electronic mail address

7. Keywords in the language of the article should be written after the author's name in 10pt, with one line space before and after:

Keywords: *keywords used in the paper*

8. Articles should be divided into internal sections: Introduction, I, II... and Conclusion. The paragraphs should be named.

9. References should be provided in accordance with APA style and in an alphabetical order. Other formattings will not be tolerated.

In-text citation should be given in the following order: author's surname, initials, year of publication, page number. For example: (Mammadov A.I., 2008, p.34)

The word *references* should be written, after a blank line, in the middle in bold and italics, for example,

REFERENCES

Book title:

Author. A. A. (year). *Title of the book*. Place of publication, Publisher name.

Article title:

Author, A. A., (year). Title of the article. *Journal Title, Volume (Issue)*, pages. DOI.

Conference materials:

Title of material/Conference (forum, event) name (date of publication). Publisher name.

10. Abstracts should be 150-200 words long and prepared in three languages (Azerbaijani, Russian, and English). First the author's name, in the next line the title of the article should be given in bold. The name of the author should be written in bold on the right, but the title of the article in bold and italicized in the middle. For example,

Author's NAME

Title of the Article

11. There is a blank line before the author's name.

12. Articles that do not follow these guidelines and contain spelling and/or stylistic problems will not be considered.

13. Articles are published based on the approval of the editorial staff.

14. The journal is paid (except for the staff of the Institute of Oriental Studies). Payment is available at the relevant bank branches.

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Rəvanə İlmanqızı
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 24,75 ç.v.
Tirajı 300